T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

EL ÂLEM VE SOSYAL KONTROL:

BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Necmiye DURMUŞ

2502180052

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Birsen Banu OKUTAN

İSTANBUL - 2025

ÖZ

EL ÂLEM VE SOSYAL KONTROL:

BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

NECMİYE DURMUŞ

El âlem, Türkiye toplumu içerisindeki bireylerin yaşama bakışları, davranışları ve tercihlerinde etken bir olgudur. Kimlerden meydana geldiği ihtilaflı olan el âlemin bireyler üzerindeki etkisi, herhangi bir araştırmaya konu olmamış ve sosyolojik olarak tartışılmamıştır. Bu anlamda literatüre katkı sunan bu çalışma hem el âlemin tanımlanmasındaki müphemliği aydınlatmayı hem de başörtülü kadınların el âlemin kontrol etkisini hangi alanlarda ve nasıl deneyimlediklerini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır.

Araştırmanın örneklemi, en az 20 yıldır İstanbul'da yaşayan, imam hatip lisesi veya ilahiyat eğitiminden birini ya da her ikisini tamamlamış, 26-56 yaş aralığındaki 45 başörtülü kadından teşekkül etmiştir. Yoğun betimlenen bulguların yorumlanması neticesinde; el âlemin, yakın çevre başta olmak üzere, herkesi kapsadığı anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra, el âlemin, başörtülü kadınlar üzerinde; eğitim tercihleri, kılık kıyafet tercihleri, başörtüsü, sosyal yaşam ve sosyal medya alanlarında etkili olduğu netleşmiştir. El âlemin kontrolünün, takdir ve beğeniler bağlamında olumlu; eleştirme, tepki gösterme anlamında da olumsuz olarak deneyimlendiği de belli olmuştur. Bunlarla birlikte, sanal dünyanın işleyişini düzenleyen ve denetleyen bir sanal el âlemin oluştuğu da bu çalışmanın bulgularındandır. Ayrıca dinî düşüncelerin; dinî sınırların etkin olduğu konular, mekân tercihleri ve başörtüsü yasaklarına dair hususlarda başörtülü kadınları el âlem karşısında desteklediği, arkadaş seçimleri ve akraba ilişkileri gibi mevzularda ise el âlemin kontrolünü meşrulaştırarak pekiştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: El Âlem, Sosyal Kontrol, Başörtülü Kadın, Yoğun Betimleme, İçselleştirilmiş Kontrol

ABSTRACT

PEOPLE AND SOCIAL CONTROL:

A STUDY ON WOMEN WITH HEADSCARF

NECMİYE DURMUŞ

People is a phenomenon that influences the worldview, behaviours and preferences of individuals in Turkish society. The influence of people, whose members are controversial, has not been the subject of any research and has not been discussed sociologically. In this sense, this study, which will contribute to the literature, aims to both shed light on the ambiguity in defining people and to reveal in which areas and how women with headscarf experience this controlling effect of people.

The sample of the study consisted of 45 women with headscarf between the ages of 26 and 56, who have lived in Istanbul for at least 20 years and have graduated either an imam-hatip high school or theology faculty or both. As a result of findings that were interpreted with thick description, it is understood that the people phenomenon includes everyone, but the immediate environment is more dominant. Besides, it has become clear that people have an impact on women with headscarf in education choices, clothing choices, headscarf, social life and social media. It has also revealed that the control effect of the people is experienced positively in the context of appreciation and liking, and negatively in the sense of criticism and reaction. In addition, one of the findings of this study is that a virtual people, who regulate and control the functioning of the digital world have been formed. Furthermore, it has been concluded that religious thoughts support women with headscarf in the face of the people, in matters where religious boundaries are effective, venue choices and headscarf bans, and that they reinforce the control of people in matters such as choosing friends and family relations by justifying.

Keywords: People, Social Control, Women with Headscarf, Thick Description, Internalized Control

ÖNSÖZ

Türkiye toplumuna has bir olgu olarak çocukluktan itibaren aşina olunan el âlemin kimlerden oluştuğu, nasıl bir işlevi olduğuna dair merakın yön verdiği bu çalışma, başörtülü kadınların gündelik yaşamlarında el âlem fenomeninin izlerini sürmektedir.

Danışmanlığında yüksek lisans tezimi gururla tamamladığım ve doktora tezimin de danışmanlığını yapması benim için ayrı bir iftihar kaynağı olan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Birsen Banu OKUTAN'a en kalbî teşekkürlerimi sunarım. Lisansüstü eğitimim boyunca gerek derslerde aktardığı ufkumu genişleten bilgiler gerek akademik çalışmalarına dâhil etmesiyle önümde açtığı alanlar ve gerekse de hayal kırıklığı yaşattığım anlarda dahi desteğini benden hiçbir zaman sakınmaması sebebiyle kendisine her daim minnettar kalacağım.

Yüksek lisanstan itibaren eğitimimize beraber devam ettiğimiz Dr. Aslıhan GÜL ve Gönül Aydın DEDE'ye destekleri için çok teşekkür ederim. Doktora süreciyle birlikte tanıdığım, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde araştırma görevlisi arkadaşım Dr. Köksal PEKDEMİR'e de yazdığım metinleri istekle okuduğu ve yapıcı eleştirileri için teşekkür ederim.

İsimlerini burada anamasam da bu çalışmanın oluşmasında katkısı bulunan değerli katılımcılara ve katılımcılara ulaşmama vesile olan herkese de ayrı ayrı şükranlarımı iletiyorum.

Tanpınar'ın dilinden, "ancak zaaflarımızı seven bizi hakkıyla sever, meziyetlerimizi zaten herkes kabul eder" düsturunu benimseyerek, eksiklik ya da fazlalıklarıyla bu çalışmanın araştırmacılara faydalı olmasını temenni ediyorum. Çalışmamı nihayete erdirecek gücü, sağlığı ve imkânları bahşeden ve benim için derin anlamlara sahip 28 Şubat tarihinde tezimi savunmamı nasip eden Rabbime ise ne kadar hamdetsem az kalır.

NECMİYE DURMUŞ

İSTANBUL, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ ... ii

ABSTRACT ... iii

ÖNSÖZ ... iv

KISALTMALAR LİSTESİ ... viii

GİRİŞ ... 1

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. EL ÂLEM VE SOSYAL KONTROL İLİŞKİSİ ... 19

1.1.1. El Âlem Kavramının İzdüşümleri ... 19

1.1.2. Sosyal Kontrol: Bulanık Bir Kavram ... 26

1.1.3. Sosyal Kontrol Çeşitleri ... 30

1.1.3.1. Formel ve İnformel Sosyal Kontrol ... 31

1.1.3.2. Olumlu ve Olumsuz Sosyal Kontrol ... 33

1.1.3.3. İçselleştirilmiş Kontrol ... 34

1.1.4. Sosyal Kontrol Araçları ... 36

1.1.5. El Âlem ve Sosyal Kontrol: Literatür ve Kavramsal Çerçeveye Dair Bir Değerlendirme ... 42

İKİNCİ BÖLÜM

BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR, EL ÂLEM VE SOSYAL KONTROL:

SAHA ARAŞTIRMASI BULGULARI

2.1. BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR VE EL ÂLEM ... 48

2.1.1. Başörtülü Kadınların Yaşamlarında Etkisi Olan Kişiler ... 48

2.1.1.1. Nötr veya Olumlu Etkisi Olanlar 48
2.1.1.2. Olumsuz Etkisi Olanlar 52
2.1.2. Eğitim Tercihleri 55
2.1.3. Kılık Kıyafet Tercihleri 61
2.1.4. Başörtülü Olmak 64
2.1.5. Sosyal Yaşam 71
2.1.5.1. "Ne Derler" 72
2.1.5.2. "Başkaları Kırılmasın" 80
2.1.5.3. "Artık Hayır Diyebiliyorum" 84
2.1.5.4. "Doğru Bildiğimi Yaparım" 88
2.1.5.5. Takdir Görmek 92
2.1.5.6. Eleştirilmek 98
2.1.6. El Âlem ve Dinin Rolü 104
2.1.6.1. Dinî Sınırlar 105
2.1.6.2. Mekânsal Tercihler 107
2.1.6.3. Başörtüsü Yasakları 111
2.1.6.4. Arkadaş Seçimleri 114
2.1.6.5. Akraba İlişkileri 116
2.2. BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR VE SOSYAL MEDYA 117
2.2.1. Sosyal Medyada Olmak 118
2.2.1.1. Sosyal Medyanın Olumlu Yönleri 120
2.2.1.2. Sosyal Medyanın Olumsuz Yönleri 123
2.2.2. Sosyal Medya Paylaşımları 127
2.2.3. Sosyal Medyada Gelen Tepkiler 133
2.2.3.1. Sosyal Medyada Olumlu Tepkiler 134
2.2.3.2. Sosyal Medyada Olumsuz Tepkiler 136

2.2.3.3. Sosyal Medyada Tepkilerden Kaçınmak 140
2.2.3.4. Sosyal Medyada Tepkileri Engellemek 147
2.2.4. Sosyal Medya ve Dinin Rolü 152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULARIN YORUMLANMASI VE MÜLAKAT NOTLARI

3.1. BULGULARIN YORUMLANMASI 158
3.2. MÜLAKAT NOTLARI 199

SONUÇ VE ÖNERİLER 202
KAYNAKÇA 205
EKLER 240
ÖZGEÇMİŞ 245

KISALTMALAR LİSTESİ

AK Parti/AKP	**:** Adalet ve Kalkınma Partisi
Bkz	**:** Bakınız
bs	**:** Basım
C	**:** Cilt
Çev	**:** Çeviren
DOI	**:** Digital Object Identifier
Ed	**:** Editör/Editor
Eds	**:** Editors
Ed. by	**:** Edited by
Et al	**:** Et Alia
İLİTAM	**:** İlahiyat Lisans Tamamlama Programı
No	**:** Sayı/Number
p	**:** Page
pp	**:** Pages
s	**:** Sayfa/Sayfalar
SBE	**:** Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK	**:** Türk Dil Kurumu
vd	**:** Ve Diğerleri
Vol/V	**:** Volume

GİRİŞ

Konu, Amaç ve Önem

Bireylerin, birbirlerini idare etme çabalarıyla tarihin ilk dönemlerinden itibaren gelişen kontrol edimi, toplumsallaşmayla birlikte daha kompleks hâle gelmiştir. Bu kompleks eylem, sosyal yaşamın işleyişini sağlamlaştırma ve korumaya yönelik kontrol mekanizmalarını da gündeme taşımıştır. Toplum içerisinde yaşayan bireylerin düşünce, davranış ve tercihleri, sosyalizasyonla içselleştirilen gelenekler, görenekler, âdetler, normlar gibi informel kontrol enstrümanlarıyla şekillenmektedir. Bu şekillenmeyi besleyen önemli bir faktör de bireysel alanın dışındaki toplumu oluşturan başka aktörlerdir. Birbirlerini denetleyerek, sosyal kontrolün informel uygulayıcıları hâline dönüşen bireyler, bir başkasını hizaya getirici unsur olabilmektedir. Bauman'ın (2021: 24) da ifade ettiği gibi sosyolojik çalışmalardan elde edilen çıkarımlardan biri "insanların içinde bulunduğu koşullar ve olasılıkların ötekilerin yaptıkları ve yapmadıkları şeylerle, insanların yaptıkları ve yapmadıkları şeylerin de ötekilerin içinde bulunduğu koşullar ve olasılıklarla bağlantılı olduğudur. Sonuçta bilerek veya bilmeyerek hepimiz birbirimizin içinde bulunduğu koşullardan ve olasılıklardan sorumluyuzdur" (Bauman, 2021: 24). Türkiye toplumunun geleneksel yapısı özelinde düşünüldüğünde ise sosyal etkileşim ve iletişim bağlarının kuvvetli olması, bir başkasından etkilenmeyi daha önemli hâle getirmektedir. Buradan hareketle, Türkiye'de yetişmiş her bireyin, çocukluğundan itibaren duyarak aşina olduğu ve başkalarının kontrol etkisini üzerinde hissettiği çeşitli ifadelerin varlığı vurgulanmalıdır. "Millet ne der," "insanlar ne der," "herkes ne der," "el âlem ne der"[1] gibi kalıplaşmış tümceler, bireylerin başkaları ile hem fiziki hem de bilişsel karşılaşmalarında[2] düşünce ve eylem yapılarını kontrol edecek güce sahip

[1] Bu ifadelerin yazımında, metin boyunca soru işareti kullanılmayacaktır.

[2] Bilişsel karşılaşma, Goffman'ın bilişsel ve sosyal tanıma kavramlarına referansla kullanılmıştır. Goffman'a (2020: 127) göre bilişsel tanıma, "bir kişinin diğerini, onun görünüşüyle ona dair bilgi çerçevesini ilişkilendirerek 'konumlandırdığı' ya da teşhis ettiği süreç demektir." Bilişsel tanıma, birini şahsen tanıma değil, onu içerisinde bulunduğu toplumsal kategoriyle irtibatlandırmadır. Diğer bir deyişle, "toplumsal olarak ya da şahsen ötekini teşhis etme sürecidir" (Goffman, 2020: 127). Sosyal tanıma ise diğer kişinin tanındığının ona jestlerle ya da sözle hissettirilmesidir. Sosyal tanıma çoğu zaman karşılıklı bir etkileşim iken bilişsel tanıma tek yönlü bir durumdur (Goffman, 2020: 127-128). Ayrıntılı bilgi için bkz.: Erving Goffman, **Toplum İçinde Davranmak: Etkileşimlerin Sosyal Düzenine Dair Açıklamalar**, Çev. Adem Bölükbaşı, 2. bs., Ankara, Heretik Yayınları, 2020.

olabilmektedir. Bu sebeple, bu kalıplaşmış ifadelerin sözcüsü pozisyonunda olan ve gündelik hayat rutinlerinde, bireylerin dilinde yerleşik bir kullanıma sahip el âlem kavramı açımlanmalıdır.

El âlem, toplumsal araştırma yapan bir din sosyoloğu için de önemli bir gösterge olarak durmaktadır. El âlemin, dinî göstergelere sahip bireyler üzerinde bir kontrol etkisinin bulunup bulunmadığı ya da nasıl bir etkisinin olduğu incelenmelidir. En belirgin dinî göstergelerden biri ise rölyef bir öge (Okutan, 2013: 394) şeklinde betimlenebilecek başörtüsüdür. Başörtüsü, belirli bir düşünsel ve eylemsel paketle var olan ya da o şekilde olduğu varsayılan dinî bir semboldür. Başörtülü kadınlardan, başörtülü olmaları dolayısıyla beklenilen roller ve edimler bulunmakta,[3] eğer bu beklentiler karşılanmıyorsa da eleştirilere maruz kalınmaktadır. Bu eleştirileri yönelten aktör olarak el âlem, başörtülü kadınları kontrol etme maksadını güden bir çeşit toplumsal hatırlatıcı işlevi görmektedir.[4] Böylece, başörtülü kadınların düşünceleri, kararları, seçimleri ve davranışları el âleme göre şekillenebilmektedir. Bu doğrultuda, bu çalışmanın amacı da başörtülü kadınlar ve el âlem arasındaki kontrol ilişkisini konu edinerek bu ilişkinin niteliklerini irdelemektir.

Bireylerin yaşamlarında sıklıkla yer bulan bir kavram olmasına rağmen, el âleme dair herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bakımdan, özellikle Türkiye toplumunda ayrı bir yere sahip olan bu kavramın tanımının netleştirilmesi ve sosyolojik açıdan bir kullanım alanı kazanması gerekmektedir. Dolayısıyla, el âlemin, başörtülü kadınlar üzerindeki kontrol etkisini değerlendirecek olan bu çalışma, literatürde el âlem ile ilgili çalışmalar konusundaki eksikliği gidermek için bir adım atacaktır. Ayrıca, ileride bu kapsamda yapılacak araştırmalara da bir teşvik oluşturacaktır.

---

[3] Başörtülü bir kadın olmak; İslami değerlere bütünüyle uymak, dikkat çekici kıyafetlerden uzak durmak, ev dışında çalışmayı tercih etmemek, kanaatkâr olmak ve benzeri beklentileri de beraberinde getirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Birsen Banu Okutan, "Kamusal Alanın Konukları Kadınlar: Kadın Kimliği Örneği (1995-1999)," **İslamcılık Araştırmalarında Yeni Bakışlar** içinde, Ed. Lütfi Sunar, Büşra Bulut, 61-92, İstanbul, İlem Yayınları, 2022.

[4] Zerubavel, sosyal hayatta hatırlatıcı işleve sahip fenomenler anlamında *sociomnemonic* terimini kullanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Eviatar Zerubavel, **Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2003.

Araştırmanın Yaklaşımı, Varsayımı ve Soruları

Çalışmanın varsayımı, soruları, deseni, örneklem seçimini belirleme süreçleri ve elde edilen bulguların nasıl yorumlanacağı, öncelikle araştırmaya hangi epistemolojik perspektiften yaklaşıldığını açıklamayı elzem kılmaktadır. El âlem ve bireylerin etkileşimi çözümlenirken, el âlemi meydana getiren ilişkiler sisteminin bir inşa neticesinde (Berger ve Luckmann, 2018; Berger, 2011)[5] varlık kazandığı gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim, bütün bilgiler ve anlamlı gerçeklik, insanlar ve dünyaları arasındaki etkileşim içinde ve dışında inşa edilir ve toplumsal bir bağlam içinde geliştirilir ve aktarılır (Crotty, 1998). Becker'in (2016: 34) de vurguladığı üzere "olgular ancak ve ancak bunların ilişkili olduğu insanlar tarafından öyle oldukları kabul edildiği takdirde olgu olurlar." Kabul edilmeyen ve içselleştirilmeyen bir görüş, kendisine taraftar da bulamayacaktır. Bu açıdan, el âlemin varlığının da kültürel bir aktarım ve sosyalizasyon sürecinde içselleştirilerek meşru hâle geldiği ileri sürülmektedir.[6]

Diğer taraftan el âlem; uygulamaya koyduğu normlara binaen, kabul görme/görmeme, tepki görme/görmeme açısından, zihinlerde bir şablon çizip bireylerin düşünce ve pratiklerini o şablona göre belirlemelerine de neden olmaktadır. Bu belirlenime karşın, bu çalışma, toplumsal öznelerin pasif birer alımlayıcı değil, düşünümsel özneler olarak sorgulamaya ve direnişe açık oldukları görüşünü benimsemektedir. El âlemin rijit bir oluşum olarak düşünülemeyeceği, kapının kapalı değil, aralık olduğu (Okutan, 2023: 82) yargısından hareketle, failin bir eylem alanına

[5] Türkçeye çeviri yılları çok farklı olsa da **Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi** adlı eserin ilk baskısı 1966 yılında, **Kutsal Şemsiye** adlı eserin ise 1967 yılında yapılmıştır.

[6] Toplumsal sürecin üç aşaması hem Berger ve Luckmann'ın (2018) hem de Berger'in (2011) eserinde detaylıca anlatılmıştır. Daha derli toplu bir anlatım için Berger'e (2011: 53) referansla bu bilgiler verilecektir: "Toplumun temel diyalektik süreci üç aşama yahut üç adımdan oluşur. Bunlar dışsallaşma (externalization) nesnelleşme (objectivation) ve içselleşme'dir (internalization). Topluma en uygun ampirik bakış, ancak bu üç aşamanın birlikte anlaşılmasıyla mümkündür. Dışsallaşma, insanların hem fiziki hem de zihni faaliyetleriyle dünyaya doğru sürekli taşmalarıdır. Nesnelleşme, kendi asli üreticilerini kendilerinden çok dışa dönük bir olgusallık (factility) olarak karşılayan bir realitenin (yine hem fiziki hem de zihni) bu faaliyetinin sonucunda ulaşılan bir noktadır. İçselleşme ise sözü edilen aynı realitenin kendisini bir kez daha objektif dünyanın yapılarından subjektif bilincin yapılarına aktarırken insanlar tarafından tekrar kendi içlerine mal edilmesidir. Dışsallaşırken toplum, bir insan ürünüdür. Nesnelleşirken ise *sui generis* (nev-i şahsına münhasır) olur. İçselleşme boyunca insan artık, toplumun bir ürünüdür." Ayrıntılı bilgi için bkz.: Peter Berger, **Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları**, Çev. Ali Coşkun, 4. bs., İstanbul, Rağbet Yayınları, 2011.

sahip olduğu unutulmamalıdır. "Kapı açık değildir çünkü toplumsal yapının getirileri sıkı normlarını yükler; kapı kapalı değildir çünkü failin geçişi için her zaman imkân vardır; fakat bunu görebilecek ve uğraşacak zihni ve bedeni bir uyanıklık haline ihtiyaç duyulur" (Okutan, 2023: 82). Yapının, fail üzerindeki etkisi faili edilgen kılmamakta, fail kendi farkına vardığı ölçüde ona eylemlilik hakkı tanımaktadır. Bunun neticesinde, başörtülü kadınlar, el âlemin isteklerini karşılayarak kontrolü alımlama ya da kontrolüne direnç gösterebilme gibi tavır alışları tecrübe edebilmektedir. Bu minvalde, bu çalışma, başörtülü kadınların dinî kimliklerinin itkisiyle, el âlemin püskürtüleri[7] karşısında pasif bir durumda olmadıkları varsayımından hareket etmektedir.

Çalışmanın temel sorusu ise başörtülü kadınların yaşamlarında, el âlemin bir sosyal kontrol aracı olarak nasıl konumlandığıdır. Diğer bir anlatımla, el âlemin başörtülü kadınlar üzerinde hangi alanlarda kontrol etkisi oluşturduğu ve bu etkinin deneyimlenme biçimleridir. Ayrıca, çalışmanın temel sorusunun altında çeşitli alt sorular da gündeme gelmektedir, bunlar:

- El âlemin kapsamı içerisine kimler girer?
- El âlemin kontrol etkisi karşısında dinî düşüncelerin rolü nedir?
- Sosyal medyanın etkisiyle farklı bir el âlemden bahsedilebilir mi?

Araştırma Yöntemi

Bir araştırmanın ilk nüvesini oluşturan en önemli bileşenlerden biri şüphesiz ki araştırmanın nasıl planlanacağı sorunsalıdır. Yöntem konusundaki tartışmalar, düalizmin dayattığı "ya o ya bu" düsturunun tek biçimlilik tercihlerine yaslansa da bu çalışma "o da bu da" anlayışına tutunmaktadır.[8] Öte yandan, bu araştırmanın odağını yönteme dair incelikler belirleyecektir. Becker'in (2019: 28-29) ifadeleriyle, yönteme dair incelikler: "Bildiğimiz ya da bilmek istediğimiz şeylerle ilgili verileri

[7] Okutan'ın (2023) **Balinanın Farkında** adlı eserine referansla kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Birsen Banu Okutan, **Balinanın Farkında: Yapı-Fail Dikotomisini Anlama Girişimi**, Ankara, Tezkire Yayınları, 2023.

[8] Okutan (2020) yöntemi; göstergesel, zihinsel ve eylemsel süreçlerin harmanlanmasıyla meydana gelen bir aşamalar bütünü olarak nitelendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Birsen Banu Okutan, "Din Sosyolojisinin Yöntemsel İncelikleri: Bir Şematikleştirme Çabası," **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C.24, No:2, 2020, s. 911-931.

anlamlandırmamıza ve bulduğumuz şeyler temelinde yeni sorular formüle etmemize yardımcı olan düşünme biçimleridir." Bu düşünme biçimleri, üzerinde çalışılan konunun o zamana kadar araştırılmış yönleri dışında kalan niteliklerini açığa çıkararak elde edilecek verilerin en iyisine ulaşmak için birer destek aracıdırlar (Becker, 2019: 29). Bu anlamda, başörtülü kadınlar ve el âlem ilişkisini yorumlayacak yönteme dair incelikler, bu araştırmanın yönünü tayin edecektir. Bu incelikleri detaylandıran unsurlar ise araştırmanın deseni, mülakat sorularının kurgulanması ve örneklem seçimine dair bilgilerdir.

Araştırma Deseni

Bir araştırmanın yönteme dair inceliklerinde başta gelen ögelerden biri, araştırmanın nasıl bir desenle yürütüleceğini şekillendirmektir. Anlamaya dayalı bir araştırı stratejisine dayanan ve katılımcıların anlatılarının vurgulandığı bu çalışmada, nicel yerine nitel desenler öncelikli olacaktır. Böylece, insanların karmaşık bir bütün olduğu ve toplumsal bütünlük içerisinde anlaşılması gerektiği (Bauman, 2021: 30) gözden kaçırılmayacaktır.

Nitel desenlerin en önemli özelliği, "bilginin, doğrudan insanlarla konuşularak, onların davranışları ve kendi çevreleri içindeki eylemlerinin görülerek toplanması"dır (Creswell, 2017: 185). Nitel veriler, "bir kişinin dünya deneyimlerini kişinin kendi kelimeleriyle yakalar ve aktarır. Nitel veri, bir hikâye anlatır" (Patton, 2018: 47). Nitel bir araştırma, "veri toplarken önceden belirlenmiş cevapların verdiği dayatmayı ortadan kaldırmayı hedefler. Soruların tamamen açık-uçlu bir tarzda sorulması nedeniyle katılımcıların sorulara kendi cümleleri ile cevap vermesi prensibini benimser" (Patton, 2018: 353). Ayrıca, mülakatlar "kişilerin deneyimleri, fikirleri, duyguları ve bilgileri ile ilgili doğrudan alıntılar yapılabilmesine olanak verir" (Patton, 2018: 4). "Nitel araştırma süreçlerinin hepsinde; araştırmacı, yazarların literatürde söyledikleri veya araştırmacıların araştırmaya yükledikleri anlam yerine katılımcıların problem veya soruna yükledikleri anlamı öğrenmeye odaklanır" (Creswell, 2017: 186). Dolayısıyla nitel bir desenle, "çoklu nedensellikleri-ilişkisellikleri araştıran bir araştırmacı işini düzgün yaptığında ortaya çıkan sonuç, çeşitliliğin etraflıca bir açıklaması olacaktır" (Becker, 2019: 103).

Bununla beraber, nitel desenlerin dezavantajları da olabilmektedir. Nitel çalışmaların genelleştirilebilme olanağı daha sınırlıdır, örneklem sayısal olarak azdır (Creswell, 2019: 5). Buna karşın, anlamaya ve detaylı analize yönelik araştırmalarda, nitel yaklaşımların avantajları dezavantajlarını göz ardı etmeyi mümkün kılar. Zira "nitel araştırmanın arkasındaki anahtar fikir, problem veya sorunu katılımcılardan öğrenmek ve probleme ait bilgiyi elde etmek için araştırma yapmaktır" (Creswell, 2017: 186). Diğer yandan, nitel araştırmalarda nesnellik sorunu da gündeme gelmektedir. Bu konuda Patton (2018: 50) empatik tarafsızlık tanımlamasını önermektedir. Empatik tarafsızlık ile kastedilen, değerlendirmeyi "bulanıklaştırabilecek şekilde işin içine çok fazla girmek ile anlamayı azaltacak şekilde çok uzak durmak arasında orta bir yer"dir (Patton, 2018: 50). Ayrıca, nesnel olduğu düşünülen çalışmalardaki "test veya ölçekler de insanlar tarafından geliştirildiği için bu soruların kendisi bile araştırmacının yanlılığını barındırmaktadır" (Patton, 2018: 50).

Bütün bu bilgiler ışığında, bu din sosyolojisi incelemesinde Geertz'ten (2010) mülhem, yoğun betimlemenin desen olarak kullanılabileceği düşünülmektedir.[9] Yoğun betimleme, araştırmacının sosyal eylemi veya davranışı, kendi özel bağlamı içinde hem tanımlama hem de yorumlama görevini ifade eder (Ponterotto, 2006: 543).

[9] Yoğun betimleme, her ne kadar etnografik çalışmalarla özdeşleşen bir desen olsa da kullanımının farklı araştırma perspektiflerine de uyumlu olduğu düşünülmektedir. Örneğin, fenomenolojik araştırmalar, detaylı bir analizle, "muhtelif tecrübe tabakalarını" ortaya çıkarmaktadır (Berger ve Luckmann, 2018: 32). Gündelik yaşamdaki "subjektif tecrübenin fenomenolojik analizi, analiz edilen fenomenlerin ontolojik statüsüyle ilgili iddialardan kaçın[ır]" (Berger ve Luckmann, 2018: 31). Fenomenolojik bir çalışmada, "insanların deneyimi nasıl anlamlandırdığını ve hem bireysel olarak hem de paylaşılan anlam olarak deneyimi bilince nasıl dönüştürdüklerini keşfetme üzerine" yoğunlaşılmaktadır (Patton, 2018: 104). Bu yoğunlaşma, "insanların bazı fenomenleri nasıl tecrübe ettiklerinin metodolojik, özenli ve derinlemesine bir şekilde resmedilmesini ve betimlenmesini gerektirir" (Patton, 2018: 104). Ayrıntılı bilgi için bkz.: Peter Berger, Thomas Luckmann, **Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**, Çev. Vefa Saygın Öğütle, Ankara, Atıf Yayınları, 2018; Michael Quinn Patton, **Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri**, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara, 2018. Ayrıca, yoğun betimlemenin bir desen olarak önerisi, II. Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumu'nda sunulan "Din Sosyolojisi Disiplini İçinde Yaşam Memnuniyeti Araştırmaları" başlıklı bildiride de yer almaktadır. Bu bildiride de yoğun betimlemeye, etnografik bir desen olarak yaklaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Birsen Banu Okutan, Necmiye Durmuş, "Din Sosyolojisi Disiplini İçinde Yaşam Memnuniyeti Araştırmaları," **II. Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumu Tam Metin Kitabı**, Ankara, Kadim Yayınları, 2020, s. 64-81. Bu çalışmada ise yoğun betimleme etnografik değil, katılımcıların söylemlerini anlamlandırmaya yardımcı bir desen olarak kullanılacaktır. Diğer bir taraftan da bahsedilen bildiride teorik olarak önerilen desenin, bir anlamda pratiğe geçirilme denemesi olacaktır.

Geertz'e (2010: 36) göre yoğun betimlemenin nitelikleri; yorumlayıcı olması, yorumladığı şeyi sosyal bağlamından ayırmaması ve mikroskobik olmasıdır. Yoğun betimlemeyi desen olarak tercih eden bir araştırma, araştırılan fenomenin detaylı bir tasvirini sunar (Geertz, 2010: 36). Ponterotto'ya (2006: 543) göre yoğun betimleme, sosyal eylemleri, gerçekleştikleri bağlam içinde doğru bir şekilde tanımlayarak ve yorumlayarak araştırmacının bu eylemlere amaç ve niyetlilik atamasını sağlar. Ayrıca, katılımcıların düşüncelerini, duygularını ve aralarındaki komplike ilişkiler ağını yakalar. Yoğun betimleme, yoğun yorumlamayı da beraberinde getirir ve bu da araştırma bulgularının gerek araştırmacılar gerekse de amaçlanan okuyucu kitlesi için yoğun anlamlarına ulaşılmasına katkı sunar. Diğer bir ifadeyle, yoğun betimlemeyle sosyal eylemin bağlamı ve özellikleri o kadar iyi tanımlanır ki okuyucu araştırma metnini okurken bir gerçeklik duygusu yaşar. Sosyal eylemlerin yoğun betimlenmesi, bu eylemlerin yoğun olarak yorumlanmasını teşvik ederek elde edilen bulguların okuyucularda yoğun olarak anlamlandırılmasına imkân tanır. Ponterotto (2006: 543) yoğun betimleme, yoğun yorumlama ve yoğun anlamanın bağlantısını ağaç metaforuyla detaylandırır. Ponterotto'ya (2006: 543) göre yoğun betimleme, ağacın sağlam gövdesi tarafından temsil edilen yoğun yorumu besleyen ağacın köklerini oluşturur ve bu da yoğun anlamı temsil eden ağacın dallarını ve yapraklarını besler. Bir ağacı izleyenin dikkatini en çok çekenin dallar ve yapraklar olması gibi bir çalışmanın okuyucusunun dikkatini çeken de yoğun anlamdır. Neuman'a (2016: 546) göre ise kısa süreli bir hadise, sayfalarca süren yoğun bir betimlemeyle okuyuculara aktarılabilir. Böyle bir aktarım, gerçekleşen olayın içeriği ve aşamalarının bütününü ele alarak çok çeşitli yorumlara fırsat sunar. Bu tanımlar ve niteliklerden anlaşıldığı üzere, yoğun betimleme (Geertz, 2010: 36; Ponterotto, 2006: 542-543; Neuman, 2016: 546) katılımcılardan elde edilen bulguları ve katılımcılar arasındaki düşünce, duygu ve etkileşimi kendi bağlamı içerisinde yorumlamaktadır. Sosyal eylemleri yoğun olarak yorumlarken o eylemleri meydana getiren motivasyonlar ve niyetleri ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, bulguların okuyucularda yoğun olarak anlamlandırılmasına da

zemin hazırlamaktadır. Bu özelliklerinden hareketle, yoğun betimleme, bu çalışmada araştırma deseni olarak kullanılacaktır.[10]

Mülakat Soruları

Yönteme dair inceliklerdeki bir diğer ayrıntı da seçilen örneklemden bilgi toplamanın hangi araçla gerçekleştirileceğidir. El âlem ve başörtülü kadınlara odaklanan bu nitel çalışmada, yoğun betimlemeyi mümkün kılacak derinlemesine mülakatların yapılması daha uygun görülmektedir. Burada, Mills'in (2007: 103) sözleri de mülakatların ehemmiyetine ışık tutmaktadır:

> Sosyal bilimci, çoğu kez, insanlara ne yaptıklarını, ne gördüklerini, ne istediklerini sorar. Oysa, bu soruların yönetildiği insanlar bazen tam olarak hatırlayamadan cevap verir, bazen soruları cevaplandırmaktan kaçınır; bazen de kendilerine ne sorulduğunu, ne öğrenilmek istendiğini hiç anlayamaz. Bu sorunlarla karşılaşa karşılaşa önemli ve güç bir iş olan mülakat yöntemi geliştirilmiştir.

Mills'in (2007: 103) ifadelerinden anlaşılabileceği gibi mülakat tekniğiyle katılımcılardan elde edilecek bilgiler, araştırmacıya daha özlü veriler sağlayacaktır. Ayrıca, mülakatlar, gerektiği yerde yapılabilen açıklamalarla katılımcıların soruları netlikle anlamalarına ve soruları cevaplarken ki dışavurumlarında esnek olmalarına olanak tanır. Becker'in (2016: 269) de altını çizdiği gibi "herhangi bir toplumsal olguya kulak kabartmak bizi farklılaşan seslerin karmaşasına götürür. Anlatma işini düzgün yapmak istiyorsak tüm bu sesleri dinlemeli ve betimlemeliyiz." Tüm seslerin dinlenebilmesi ve betimlenebilmesi için de "nasıl" sorularının önemi açıktır. Becker (2019) de bu minvalde, mülakatlarda daha kapsamlı ve detaylı bilgi edinebilmek için

[10] Çeşitli çalışmalarda da yoğun betimlemenin sadece etnografik araştırmalara özgü olmadığı anlaşılmaktadır. Çalışmalarında yoğun betimleme yapan örnekler için bkz.: Çimen Günay Erkol, "Bir Yoğun Betimleme Olarak Edebiyat: Yeni Tarihselciliğin Edebiyat Eleştirisine Katkıları," 2. Uluslararası Batı Edebiyatları Sempozyumu, Ankara Üniversitesi, 2011, s. 117-130; Birsen Banu Okutan, "İtibarsızlaştırma Töreninden Parçalar: Bir Hünsâ Hikâyesi," **Pasajlar**, C.III, No:8, 2021, s. 157-176; Ekin Sönmez, "From the Perspective of Existential Communication and Feminist Paradigm: The Impact of Father - Daughter Communication on Self-Perception," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi SBE., 2021; Ayşe Zambak, "Developing Efl Teachers' Competencies Through an Inset Program in Turkish Mone Context: An Exploratory Case Study," Doktora Tezi, Adana, Çukurova Üniversitesi SBE., 2022; Erkam Cömert, "Elazığ-Harput Yöresi Kürsübaşı Musiki Meclisi Geleneğinin Oluşum ve Değişim Süreçlerinin İncelenmesi," Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE., 2024.

"nasıl" sorularının tercih edilmesi gerektiğini vurgular. Yaptığı araştırmalarda deneyimlediği üzere, katılımcılara "neden şu veya bu şekilde eylediklerini" sorduğunda aldığı cevaplar genellikle kendilerini savunmaya yönelik olmuştur. Katılımcılar, araştırmacının yönelttiği neden sorusunu, kendilerinden iyi ve yeterli bir gerekçe duyma isteğine bağlamış ve cevaplarını da çoğunlukla ihtiyatlı ve savunmacı bir gerginlikle vermişlerdir. Ayrıca, "neden" soruları, katılımcıların hem daha kısa cevaplar vermelerine hem de yanıtlarının mantıklı ve makul olmasına dikkat etmelerine sebep olmaktadır (Becker, 2019: 105-106). Bunun yanında, Becker (2019: 105-107) "neden" sorusu yerine "nasıl" sorularıyla devam ettiğinde katılımcılarının daha detaylı bilgiler verdiklerini deneyimlemiştir. "Nasıl" soruları katılımcıların tutarlı veya makul bir cevap aramak zorunda hissetmemelerini, böylece de kendilerini daha rahat ifade etmelerini olanaklı kılmıştır. Katılımcılara yöneltilen sorular; onların ya Becker'in (2019: 105-107) verdiği örnekte olduğu gibi sorulara karşı tavır almalarını beraberinde getirir ya da kendilerini rahatça açmalarını sağlar. Dolayısıyla mülakatlarda, "neden" sorularından ziyade "nasıl" sorularına yer verilmesi katılımcılardan daha ayrıntılı bilgiler edinilmesine imkân tanıdığı gibi (Becker, 2019: 108) bilişsel süreçlerine ket vurmayarak mülakatın devinimine iştiraklerini de teşvik eder. El âlem ve sosyal kontrol ilişkisini başörtülü kadınlar özelinde anlamaya çalışan bu çalışma için de "nasıl" soruları önemlidir. Diğer yandan, katı bir çerçeve içine sıkışmamaları adına, soruların yarı-yapılandırılmış olmaları da isabetli duracaktır. Bu açıdan hem katılımcıların, el âlemin üzerlerindeki etkisini detaylı anlatabilecekleri ve kendi davranışlarının farkına varıp savunmaya geçmeyecekleri hem de yoğun betimlemeyi olanaklı kılacak aşağıdaki sorular kurgulanmıştır.[11]

1. Nasıl bir din eğitimi aldınız? Nereden? / Kendi isteğiniz miydi?
2. Dinî kimliğinizi nasıl tanımlarsınız?
3. Dinî inancınız gündelik hayatınızdaki seçimlerinizi, davranışlarınızı nasıl etkiliyor? Hangi konularda?

[11] Mülakat soruları, İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kuruluna gönderilmiş, 19.10.2022 tarih ve 09 sayılı toplantısında alınan kararla etik yönden uygun bulunmuştur. Ayrıca, çalışmanın başlık değişikliği sonrasında, İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kuruluna tekrar başvurulmuş ve başlık değişikliğine ilişkin onay 11.11.2024 tarih ve 11 sayılı toplantı kararıyla alınmıştır.

4. Yaşamınızda kimlerin etkili olduğunu düşünüyorsunuz? Hangi konularda? Nasıl?
5. Hangi davranışlarınızı, seçimlerinizi başkalarına göre uyarlarsınız?
6. Başkalarının ne diyeceğini düşünüp yapmak zorunda hissettiğiniz ya da yapmaktan vazgeçtiğiniz şeylerden bahseder misiniz?
7. Başkalarına göre davranışlarınızı şekillendirmek yaşamınızı nasıl etkiliyor?
8. Başkalarının düşüncelerini veya ne söyleyeceklerini düşünüp dinî tutumlarınızda nasıl değişiklikler yaparsınız?
9. İnsanların sizi takdir etmesi, onaylaması size ne düşündürür/sizi nasıl etkiler? Sizin için önemli midir?
10. İnsanların sizin hakkınızda dedikodu yapması ya da sizi eleştirmesi size ne düşündürür/sizi nasıl etkiler?
11. Kimseyi umursamadan, kendi doğru bildiğiniz şekilde davranırsanız nasıl tepkilerle karşılaşacağınızı düşünürsünüz? Bunu başarabiliyor musunuz? Bu yaşamınızı nasıl etkiler?
12. İnancınızla pek uyuşmayan bir şekilde davranmak zorunda olduğunuz durum veya ortamlardan bahsedebilir misiniz? Bu size ne düşündürür?
13. İnancınıza göre davrandığınızda başkalarının düşünce ya da söylemlerinin nasıl olacağını düşünürsünüz?
14. Sosyal medya kullanıyor musunuz? Kullanıyorsanız hangileri? Hesaplarınız gizli mi?
15. Sosyal medyadaki takipçi sayınız nedir? Daha çok takipçiye ulaşmak için neler yapıyorsunuz?
16. Sosyal medya kullanımı yaşamınızı nasıl etkiliyor? Size iyi geliyor mu?
17. Sosyal medyada nasıl paylaşımlar yaparsınız?
18. Bir paylaşım ya da yorum yaptığınızda başkalarından gelen olumlu yorumlar, beğeniler sizi nasıl etkiler?
19. Bir paylaşım ya da yorum yaptığınızda başkalarından gelen olumsuz tepkiler sizi nasıl etkiler?
20. Başkalarından gelecek tepkileri düşünüp paylaşımınızı/yorumunuzu şekillendirmek sizi nasıl etkiler?

21. Sosyal medyada yapacağınız bir paylaşım ya da yorumda dinî hassasiyetlerinizin önemi nedir?

22. Bir paylaşım yaparken aileniz veya tanıdıklarınızdan engellediğiniz oluyor mu? Neden?

23. Bugünden itibaren hayatınızı iki döneme ayırırsanız, hayatınızın bundan sonraki döneminde yanınızda kimlerin olmasını istersiniz?

Örneklem Seçimi ve Demografik Bilgiler[12]

Bir araştırma planında, örneklem seçiminin nasıl olması gerektiğine dair incelikler de önem kazanmaktadır. Nitel araştırmalar, bireyleri örnekleyen nicel araştırmaların aksine, sosyal ilişkileri örneklemek amacıyla tasarlanırlar (Silverman, 2021: 214). "Nitel araştırmacılar bir örneklemin temsil gücünden çok örneklemin veya küçük örnek olaylar, birimler ya da etkinlikler toplamının yaşamı nasıl aydınlattığı üzerine odaklanırlar" (Neuman, 2016: 320). Becker (2019: 121) de örneklem üzerine düşüncelerini şu şekilde serdeder:

> Her bilimsel girişim *birkaç örnek* üzerine yoğunlaşarak belli bir türdeki *her şeye* uygulanabilecek bir şey bulmaya çalışır; çalışmanın sonuçları, söz konusu kategorinin içine girebilecek tüm diğer şeyler için de biz sosyal bilimcilerin deyimiyle 'genelleştirilebilir'dir. İncelenen kategorinin tümüne genellenebilecek bir şeyler iddia ettiğimiz hususunda insanları ikna etmek için de örnekleme ihtiyacımız vardır.

Araştırmacının, incelemesini gerçekleştirmesine yardımcı olacak sayıdaki ve nitelikteki katılımcıları seçmesi tavsiye edilmektedir. Nitel araştırmalardaki temel saik "araştırmacının, araştırma problemi ve araştırma sorularını en iyi şekilde anlamasına yardımcı olacak katılımcıları … amaca yönelik olarak seçmektir. Bu durum, nicel araştırmalarda olduğu gibi, katılımcıların ve çalışma yerlerinin büyük sayıdaki örneklem arasından seçkisiz örneklemle seçilmesini önermez" (Creswell, 2017: 189). Bu sebeple, "nitel araştırmacılar olasılıklı olmayan ya da rastlantısal olmayan örneklemler kullanma eğilimindedir … Matematiksel kurama dayalı önceden

[12] Demografik bilgilere ait tablolar için bkz.: Ek 2.

planlanmış bir yaklaşım kullanan nicel araştırmacıların aksine, nitel araştırmacı vakaları yavaş yavaş seçer, bir vakanın seçilip seçilmeyeceğini belirleyen ise onun özel içeriğidir" (Neuman, 2016: 320). Diğer bir anlatımla:

> İstatistiksel örneklemede 'önyargı' bir zayıflık olarak düşünülürken, nitel örneklemede amaçlanan bir odak haline gelir ve dolayısıyla bir güç olarak düşünülür. Amaçlı örneklemenin mantığı ve gücü, derinlemesine çalışmak için bilgi bakımından zengin durumların seçilmesinde yatar. Bilgi açısından zengin durumlar, kişinin, araştırmanın amacında temel önem arz eden durumlar hakkında pek çok şey öğrenebileceği durumlardır ve bu nedenledir ki amaçlı örnekleme terimi kullanılır. Bilgi açısından zengin durumların incelenmesi, ampirik genellemelerden ziyade içgörüler ve derinlemesine bir anlayış getirmektedir (Patton, 2018: 230).

Yoğun betimlemenin (Geertz, 2010: 36) de gayesi olan derinlemesine, yoğun bir anlama ulaşma, bu çalışmanın örnekleme türünü belirlemede yol gösterecektir. Seçilen örneklem, katılımcılar arasındaki ilişki örüntülerini anlamlandırmaya yetecek sayıda olmalıdır (Okutan ve Durmuş, 2020: 77). Bu doğrultuda, araştırmanın örneklem popülasyonunun seçiminde amaçlı örnekleme çeşitlerinden kartopu örnekleme kullanılacaktır. Neuman'ın (2016: 324) cümleleriyle, kartopu örneklemenin ehemmiyeti, "her bir kişinin ya da birimin bir diğeriyle doğrudan ya da dolaylı bir bağlantıyla bağlı olmasıdır." Bu bağlantılar, örneklemi oluşturan "her bir kişinin ağdaki diğer kişilerin tümünü doğrudan tanıdığı, onlarla etkileşime girdiği ya da onlardan etkilendiği anlamına gelmez" (Neuman, 2016: 324). Daha ziyade, örneklem ağı, "bir bütün olarak alındığında kişi, doğrudan ve dolaylı bağlantılarla çoğu birbiriyle bağlantılı bir bağlantılar ağı içinde yer almaktadır" (Neuman, 2016: 324).

Bununla birlikte, nitel bir araştırmanın kurgusu, araştırma ilerledikçe yeniden form alabilmektedir. Bu durum, "araştırma için başlangıç planının katı bir şekilde kurallarla belirlenemeyeceğini, sürecin bazı veya bütün aşamalarının araştırmacıların alana girdikten ve verileri toplamaya başladıktan sonra değişebileceğini veya kaydırılabileceğini ifade etmektedir. Örneğin; sorular değişebilir, veri toplama biçimleri değişebilir, çalışılan bireyler ve mekânlar güncellenebilir" (Creswell, 2017: 186). Bu araştırmanın yoğun betimleme ve yoğun yorumlamaya dayalı olması, nicelikten çok niteliği ön planda tutmaktadır. Buna bağlı olarak bu çalışma, kendini

belirli kısıtlanışlara hapsetmemeyi önemseyerek araştırı spektrumuyla uyumlu bir örneklem sayısına bağlı kalmayı amaçlamaktadır.

Bahsi geçen değerlendirmelerden hareketle, bu çalışmada, her biri bir diğeriyle başörtüsü ortak ögesiyle bağlantılı olan dinî eğitim almış 45 başörtülü kadın, katılımcı grubunu oluşturacaktır. Buradaki temel motivasyon da başörtüsünün ayırıcı vasfıyla örneklemin tespitinde daha elverişli olacağı fikridir.[13] Ayrıca, eğitim tercihlerinde imam hatip lisesi veya ilahiyat fakültesi eğitimi şartı aranmıştır. Katılımcılar; imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi eğitimi almış olanlar, imam hatip lisesi sonrasında ilahiyat dışında bir fakültede eğitim görmüş olanlar ya da imam hatip lisesine gitmemiş olup sonrasında ilahiyat fakültesinde eğitim almış olanlar şeklinde kriterlerle seçilmiştir. İlahiyat fakültesi eğitiminde sadece dört yıllık fakülte şartı aranmamış, iki yıllık ön lisans ya da İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) eğitimi de katılımcı olmak için yeterli görülmüştür. Dindarlığa yönelik bir ölçek uygulanmaması ise gerek dinî bir sembol olan başörtüsü kullanımı gerekse de dinî bir eğitim almanın bu çalışmanın konusu kapsamında örneklemi belirlerken yeterli kriterler olarak görülmesidir. Diğer

[13] Başörtüsünün dindarlıkla ilişkilendirildiğine gönderme yapan çalışmalar bulunmakta ve dinî inanç üzerine yapılan büyük kesitli araştırmalarda da başörtüsüne yönelik sorular hâlâ bir dindarlık algısı bağlamında sorulmaktadır. Örneğin Okumuş (2020: 146, 148) "Müslüman kadın dindarlığında tesettür, etkili bir unsurdur. Tesettürlü kadın, örneğin Türkiye'de doğal olarak dindarlık düzeyi yüksek biri olarak algılanır … Tesettür bağlamında kadın dindarlığında göz ardı edilmemesi gereken bir hususa mutlaka işaret etmek gerekir. O da şudur ki, Türkiye, Tunus, İran, Mısır, Suudi Arabistan gibi ülkelerde kadının dindarlığının da, geleneksel oluşunun da, çağdaşlığının da ölçütü olan hususlar, kadının tesettürü, kimi zaman az da olsa erkeğin tesettürü üzerinden ortaya konulur, tartışılır, reddedilir veya kabul edilir, uygulanır" iddiasında bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ejder Okumuş, "Kadın Dindarlığının Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi," **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.XX, No:1, 2020, s. 129-164, https://doi.org/10.33415/daad.666995; Saraç'ın (2019: 103) çalışmasında ulaşılan sonuca göre de "başörtüsüne yüklenen anlam çoğunlukla dini içeriklidir. Görüşme yapılan kadınlar dini bir emri yerine getirmek için örtünmekten söz etmektedirler. Başörtüsünün farklı gayelerle örtünüldüğünü, örtülü olmanın günümüz şartlarında avantaj olduğunu düşünenler ise oldukça azınlıktalar. Kadınlar başörtüsünü Allah'ın rızasını kazanmak için takmaktalar ve örtünmenin insanın fıtratına en uygun eylem olduğu noktasında hemfikirdirler." Bkz.: Havva Saraç, "Başörtülülerin Görünürlüğündeki Değişimin Sosyolojik Analizi," Yüksek Lisans Tezi, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE., 2019; Başak'ın (2022: 149) çalışmasında da başörtüsü kullanan katılımcıların başörtüsünü, "öncelikle Allah'ın emri ve dini bir görev olarak, akabinde toplumsal hayatta kişiye mahrem alanı belirleyen bir korunak ve kişinin inandığı dine aidiyetini gösteren bir kimlik olarak tanımladıkları tespit edilmiştir." Bkz.: Duygu Başak, "Dindarlık ve Maneviyat Tutumlarında Başını Örtüp Örtmeme Tercihi Üzerine Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE., 2022. Diğer araştırmalar için bkz.: Bahattin Akşit, Recep Şentürk, Önder Küçükural, Kurtuluş Cengiz, **Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri**, 3. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2020; Zübeyir Nişancı, **Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık**, İstanbul, Mahya Yayıncılık, 2023; Hatem Ete, Abdullah Yargı, **Türkiye'de Dindarlık Algısı**, İstanbul Politikalar Merkezi ve Ankara Enstitüsü, 2023.

yandan, katılımcılara dinî kimliklerini nasıl tanımladıkları ve dinî eğitim süreçlerine dair sorular da yöneltilmiştir. Böylece, katılımcıların ağzından kendilerini dindar olarak betimleyip betimlemedikleri ve dinî eğitimlerinin niteliği anlaşılmak istenmiştir. Zira dinî kimlik, ilgili dinin düşünce yapısı içerisinde sosyalleşmeyi, fikir alışverişini imler. Dinî kimlik, kendilerini yaşamlarında bir konuma yerleştirmeleri açısından bireylere imkân tanır. Kişinin kendisini konumlandırdığı dinî zemin, bir yandan yaşama bakışı etkilerken diğer yandan da dinî düşünceleri[14] pekiştirir. Kısacası, dinî kimliğin nasıl nitelendiği, bireyin toplumsal düzlemdeki duruşu, tercihleri, davranışları ve ilişkilerine yansır. Örneklem içerisinde yer alan başörtülü kadınlara dinî kimliklerini nasıl tanımladıkları sorusu yöneltildiğinde Müslümanım, dindarım, muhafazakârım, İslamcıyım, araştırmacı bir dinî kimliğim var, orta yolu tercih ederim ve elimden geldiğince yapmaya çalışırım şeklinde farklı cevaplar alınmıştır. Alınan cevaplar içerisinde, "elimden geldiğince yapmaya çalışırım" (K1, K11, K18, K22, K23, K24, K26, K29, K31, K32, K33, K34, K35, K41, K44, K45) ve "dindarım" (K6, K10, K13, K16, K19, K30, K36, K42) tanımlamaları öne çıkmaktadır. Buna ilaveten, kendisini Müslüman olarak tavsif eden katılımcıların, pratik ve öncelikleriyle aslında dindar bir kimliğe sahip oldukları da anlaşılabilmektedir. Dinî düşüncelerinin etkisiyle hayata bakan katılımcıların gerek ibadetleri noktasındaki titizlik gayretleri gerek daha dindar olabilmek adına gerçekleştirdikleri eylem ve pratikler, dinin yaşamlarında mühim bir etken olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Örneklemi oluşturan başörtülü kadınlar, yaşamlarının bir döneminde dinî eğitim almıştır ve ilahiyat fakültesi mezunu olanlar hâlihazırda din eğitimine yönelik bir işte çalışmaktadır. Bu nitelikler, katılımcıların dinî pratiklere ya da bilgilere daha yatkın olacakları düşüncesini gündeme getirmektedir. Dinî eğitim açısından değerlendirildiğinde katılımcıların dinî eğitimlerinin aile içerisinde başladığı, sonrasında ise çeşitli eğitim kurumlarında devam ettiği belli olmaktadır. Dinî bir eğitim almak ve bunu özümsemek, dinî normların içselleştirilmesini ve de işlerliğini arttırmaktadır. Zira eğitim hem formel hem de informel yönleri olan disiplin sağlayıcı

[14] Çalışma boyunca sıklıkla kullanılacak olan dinî düşünce ifadesi, bireylerin dinî inançlarının biçimlendirdiği zihnî yapılanmaları tanımlamaktadır.

kontrol çeşitlerinden biridir (Payne, 1927; Foucault, 1992). Dinî eğitimde bir yandan resmî kurumlar aracılığıyla sunulan bir formel yön, diğer yandan ise aile ve çevre sosyalizasyonuyla biçimlenen bir informel yön bulunmaktadır. Başörtülü kadınların nasıl bir dinî eğitim aldıklarına dair soru neticesinde, örneklemin dinî eğitim aldıkları mecralarda bir çeşitlilik görülmektedir. Dindar bir ailede yetişmiş olmak din eğitimi açısından ilk basamak olarak zikredilirken, çeşitli cemaatlere ait kurslar, Diyanet'e bağlı Kur'an kursları, imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi diğer basamakları meydana getirmektedir. Netice olarak, katılımcıların tamamının küçük yaşlardan itibaren dinî bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Bu eğitimin başlangıcı olan mekân kimi katılımcılarda (K2, K5, K6, K9, K21, K23, K28, K30, K31, K33, K34, K35, K40) ev iken, kimilerinde ise Kur'an kursları ya da imam hatip liseleridir.[15]

Katılımcıların yaş aralığı olarak ise 26-56 yaşlar belirlenmiştir ve böylece 1965-1980 yılları arasında doğanları kapsayan X kuşağı ve 1981-2000 yılları aralığında doğanları içeren Y kuşağı arasında, yaşa bağlı bir karşılaştırma yapılıp yapılamayacağı da görülmüş olacaktır.[16] Diğer yandan, katılımcıların İstanbul'da en az 20 yıldır ikamet ediyor olması da bir belirleyici unsurdur. Bir şehirde en az 20 yıl ikamet etmek, bir kente ait hissetmek ve kentin dinamiklerini içselleştirmek için yeterli bir süredir. En az 20 yıldır İstanbul'da yaşıyor olmaları, katılımcıların bu şehrin sosyal ortamına ve sosyalizasyon imkânlarına hâkim olmalarını da beraberinde getirir. Bu da el âlemin bireyler üzerinde etken olup olmaması açısından belirleyici bir faktör olarak düşünülebilmektedir. Katılımcıların medenî hâlleri ve çalışıp çalışmamalarına yönelik ise herhangi bir kriter belirlenmemiştir.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Başörtülü kadınların yaşamlarında, el âlemin sosyal kontrol etkisinin araştırıldığı bu çalışmada, neden farklı bir nosyon değil de el âlemin kullanıldığı yönündeki tercihi oluşturan faktörlerin başında, Türkiye'ye özgü bir gerçekliğin

[15] Katılımcıların çoğunda, ailede başlayan dinî eğitim, Diyanet'e bağlı Kur'an kursları ya da cemaatlere bağlı kurslarla devam ettiği için burada net bir ayrım yapılamamaktadır.
[16] Kuşaklara dair bilgi için bkz.: Adam Possamai, **Sociology of Religion for Generations X and Y**, Routledge, New York, 2014; Stephen Katz, "Generation X: From Fiction to Fact, and Still a Mystery," **Generations: Journal of the American Society on Aging**, Vol.XLI, No:3, 2017, pp. 12-19.

sorgulanma amacı gelmektedir. Bu bağlamda, el âlemin, Türkiye özelinde sosyolojik olarak yeniden nasıl kurgulanabileceği tartışılacaktır.

"El âlem ne der" tabirinin, kadınlar üzerinde sosyal bir kontrol unsuru olarak daha fazla işlerlik kazandığı, literatürdeki çalışmalara (Uğuz, 2013; Danış, 2015; Barnett vd., 2016; Honkatukia ve Keskinen, 2018; Yazlı, 2019) dayanarak araştırmacının zihnindeki bir ön kabuldür. Bununla birlikte, bu tez özelinde ifade edilen el âlem kavramı herhangi bir cinsiyete gönderme içermemektedir. Mülakatlar sonucunda, katılımcıların kendi el âlemlerine göre bu kavramın içinin bir cinsiyete yakınlık ile doldurulup doldurulamayacağı görülmüş olacaktır. Ayrıca, cinsiyetler arası farklılıkların tespit edilebilmesi açısından her iki cinse de yer verilmemesi çalışmanın sınırlılığı gibi görülebilir. Buna mukabil, sadece kadınların kapsama dâhil edilmesi, tek bir cinsiyet faktörü içerisinde analiz yapmanın daha sistemli ve bütüncül olacağının düşünülmesi sebebiyledir. Diğer yandan erkeklerde, kadınlardaki başörtüsü gibi, dışarıdan bakıldığında dinî bir simge olarak görülebilecek herhangi net bir unsur mevcut değildir. Gerek ileride gerçekleştirilecek farklı çalışmalarla cinsiyet bağlamında karşılaştırmaların yapılabileceği gerekse de erkekler üzerine çalışan araştırmacılar için bir analiz alanı yaratacağı düşünüldüğü için örneklemin bu minvalde oluşturulması bir eksiklik barındırmamaktadır.

Örneklem olarak 26-56 yaşları arasındaki başörtülü kadınların seçilmesi, daha önce de belirtildiği üzere, X kuşağı ve Y kuşağı arasında yaşa bağlı bir karşılaştırma yapılıp yapılamayacağını denemek adınadır. İstanbul tercihi ise hem diğer iller bazındaki hem de İstanbul özelindeki farklı çalışmalarla bulguları kıyaslama olanağı sunacaktır. Örneklemin, dinî eğitim durumlarına göre 15'erli homojen üç grup olarak ayrılmaları da uygun görülmüştür. Dolayısıyla, bir grup imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi mezunu olanlardan, bir grup imam hatip mezunu olup ilahiyat fakültesinde okumamış olanlardan ve bir grup da imam hatip lisesinde okumayıp ilahiyat fakültesinde okumuş olanlardan meydana gelmiştir.

Örneklemi oluşturan 45 katılımcı kartopu örnekleme ile seçilmiştir. Oluşturulan örnekleme, hazırlanan yarı-yapılandırılmış mülakat soruları yöneltilmiş, herhangi bir ölçek ya da anket uygulanmamıştır. Anket ve ölçeğin tercih edilmemesi,

çalışmanın süre ve yük açısından handikabını ve daha çok sayıda katılımcıya ulaşma yönünde kısıtlılığını oluştursa da katılımcıların zihnini seçeneklere indirgememesi yönünden zenginliğidir.

Katılımcılara ait demografik bilgiler harici herhangi bir bilgi paylaşılmamış ve her katılımcı, katılımcı kelimesinin ilk harfi olan "K" harfi kısaltması ve rakamlarla tanımlanarak "K1, K2" şeklinde sayısal ifadelerle kodlanmıştır. Katılımcıların tercihlerine bağlı olarak istedikleri ortamlarda görüşülerek, bu esnada izne dayalı ses kaydı alınmıştır. Mülakat analizlerinde herhangi bir nitel araştırma programı kullanılmamış, bulguların tematik başlıklandırmalara ayrılması manuel olarak yapılarak çıkarımlara ulaşılmıştır.

Bu çalışma, giriş ve sonuç dâhil beş ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın kısımlarını özetlemek gerekirse; giriş bölümünde, araştırmanın konusu, önemi ve amacı anlatılarak araştırmanın yaklaşımı, varsayımı ve sorularına yer verilmiştir. Nasıl bir yöntem izleyeceğine dair bilgiler; desen planlaması, mülakat soruları, örneklem seçimi ve demografik bilgileri içeren başlıklarla takdim edilmiştir. Çalışmanın taşıyıcı kolonlarını oluşturan birinci bölümde ise öncelikle el âlemin kavramsal izdüşümleri tahlil edilecektir. Sonrasında, sosyal kontrol ve el âlem ilişkisini analiz edecek literatürdeki çalışmalar ve kavramsal çerçeve irdelenecektir. Ayrıca, bölümün sonunda, literatür ve kavramsal çerçevenin genel bir değerlendirmesiyle çalışmada benimsenen bakış açısı detaylandırılacaktır. Saha araştırmasının yer aldığı ikinci bölümde ise mülakatlardan elde edilen bulgular, tematik başlıklandırmalarla organize edilecektir. Öte yandan, her başlığın sonunda, demografik bilgilere yönelik muhtelif kategorizasyonlar yapılacaktır. Bulguların, olabildiğince çeşitlendirilmiş başlıklarla sunulması, katılımcıların dile getirdiği örneklikleri herhangi bir eksiltmeye gitmeden yansıtabilmek ve betimlemeyi yoğun kılabilmek adınadır. Bunlarla birlikte, nitel çalışmalarda bulguların sunumu ve analizinin nasıl bölümlendirilmesi gerektiğine dair kesin bir format da yoktur. Dolayısıyla bu çalışmada, saha araştırması bulguları ile bulguların tartışılıp yorumlanması, ayrı bölümler hâlinde verilecektir. Bu tercih, bulguları araştırmacının yorumlarından ayırarak, mümkün mertebe objektif bir şekilde

aktarmak içindir.[17] Bulguların yorumlanması bölümünde ise saha verileri, demografik bilgilerle beraber kritik edilecek, literatürle benzerlik ve farklılıkları ortaya konularak yoğun yorumlanacaktır. Ulaşılan neticenin açıklanması ve ileride gerçekleştirilecek araştırmalar için önerilerle sonuç bölümünde duvarlar da örülerek çalışmaya son şekli verilecektir.[18]

[17] Araştırma planında bulguların sunumu ile tartışma ya da değerlendirme bölümlerinin ayrı olması konusunda görüş bildiren çalışmalar için bkz.: Amir B. Marvasti, **Qualitative Research in Sociology**, London, Sage Publications, 2004; Ali Balcı, **Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler**, 11. bs., Ankara, Pegem Akademi, 2015; John W. Creswell, **Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları**, 3. bs., Çev. Ed. Selçuk Beşir Demir, Ankara, Eğiten Kitap, 2017; Ali Baltacı, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?" **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)**, C.V, No: 2, 2019, s. 368-388; John W. Creswell, Timothy C. Guetterman, **Educational Research Planning, Conducting, and Evaluatıng Quantitative and Qualitative Research**, 6th Ed., New York, Pearson, 2019; Sharan B. Merriam, Robin S. Grenier, **Qualitative Research in Practice: Examples for Discussion and Analysis**, 2nd Ed., San Francisco, Jossey-Bass, 2019; Salih Çepni, "Bilimsel Çalışmalarda Bulgu, Tartışma, Sonuç ve Öneriler Nasıl Yazılmalıdır?" **Fen Matematik Girişimcilik ve Teknoloji Eğitimi Dergisi**, C.V, No:2, 2022, s. 80-97.

[18] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Hazırlama Yönergesine göre, sonuç bölümü ayrı bir başlıkta verilmelidir. Bu sebeple, değerlendirme ya da tartışma bölümü, sonuç bölümünden ayrı olarak sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. EL ÂLEM VE SOSYAL KONTROL İLİŞKİSİ

Kavramsal çerçeve ve etrafında gelişen literatüre dair bilgilerle kıvam almaya yönelik adımın atılacağı çalışma, el âlem, sosyal kontrol ve sosyal kontrol çeşitlerine dair kavramların tanıtımıyla bir form kazanacaktır.[1]

1.1.1. El Âlem Kavramının İzdüşümleri

Tietze'nin (2002: 706) *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'na göre el âlem kelimesinin anlamı, "(kendinden başka) insanlar, başkaları"dır. *Nişanyan Sözlük*'e (2021: 243) göre ise el âlem kelimesinin kökeni, Arapça *al-ʿālam* العالم "halk, kamu" sözcüğünden alıntıdır. Nişanyan (2021: 243) kelimenin etimolojisine dair yaptığı ek açıklamada, kelimenin başında bulunan ve köken olarak Arapça belirteç (harf-i tarif) olan ilk hecenin, kullanımda Türkçe el "ülke, yabancılar" sözcüğü ile birleştirildiğini ifade etmektedir. Nişanyan'a (2021: 243) göre Tietze (2002: 706) kelimenin etimolojisini verirken bu sebeple yanılmıştır.[2] TDK'ye göre el âlem "herkes, yabancılar" şeklinde tanımlanmakta,[3] *Kubbealtı Lugatı*'nda ise "herkes, başkaları, el gün" manalarına yer verilmektedir.[4] Dolayısıyla burada değinilen sözlük anlamlarına göre, el âlemin tanımında bir açıklık olmadığı görülebilmektedir. El âlem, dünyadaki herkesi kapsamakta mıdır, ki eğer öyleyse içine tanıdıklarımız da girer, yoksa el âlem bize yabancı olan tanımadığımız kişiler midir?

[1] Bu çalışmanın araştırma planında, kavramsal çerçeve ve bu çerçeve etrafında gelişen literatür bir arada verilmeye gayret edilmiş ve bağlamsal bütünlüğü sağlama adına yurtiçi ve yurtdışı çalışmalar birbirinden ayrılmamıştır.

[2] İsmet Zeki Eyuboğlu'nun **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü** (1991) ve Tuncer Gülensoy'un **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**'nde (2018) el âlem kelimesi yer almamaktadır.

[3] "El âlem," **Türk Dil Kurumu Sözlükleri**, (Çevrimiçi), https://sozluk.gov.tr/, 20 Ekim 2021. Temmuz 2023'te güncellenen sözlükte "el âlem" sözcüğünün anlamı olarak sadece "yabancılar" kelimesine yer verilmektedir.

[4] "El âlem," **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi), https://lugatim.com/s/elalem, 11 Kasım 2024.

El âlemin niteliklerini belirlemek adına, bu kavramla yakın özelliklere sahip diğer kavramsallaştırmaları da zikretmek gerekmektedir. Mead'in sosyolojisinde önemli bir konuma sahip olan genelleştirilmiş öteki kavramsallaştırması, el âlem ile benzeşen özellikler taşımaktadır. Mead'e (2019: 181) göre "bireye benlik bütünlüğünü veren toplumsal grubu 'genelleştirilmiş öteki' olarak adlandırabiliriz. Genelleştirilmiş ötekinin tavrı tüm topluluğun tavrıdır." Genelleştirilmiş öteki, tüm topluluğun tavrı olarak tanımlandığında, herkes ve yabancılar manalarına sahip el âlem ile herkes anlamında bir örtüşmesinin olduğu söylenebilir. Diğer yandan, genelleştirilmiş ötekinin vasıflarıyla el âlemin toplumdaki etkinliği de uyuşmaktadır. "Toplumsal sürecin bireylerin davranışını etkilemesi ve topluluğun da üyelerinin davranışları üzerinde kontrol sağlayabilmesi genelleştirilmiş ötekiyle mümkündür; çünkü bu sayede toplumsal süreç ya da topluluk bireyin düşünüşüne belirleyici bir etken olarak dâhil olur" (Mead, 2019: 182). Genelleştirilmiş ötekinin; toplumun bireyleri kontrolündeki katkısına benzer biçimde, el âlemin istek ve kabulleri de sosyal kontrole alan açmaktadır.

Türk toplumuna has bir kavramsallaştırmayla literatüre kazandırılan mahalle baskısının nüveleri, Mardin'in, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (2017: 70-72) adlı eserinde "mahalle kuralları," "mahalle normları," "mahalle ethosu," "mahalle denetimi" gibi kavramlar şeklinde görülmektedir. Bu eserde oluşturulmaya başlanan kavramsallaştırmanın, mahalle baskısı olarak ilk kullanılışı Mardin'in, Çakır'a verdiği bir röportajda ortaya çıkmış ve 2007 yılında Vatan gazetesinin kitap ekinde yer almıştır. 2008 yılında kitap bölümü olarak da yayımlanan röportajda, Çakır'ın (2008: 23) Mardin'e yönelttiği, "geçen dört buçuk yıllık sürede AK Parti'nin ona güven verip vermediği" sorusu üzerine, Mardin (2008: 23-24) cevaben şu ifadeleri serdetmiştir:

> Türkiye'de "mahalle baskısı" diye bir şey var. Jön Türklerin en çok korktuğu şeylerden biri de oydu. "Mahalle baskısı" bilinmeyen ve sosyal bilimce ifade edilmesi çok zor olan bir havadır. Bu havanın AKP'den bağımsız olarak Türkiye'de yaşadığına inanıyorum. Dolayısıyla bu havanın gelişmesine müsait şartlar oluşursa o zaman AKP de bu havaya boyun eğmek zorunda kalacaktır.

Çakır'ın (2008: 24) kavramın faşizan bir olguya denk düşüp düşmediği sorusunu ise Mardin (2008: 24) bir örnekle cevaplamıştır:

> Buna örnek olarak daha çok İran'da ortaya çıkmış olan ve bugün Ahmedinejad'ın devam ettirdiği sistemi gösterebiliriz. O dinsel otokrasinin çevreyle, mahalleyle, ona destek veren insanların ortaya çıkardığı havayla da çok ilişkisi var. O havanın İran Devrimi'nde çok etkili olduğuna inanıyorum. Bu hava Türkiye'de de çıkabilir bir gün. 10-20 sene öncesine kıyasla daha az şansı var, ama bugün o havayı pompalayan başka şeyler, tuhaf oluşumlar, kendiliğinden olan birtakım olaylar var. Bazı İslami alt çevreler ortaya çıkıyor. Bunda günümüzün gelişmiş imkânları da etkili oluyor. Mahalle havası dediğimiz şeyin bu İslami alt çevrelerle yeni bir şekil almış olduğuna inanıyorum.

Röportajdan alıntılanan pasajlardan da anlaşılabileceği gibi, Mardin'in mahalle baskısı kavramı daha çok dinî bir baskıyı çağrıştırmaktadır. Kavramın daha net açıklanabilmesi ve üzerine tartışılabilmesi için bir sene sonrasında, Çakır'ın (2008) moderatörlüğünü yaptığı bir toplantıda Mardin (2008: 102) mahalle baskısının unsurlarını göz ve bakma olarak tanımlamıştır.[5] Gözü açımlaması istendiğinde ise şu cümlelerle konuyu özetlemiştir:

> Kolektive olmak için değerleri paylaşmak lazım, değerleri paylaşmak için görmek lazım, kendi üstüne almak lazım. Mahallede bu çok gelişmiş olan bir yaklaşım tarzı. Niçin gelişmiş, mahallede çünkü "iyi, doğru güzel" hakkında bazı değerler var. O da İslami değerler. Fakat aynı zamanda da o değerlerin nasıl kullanılacağına dair bir hal çaresi var. O hal çaresi nedir? "Göz"ün erkek ve kadın farklılıklarının üzerine tepkisi üzerinedir. Mahallede göz bundan dolayı çok önemlidir ve her ne kadar öğretmende de, "iyi, doğru ve güzel"in olmaması dolayısıyla "birtakım yeni şeyler geliyor" diyorsak da mahalle bilhassa kadın ve erkek farklılıkları üzerinde değerlerini kondurduğu için, mahallede "göz", "bakma", "birbirine bakma" bir kontrol şekli olarak çalışıyor. Bu Türkiye'de genel bir şeydir ve kadın-erkek farklılıklarından ileri geldiğindendir. Buna bir ilave getireyim. Şunu hatırlayalım, Türkiye'de bu işi yapan yalnız mahalleli değil, yani gözle kontrolü meydana getiren yer yalnız mahalle değildir. Benim görebildiğim kadar, Türkiye'de "herkes herkesi" gözlüyordur. Siz beni, ben de sizi gözetliyorum. Biz topluluğumuzu öyle yapıyoruz. Mahalle de öyle yapıyor ben de öyle yapıyorum. Bu eskiden bize intikal etmiş olan bir kolektivite kurma şekli: Göz (Mardin, 2008: 103-104).

[5] Bu makale de Çakır'ın kitabında yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ruşen Çakır (Haz.), **Mahalle Baskısı: Prof. Şerif Mardin'in Tezlerinden Hareketle Türkiye'de İslam, Cumhuriyet, Laiklik ve Demokrasi**, İstanbul, Doğan Kitap, 2008.

Çakır'ın (2008: 104) "illa kontrol ettiğiniz zaman baskı uyguluyor anlamına gelmez. Baskı burada nerede giriyor devreye?" sorusuna cevaben, Mardin (2008: 104) "bir topluluğu gözle inşa ederseniz, o bir baskıdır. Kimsenin o gözden kaçması mümkün değildir. Türkiye'de de bunu her gün görüyoruz … birbirimizi inşa ederken biz de "göz"le inşa ediyoruz. Bunu her yerde görebilirsiniz" ifadelerini kullanarak sosyal aktörlerin birbirlerini gözle kontrol etmesinin etkinliğini vurgulamıştır. Mardin'e (2008: 104) göre, Türkiye'de mahalle sürecinden çıkılıp belediye sürecine geçildiğinde gözün işlevi, diğer bir anlatımla, göz aracılığıyla toplumu oluşturma işi belediyeler tarafından devralınmıştır. Mardin örnek olarak, belediye "içki içilecek yerleri sınırların dışına gönderiyor. Bu 'göz'le yapılan bir şey. Ve mahallenin gözle olan kontrolü belediyede her zamankinden daha sert bir şekilde yavaş yavaş ortaya çıkıyor" izahatında bulunmuştur. Bununla birlikte, mahalle baskısının "nasıl çalıştığını, yani mekanizmasının veya oradaki sürecin ne olduğunu anlatırken ... mahalle baskısının o iç dinamiğinin bütün yönlerine varmış değilim. Bir nevi yukarıdan bakarak elde ettiğiniz umumi gözlemler" (Mardin, 2008: 128) ifadelerini kullanmaktadır. Dolayısıyla mahalle baskısı kavramının hem tasvirinin netleşmediği görülebilirken hem de nasıl işlediği bir muamma olarak kalmaktadır. Bununla birlikte, el âlem ile benzerliği bakma, görme, eleştirme yoluyla kontrol etkisi üzerinden kurulabilmektedir.

Literatürde el âleme yakın olarak genelleştirilmiş öteki ve mahalle baskısı gibi kavramsallaştırmalar bulunsa da el âlem kavramı Türkiye özelinde daha geniş ve yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Ayrıca, kültüre de yerleşik hâle gelmiş olan bu kavram gerek atasözleri ve deyimler gerekse de şarkı ve şiir gibi kültürel unsurlar içerisindeki kullanımıyla varlığını sürdüre gelmekte ve kalıcılık kazanmaktadır. Bunu detaylandırmak adına atasözleri ve deyimler incelendiğinde "el âlem," "herkes," "el," "başkası," "diğerleri" gibi kavramların geçtiği ya da mecazen başkalarının hakkında konuşmayı ve başkalarının ne diyeceğinden çekinmeyi imleyen çeşitli kullanımların bulunduğu anlaşılmaktadır. El âlem denildiğinde en çok akla gelen ve kullanılan atasözü "elin ağzı torba değil ki (çekip) büzesin/el âlemin ağzı torba değil ki büzesin" (Aksoy, 1988: 263) olmaktadır. Bu konu kapsamına girebilecek diğer atasözlerinden bazıları şu şekildedir: El elin aynasıdır (Aksoy, 1988: 261); herkes bildiğini okur

(Aksoy, 1988: 309); otuz iki dişten çıkan, otuz iki mahalleye yayılır (Aksoy, 1988: 403); el ağzına bakan, karısını tez boşar (Ele uyan eşini boşar) (Aksoy, 1988: 259); el elin nesine, gülerek gider yasına (Aksoy, 1988: 261); cömert derler maldan ederler, yiğit derler candan ederler (Aksoy, 1988: 213); eli boşa ağa uyur derler; eli doluya ağa buyur derler (Aksoy, 1988: 262); zengin giyerse sağlıcakla, fakir giyerse nerden buldu ki derler (Aksoy, 1988: 483); ağır otur ki bey (ağa, molla) desinler (Aksoy, 1988: 121). Deyimler arasında ise: El ağzıyla çorba içmek (Aksoy, 1984: 625); el arı, düşman körü (Aksoy, 1984: 626); ele güne karşı (Aksoy, 1984: 629); ele verir öğüdü, kendi keser söğüdü (Aksoy, 1984: 630); el gün (Aksoy, 1984: 630); el kapısı (Aksoy, 1984: 638); el oğlu (Aksoy, 1984: 639) gibi deyimler yer almaktadır.[6]

Bunlarla birlikte, el âleme; Türk toplumu içerisinde form alan çeşitli şarkı, şiir ve kitaplarda da yer verildiği ve genellikle olumsuz anlamlarda işlendiği görülmektedir.[7] Hacoğlu (2016: 10) *Elâlem Ne Der!* isimli deneme ve şiirlerden oluşan kitabında el âlemi bir örgüt olarak tanımlamaktadır: "Bir örgüt var, adı ELÂLEM. Her şeyinize o karar veriyor. Nereye gidilir, nereye gidilmez, ne giyebilirsin, ne giyemezsin" (Hacoğlu, 2016: 10). Keşan (2023) ise *Kim Bu El Âlem?* başlığına sahip kitabında "başkaları ne der" diye yaşanılan ve mutsuz olunan hayatlardan örnek hikâyeler sunmaktadır. Terek (2024) ise *El Âlem Ne Der?* isimli kitabında, el âlem baskısını hikâyeleştirmektedir. Uyar (2011: 90) "Elâlem" adlı şiirinde el âlemi, insanların yaptıkları davranışlara gülen ve haklarında olumsuz konuşan kişiler olarak betimlemektedir.[8] Aynı eserdeki (Uyar, 2011: 63) bir başka şiirde de el âlem,

[6] Bahsi geçen atasözlerini kapsayan bazı çalışmalar için bkz.: Özlem Kurtoğlu Zorlu, "Türkçe ve İngilizce Atasözlerinde 'Ötekilik'," **International Journal of Social Sciences and Education Research**, C.IV, No:3, 2018, s. 483-500; Emet Gürel, Didem Özşenler, "Dedikodu Olgusu: Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi," **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.IXX, No:39, 2020, s. 975-992.

[7] Turgut Uyar'ın **Büyük Saat** adlı eserinde "Elâlem" başlığını taşıyan bir şiiri yer almakta; Kıvanç Nalça'nın **El Alemin Sözleri** adlı bir kitabı, karikatürist Feyhan Güver'in **Elalem Ne Der?** adıyla bir karikatür kitabı bulunmaktadır. Ayrıca, çeşitli şarkılarda da "el âlem," "el âlem ne der" gibi kullanımlar mevcuttur. Çeşitli örnekler için bkz.: Kazancı Bedih'in "Mardin Kapısından Atlayamadım" adlı türküsü; Barış Manço'nun "Balböceği" adlı şarkısı; MFÖ grubunun "Ele Güne Karşı" adlı şarkısı; Ajda Pekkan'ın "Boş Vermişim Dünyaya" adlı şarkısı; Hakan Peker'in "Uçuk Kaçık" adlı şarkısı; Seyyal Taner'in "Elalem Ne Der" adlı şarkısı; Tuğçe Kandemir'in "El Âlem" adlı şarkısı.

[8] Kimse adını demezmiş varsın demesin
Elâlem gülermiş varsın gülsün
Yağmurlar yağarmış varsın yağsın
Bir şeyler olurmuş varsın olsun

yapmaktan çekinilen bir davranış karşısında, korkak diyecek kişileri simgelemektedir.[9]

Bunlardan hareketle, Türk toplumundaki kullanımı bağlamında el âlem; olumlu tutum ve eylemleri takdir eden, pekiştiren bir yanı bulunsa da konuşan, yargılayan, eleştiren, yorum yapan, kurallar koyan, şunu şöyle bunu böyle yap diyen, etkileyen, kontrol eden, ayıplayan, dışlayan, beğenmeyen, kısıtlayan, suçlayan, etiketleyen, belirleyen ve çoğunlukla bu tür olumsuz niteliklerle tanımlanan görünmez bir varlık gibidir. Diğer yandan, Türkiye özelinde varlık bulan el âlem kavramının muhtevasının, kelimenin "el" kısmının ima ettiği yabancılar üzerinden anlamlandırılması da sıkıntılıdır. "El âlem ne der" tabiri günlük kullanımda bu kadar yerleşmişken, el âlemin sadece yabancıları içeriyor olması çok anlamlı durmamaktadır. Zira insanlar yabancıların değil, onları tanıyan insanların fikirlerini önemsemekte ve tepkilerinden etkilenmektedir.[10] Ayrıca, bazı kelimelerin muhtevalarının sosyal değişimin bir neticesi olarak farklılaşabildiği ve hatta kullanımdan kalktığı da bilinmektedir. Bu durum, TDK'nin sözlük güncellemelerinde de görülebilir.[11] Bilhassa, günümüzde iletişimin hızlanması, mekânsal sınırların ortadan kalkması ve sürekli iletişim hâlinde olabilme imkânlarıyla el âlemin herkesi

---

…
Ama bunlar olmazmış varsın olmasın,
Ama elâlem...
Ne derse desin.

[9] Ne gülü, bülbülü gülşeni -hasın,
Elâlem varsın korkakmış desin.
İstemem istemem gece olmasın
İşim daha güzel, rüyalarımdan...

[10] Burada, Goffman'ın tanışıklık hâli ya da tanımayı ikiye ayırdığı açıklaması konuya ışık tutabilir. Goffman'a (2020: 127) göre bilişsel tanıma, "bir kişinin diğerini, onun görünüşüyle ona dair bilgi çerçevesini ilişkilendirerek 'konumlandırdığı' ya da teşhis ettiği süreç demektir." Bilişsel tanıma, birini şahsen tanıma değil, onu içerisinde bulunduğu toplumsal kategoriyle irtibatlandırmadır. Diğer bir deyişle, "toplumsal olarak ya da şahsen ötekini teşhis etme sürecidir" (Goffman, 2020: 127). Sosyal tanıma ise diğer kişinin tanındığının ona jestlerle ya da sözle hissettirilmesidir. Sosyal tanıma çoğu zaman karşılıklı bir etkileşim iken bilişsel tanıma tek yönlü bir durumdur. El âlemin içerisine dâhil olabilecek tanıma ve tanışıklık biçimleri hem bilişsel hem de sosyal tanımayı çevrelemektedir. Bir kişi sadece bilişsel düzeyde tanınarak belirli kategoriler içerisine yerleştirilebilir ve hakkında genellemelerde bulunulabilir. Aynı şekilde, bizi bilişsel olarak tanıyan başkaları da bizim için benzer düşünceleri geliştirebilir. Sosyal tanıma zaten içerisinde karşılıklılığı barındırması sebebiyle etkilenmeye en açık tanıma şeklidir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Erving Goffman, **Toplum İçinde Davranmak: Etkileşimlerin Sosyal Düzenine Dair Açıklamalar**, Çev. Adem Bölükbaşı, 2. bs., Ankara, Heretik Yayınları, 2020.

[11] TDK'nin yaptığı son güncellemede, bazı kelimelerin çeşitli kullanımları kaldırılmıştır. Örnek olarak bu çalışmanın temelini oluşturan "el âlem" sözcüğünün anlamındaki "herkes" kaldırılmıştır.

kapsaması daha makuldür. Özellikle, sosyal medyanın zaman ve mekâna dair sınırları bulanıklaştırması; yakınlık ve uzaklık, tanıdık olma ve yabancı olma kavramlarını anlamlarından soymaktadır.

El âlem kavramı üzerine özel olarak araştırma gerçekleştiren herhangi bir akademik çalışmaya da rastlanmamıştır. Literatürde yalnızca, anne ve babanın "el âlem ne der" yaklaşımı ile ilgili bir soruya yer veren Güneş (2021) ve aynı şekilde yine ebeveynlerin "el âlem ne der" gibi cümleleri kullanma sıklığına dair bir soruyu araştırma formunda kullanan Alma'nın (2021) din psikolojisi alanındaki incelemeleri bulunmaktadır. Bu iki çalışma da sadece birer soruyla el âlemden söz etmekte ve onu araştırmalarının temel argümanı yapmamaktadır. Bunların yanında, "'El Âlem Ne Der?' Kaygısının Diplomatik Dönüşümü: 'Reaksiyon Videolarında' Kültür Markalamanın Netnografisi" başlıklı medya alanında bir çalışma mevcuttur. Reaksiyon videolarının, "el âlem ne der" sorusundan yola çıkarak başkalarının bakış açısını önemseyen kültürlerin -burada Türk kültürü- temsili için kullanabilecek bir markalama alanı olduğu öne sürülmektedir (Güçlü vd., 2023: 133). Daha açık bir ifadeyle, çalışma, reaksiyon videolarının, "bir kültürel diplomasi alanı olarak kültür markalamak ve Batı merkezli kültürel hegemonyaya karşı Türkiye'nin kültürel hegemonyasını kurmak" amacıyla kullanılabileceği varsayımından hareket etmektedir (Güçlü vd., 2023: 138). Araştırmada, Türkiye'ye özgü kültürel içeriklerin yer aldığı uluslararası popülerlikteki İtalyan bir reaksiyon video üreticisinin YouTube kanalında kültürün inşa edilme pratikleri değerlendirilmektedir (Güçlü vd., 2023: 138). Makalenin başlığı ve özet bölümü haricinde el âlem kavramına değinilmemiştir. Akçakaya (2019) da "Sosyal Kontrolün Başka Fenomenleri: Gramatik Yapılar" başlıklı makalesinde, el âlemin sosyal kontrol boyutuna dedikodu bağlamında, yalnızca bir cümleyle temas etmektedir.

Bu örneklerden yola çıkarak, özellikle Türkiye toplumunda ayrı bir yere sahip olan el âlem fenomeninin, sosyolojik olarak tanımlanması gerektiği netleşmektedir. Bu ise kavramsal çerçeve, literatür ve saha bulgularının tartışılmasıyla ancak bu çalışmanın sonunda yapılabilir. Bu sebeple, öncelikle, el âlemi yansıtan vasıfların kavramsal açıdan hangi sosyolojik nosyonlarla yakın düşeceği tespit edilmeli ve buna dair literatür değerlendirilmelidir.

1.1.2. Sosyal Kontrol: Bulanık Bir Kavram

Sosyal kontrole dair literatür gözden geçirildiğinde, kavrama ilişkin tek bir tanımın bulunmadığı, teorisyenler ve yapılan çalışmalara göre tanımlamalarda farklılıklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Sosyal kontrol konusuna sosyolojik ilginin, 1930'dan sonra keskin bir şekilde azaldığı ileri sürülmekle (Gibbs, 1977: 408) birlikte kavramın sosyolojide ilk kullanımı 1894 tarihine kadar uzanmaktadır. Meier (1982: 35) sosyal kontrol kavramının, hiçbir tanımı konusunda sosyologlar tarafından ortak bir kabul olmaması sebebiyle, bu kavrama dair üstünkörü bir incelemenin bile sorunlarla karşı karşıya kalacağını iddia etmiştir. Hatta, Meier'e (1982: 40) göre sosyal kontrolle ilgili çalışma yapan ilk sosyologlar için bu kavram, sosyolojinin kendisiyle eşanlamlı hâle gelmiştir. Literatürdeki bu belirsizliği daha da ileri götüren Cohen (2007: 2) sosyal kontrol kavramının, son zamanlarda "Mickey Mouse" kavramına dönüştüğünü belirtmektedir. Cohen'e (2007: 2) göre, sosyoloji ders kitaplarında sosyal kontrol, bebeklerin sosyalleşmesinden kamusal infazlara kadar, uyum sağlamaya yönelik tüm sosyal süreçleri kapsayan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır (Cohen, 2007: 2). Benzer şekilde Innes (2003: 2) de birçok farklı bağlamda ve çeşitli şekillerde kullanılması nedeniyle, sosyal kontrol kavramının bulanık hâle geldiğine dikkat çeker. Sosyal kontrol teorilerinin ve teori etrafında gelişen literatürün, kahir ekseriyetle suç ve sapmaya dair incelemelerle şekillendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla suç ve sapma davranışlarından ayrışan bu çalışmada, öncelikle sosyal kontrolün genel tanımlarına değinilerek, sosyal kontrol çeşitleri ve sosyal kontrol araçları açıklanacaktır. Sonrasında, sosyal kontrolün el âlemle yakın düştüğü noktalar vurgulanarak, bu çalışmada sosyal kontrolün ve diğer ilgili kavramların operasyonel olarak nasıl kullanıldığı detaylandırılacaktır.

Literatürdeki ilk kullanımda, Small ve Vincent (1894: 328) sosyal kontrolü hassas bir görev olarak niteler; zira kamuoyunun otoriteye tepkisi, sosyal kontrolü çok hassas ve zor bir görev hâline getirir. Ross (1896: 519) tarafından kaleme alınan "Social Control"[12] başlıklı makalede sosyal kontrol, içinde bulunduğu grup tarafından

[12] Ross, 1896-1900 tarihleri arasında, başlığı sosyal kontrol olan bir dizi makale kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Edward Alsworth Ross, "Social Control. IV. Suggestion," **American Journal**

bireyin amaçları ve eylemleri üzerinde rastlantısallık içermeyen, amaca yönelik ve bilinçli uygulanan bir üstünlük anlayışı olarak tanımlanmaktadır. Diğer yandan sosyal kontrol, bir toplumun kendisini istenen ilke ve değerlere göre düzenleme kapasitesini ifade eder (Janowitz, 1975: 82). Mead'e (1925: 275) göre ise sosyal kontrol, bireyin, sosyal faaliyetlerinde içinde bulunduğu gruptaki kişilerin tutumlarını ne ölçüde üstlendiğine bağlıdır. Bununla birlikte, kişinin kendini bir başkasının yerine koyması, sosyal kontrolün kendisi kadar sosyal kontrolün sonucu da olabilir (Meier, 1982: 36). Ayrıca, sosyal kontrol, bir kişinin diğeriyle, nesnelerle, fikirlerle, gruplarla, sınıflarla ve genel olarak toplumla ilişkilerini tanımlayan ortak zorunlu kullanımlara ve değerlere de içkindir (Hollingshead, 1941: 220). Başka bir ifadeyle, sosyal kontrol, bireylere, gruplara ve yaşam değerlerine uymanın öğretildiği, ikna edildiği veya zorlandığı, planlı veya plansız süreçleri içeren kolektif bir terimdir (Roucek, 1956: 3). Facey'in (1945: 229) tanımına göre ise sosyal kontrol, toplumun ideal kalıplarını empoze etmek veya uygulamak için bilinçli girişimlerden oluşur. Diğer yandan, sosyal kontrole daha geniş bir perspektiften bakan Zald (1978: 83) için sosyal kontrol; bireylerin, grupların ve örgütlerin, diğer bireyler, gruplar ve örgütlerin davranış ve operasyonlarını, davranış standartlarına veya normatif tercihlere uygun hâle getirmeye çalıştıkları süreçtir. Berger (2011: 89) ise sosyal kontrolün, "bireysel ve gruplar halindeki direnmeleri katlanılabilir sınırlar içinde tutmayı" amaçlayan bir niteliği olduğunu ileri sürmektedir.

Çok kapsayıcı tanımların aksine, daha dar bir tanım öneren Black (1984: 5) sosyal kontrolü, insanların sapkın/topluma aykırı (deviant) eylemleri tanımlama ve onlara tepki verme biçimleri olarak betimler. Bu nedenle de sosyal kontrol, mülke zarar verme veya el koyma, sürgün, aşağılama, dayak ve infaz gibi her türlü cezanın yanı sıra suistimal, büyücülük, dedikodu, azarlama, kaşlarını çatma veya bakma gibi

of Sociology, Vol.II, No:2, 1896, pp. 255-263; Edward Alsworth Ross, "Social Control. V. Religion," **American Journal of Sociology**, Vol.II, No:3, 1896, pp. 433-445; Edward Alsworth Ross, "Social Control. VI. Ideals," **American Journal of Sociology**, Vol.II, No:4, 1897, pp. 547-566; Edward Alsworth Ross, "Social Control. X," **American Journal of Sociology**, Vol.III, No:3, 1897, pp. 328-339; Edward Alsworth Ross, "Social Control. XI," **American Journal of Sociology**, Vol.III, No:4, 1898, pp. 502-519; Edward Alsworth Ross, "Social Control. XIV. Education," **American Journal of Sociology**, Vol.V, No:4, 1900, pp. 475-487; Edward Alsworth Ross, "Social Control. XIX. Class Control," **American Journal of Sociology**, Vol.VI, No:3, 1900, pp. 381-395; Edward Alsworth Ross, **Social Control: A Survey of the Foundations of Order**, The Macmillan Company, New York, 1910.

onaylamayan bir yüz ifadesini de içerebilir. Bu anlamda, insanlar birbirlerine karşı şikâyetlerini ifade ettikleri her zaman ve her yerde sosyal kontrol mevcuttur (Black, 1984: 5). Black (1984: 5) her ne kadar sapma davranışı bağlamında dar bir tanım önerdiğini ileri sürse de neredeyse diğer sosyal bilimciler kadar kapsayıcı bir tanımlama yapmıştır. Sosyal kontrolü, sosyalizasyon süreciyle ilişkilendiren Fichter (2016: 207) bunu şu cümlelerle nakletmektedir:

> Sosyal kontrol sosyalizasyon sürecinin bir uzantısıdır … Sosyalizasyon, ister kendi toplumunda büyümüş ister başka bir toplumdan göç etmiş olsun kişinin, onaylanan davranışların beklenen örüntülerinin neler olduğunu öğrenmesi ve bunları yerine getirmesi demektir. Kişiler ile örüntülerin birlikteliği sistematik bir grup yaşamını olanaklı kılar. Kendi kendini kontrol etme, sosyalleşmenin öznel boyutudur. Sosyal kontrol ise sosyalleşmenin nesnel boyutudur. Sosyalizasyon süreci, kişilerin davranış kalıplarına uymasını hem sağlayan hem de sürekli kılan bir mekanizmadır.

Sosyalleşmenin, dışsal yaptırımlara göre başlıca avantajı, içsel değişim bir kez gerçekleştiğinde, başka hiç kimse eylemi gözlemleyemese bile, başkalarının çıkarları veya haklarının dikkate alınmaya devam edilmesidir (Coleman, 1990: 557). Böylece, yaptırımın zor veya imkânsız olduğu durumlarda dahi başkalarının haklarına ve çıkarlarına saygı gösterilecektir (Coleman, 1990: 557). Kavramın özüne yönelik bir nitelemeyle, Balamir Bektaş ve Gelgeç Bakacak (2009: 40) ise sosyal kontrolü "başkalarının davranışlarının manipülasyonu" olarak tanımlamaktadır. Günşen İçli ve Burcu (1993: 44) da Black'e (1984: 5) benzer şekilde sosyal kontrolü, "normlardan sapmayı, çeşitli ödüllendirme ve cezalandırma süreçleri ile önleyen ve bu yolla toplumda düzeni sağlayan bir mekanizma" olarak tasvir etmektedirler. Burada norm kavramına dair de bir açıklama yapılması ve bu çalışmada kullanılacak operasyonel kapsamının belirtilmesi gerekmektedir.[13] Normlar, genel manada "buyurgan olma

[13] Normların uygulanamadığı durumlarda ortaya çıkan normsuzluk hâlini Merton ve Durkheim, *anomi* olarak tanımlar. Merton'a (1968: 215) göre bir toplumda veya grupta göreceli bir normsuzluk durumu *anomi*dir. *Anomi*, özellikle kültürel normlar ve hedefler ile grup üyelerinin sosyal olarak yapılandırılmış kapasiteleri ve bunlara uygun hareket etme kapasiteleri arasında keskin bir ayrım olduğunda ortaya çıkan, kültürel yapıda bir bozulmadır (Merton, 1968: 216). Durkheim (2013: 410) ise bir sosyal kontrol aracı olarak, bireyler üzerindeki devlet otoritesinin zayıflamasını ve bu sebeple bireylerin yaşamlarında oluşacak çözülmeyi *anomi* olarak tanımlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Robert K. Merton, **Social Theory and Social Structure**, New York, The Free Press, 1968; Emile Durkheim, **İntihar**, Çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2013.

özellikleriyle kurallara ve düzenlemelere benzerler, fakat normda kuralların resmi statüsü yoktur" (Marshall, 1999: 533). Normlar, "bireyin ne yapması veya yapmaması gerektiği hakkında toplum tarafından oluşturulan ortak beklentiler"dir (Bahar, 2009: 64). Normlar, "bireylere sosyalleşme süreci boyunca aktarılır. Bireyler bu süreçte normları içselleştirir ve davranış haline getirir" (Bahar, 2009: 64). Bu çalışmada ise norm kavramı, "kültürel açıdan arzu edilir ve uygun olarak değerlendirilen davranışları" niteleyen bir davranış rehberi anlamında kullanılacaktır (Marshall, 1999: 533).

Genel olarak bakıldığında sosyal kontrol terimi, sosyoloji literatüründe üç bağlamda bulunur: Temel bir sosyal süreç veya durumun tanımı olarak; normlara uygunluğu sağlayan bir mekanizma olarak ve sosyal düzeni[14] incelemek için bir yöntem olarak (Meier, 1982: 35). Bu bakış açılarının hiçbiri titiz bir kavramsal veya teorik gelişimin nesnesi olmamıştır (Meier, 1982: 35). Makro ve mikro yönelimler açısından konu değerlendirildiğinde ise ilk dönem sosyologların, sosyal düzen mekanizmaları olarak kurumsal yapıları ele aldıkları anlaşılmaktadır (Balamir Bektaş ve Gelgeç Bakacak, 2009: 36). Yirminci yüzyılın başlarında ise bireyler arası etkileşim ön plana çıkmış ve sosyal kontrole yönelik yaklaşımlar da mikro temelli olmaya başlamıştır. Bu anlamda Chicago okulu, sembolik etkileşimcilik ve etiketleme kuramları gündeme gelmiştir (Balamir Bektaş ve Gelgeç Bakacak, 2009: 36). 1970'lerden sonra ise makro ve mikro yaklaşımların etkileşimi savunularak sosyal kontrol farklı perspektifleriyle yeniden tanımlanmıştır (Balamir Bektaş ve Gelgeç Bakacak, 2009: 36).

[14] Sosyal düzen konusunda Durkheim ve Merton'un görüşlerine de değinilmelidir. Durkheim'a (2013: 241) göre toplum yalnızca bireylerin duygu ve etkinliklerini barındıran bir oluşum değil, "onları düzene koyan bir güçtür." Yaşamdaki bütün varlıkların doğaları ve bunu dış dünyaya yansıtmaları birbirleriyle ilişkilidir ve diğer varlıklar gibi bireyler de her türlü engellemeden uzak değil, bir düzenin parçasıdırlar. Bununla birlikte diğer varlıklardan farklı olarak bireylerin bağlı oldukları güç fiziksel bir güç değil, "tinsel yani toplumsaldır (Durkheim, 2013: 255). Toplumsal düzenin var olabilmesi için bireylerin tutkularının bir şekilde sınırlandırılması gerekmektedir. Bu sınır, bireylerin içinden değil dışında olan bir güç tarafından uygulanabilir ve bu düzenleyici gücü uygulayacak olan toplumdur (Durkheim, 2013: 251). Merton'a (1968: 185) göre ise toplumsal düzen, dürtülerin yönetimi, gerilimlerin toplumsal işlenmesi için bir aygıttır. Her toplumsal düzeni oluşturan beklentiler ağı, üyelerinin yerleşik kültür kalıplarına uygunluğu temsil eden davranışları tarafından sürdürülür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Emile Durkheim, **İntihar**, Çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2013; Robert K. Merton, **Social Theory and Social Structure**, New York, The Free Press, 1968.

Bu çalışmada ise sosyal kontrol, kavramın büyük oranda içerisinden doğduğu, sosyal düzeni tesis etme, sapma davranışı ve suça dair teorilerin tanımlamalarından farklı olarak ele alınmaktadır. Bu doğrultuda, Fichter'e (2016: 207) benzer biçimde, toplumsal etkileşim ve sosyalizasyon süreçlerinde bireylerin başkaları tarafından etkisi altında kaldığı bir kontrol olarak daha mikro ve dar bir anlamda kullanılmaktadır. Diğer bir anlatımla, yapı-fail düzleminde katı bir kontrolden ziyade, yapı-fail etkileşiminin sonucu olan bir sosyal kontrolden bahsedilmektedir. Bu noktada, sosyal kontrol ve el âlem ilişkisi de netleşmeye başlamaktadır: El âlem, toplum içerisinde çeşitli normlar, başka bir ifadeyle, istek ve kabuller oluşturarak uygun olan ve olmayan davranışları belirlemektedir. Sonrasında, bunlara uyulup uyulmadığını kontrol etmekte ve bu kontrol neticesinde de başkalarının tutum ve davranış tercihlerini etkilemektedir.

1.1.3. Sosyal Kontrol Çeşitleri

Sosyal kontrolün çeşitleri, kontrolü uygulayan mekanizmaların işlevlerine göre bölümlenmektedir. Dolayısıyla sosyal kontrol çeşitleri, aynı zamanda, sosyal kontrol araçlarıyla da bağlantılı olarak anlaşılmalıdır. Sosyal kontrol tiplerinin, bu araştırmadaki işlevsellikleri baz alındığında; formel ve informel sosyal kontrol, olumlu ve olumsuz sosyal kontrol, içselleştirilmiş sosyal kontrol gibi çeşitlerin daha ön planda olduğu netlik kazanmaktadır.[15]

[15] Burada yer verilmeyen çeşitli sosyal kontrol gruplandırmaları da mevcuttur. Örneğin, Mannheim (2007) siyaset sosyolojisi bağlamında ele aldığı çalışmasında, insan davranışını etkileyen metotları direkt ve dolaylı olarak ikiye ayırır. Direkt metotlar, kişisel etkiye ve yakın mesafeden çalışmaya dayanır. Bu nedenle bu etki her zaman onu uygulayan kişiyle özdeşleştirilir ve sıradan insan, kendisinin yalnızca toplumun iddialarının bilinçsiz temsilcisi olduğunu fark etmez. Bu kişisel etkilere karşıt olarak, bireyin eylemleri, bakış açısı ve alışkanlıkları doğal, sosyal veya kültürel çevrenin bilinçli veya bilinçsiz kontrolü yoluyla etkilendiğinde burada dolaylı bir etki ortaya çıkmaktadır. Dolaylı etkinin en önemli özelliği uzaktan çalışmasıdır ve kontrol başlangıçta yakından değil, uzak kaynaklardan gelişir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Karl Mannheim, **Man and Society in an Age of Reconstruction: Studies in Modern Social Structure, Collected Works of Karl Mannheim Volume II**, Trans. by Edward Shils, New York, Routledge, 2007 [İlk Basım 1936]. Cooley'in (1902) bilinçli ve bilinçsiz davranışlar konusunda yaptığı ayrım, sosyal kontrolün bilinçli ya da bilinçsiz bir mekanizma olarak işlerliğine de gönderim yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Charles Horton Cooley, **Human Nature and the Social Order**, New York, Charles Scribner's Sons, 1902. Innes (2013) sosyal kontrolü, organik ve üretilmiş olarak ayırmaktadır. Organik sosyal kontrol, sapkın davranışlara verilen tepkilerden kaynaklanan gizli bir işlevdir. Organik etiketi, ortaya çıkan kontrol süreçlerinin üstlendiği doğal nitelikleri vurgulamak için bir metafordur (Innes, 2003: 151). Üretilmiş sosyal kontrol ise sapkın olarak tanımlanan davranışları kontrol etmenin daha fazla/daha iyi/farklı yollarını oluşturmak için nasıl yeni ve yenilikçi girişimlerde bulunulduğuna dair bir bilgilendirme yapar. Kavram, olağan koşullarda önlemlerin alınmasının politik

1.1.3.1. Formel ve İnformel Sosyal Kontrol

Sosyal kontrol çeşitlerine dair diğer ayrımlardan, daha yaygın olarak kullanılan bölümleme formel ve informel şeklindedir. Park ve Burgess (2017: 74) formel ve informel sosyal kontrol arasındaki farklılıkları örneklerle betimlemektedirler: Sosyal kontrolün; "ahali içindeki, törenlerdeki, nüfuz ve tabudaki daha spontane formlarından; dedikodu, söylenti, haber veya kamuoyu şeklindeki daha belirgin ifadesine; ve kanundaki, dogmadaki, dini ve siyasi kurumlardaki daha resmi yapılanmasına kadar" birçok biçimi bulunmaktadır." Aileler, komşular ve topluluklar tarafından uygulanan informel sosyal kontrol, okullar, işyerleri ve diğer kurumlar tarafından dayatılan disiplinlerle birlikte, yasanın taleplerini destekleyen günlük bir norm ve yaptırım ortamı yaratır (Garland, 2001: 49). Donzelot (2022: 10) ise bu noktada aileyle yönetimden söz eder; "aile siyasetin nesnesine dönüşür" (Donzelot, 2022: 10). Çağdaş aile kurumu ikili bir işleve sahiptir: "hem bireylerin gelişme aracı hem de eğitimde, evlilikte ve cinsellikte doğru davranış anlamında normatif bir gerekliliği içine almanın yolu[dur]" (Donzelot, 2022: 11).

Ross (1896: 519) da sosyal kontrolü genel olarak ikiye ayırmaktadır: Birincisi, formel olarak toplumun iradesiyle oluşturulan ve desteklenen belirli organlar tarafından uygulanan kontroldür. İkincisi ise bilinçli veya bilinçsiz olarak toplumsal çıkarlara hizmet eden ve yukarıdan sürekli denetim altında işlev gören informel kendiliğinden kuruluşlar tarafından uygulanan kontroldür (Ross, 1896: 519). Bireyler, bir toplum içinde sosyalleşirler ve toplumsal eylem sahnesine her zaman disipline ihtiyaç duyan yeni disiplinsiz kişiler çıkar (Ross, 1896: 521). Toplumdaki kontrol sistemi de eğitim sistemi gibi toplumun yapısını ya da işlevlerini dönüştürmekle değil, bireyleri şekillendirmekle görevlidir. Dolayısıyla sosyal kontrol aracılığı ile toplumun üyelerinin sürekli değişmesiyle bozulan ve grubun bilinçli çabasıyla sürekli olarak da onarılmaya ihtiyaç duyan bir denge hedeflenir (Ross, 1896: 521).

olarak hoş olmayacağı acil bir durum olarak tanımlanan duruma yanıtın parçası olarak üretilen kontrol önlemlerini betimlemektedir (Innes, 2003: 154). Ayrıntılı bilgi için bkz.: Martin Innes, **Understanding Social Control: Deviance, Crime and Social Order**, Berkshire, Open University Press, 2003.

Sosyal kontrol sistemlerinin, modellenmesi ve kurumsallaşması konusunda bir dizi olasılık bulunduğunu ifade eden Parsons (1951: 134) da formel ve informel olmak üzere önemli iki kutbun varlığından bahseder. Formel kutupta, resmî yaptırımlar vardır. Bu yaptırımlar, normatif bir sistemin bütünlüğünün sürdürülmesi için toplumsal sorumluluklara göre rollerin farklılaşması anlamına gelir. Formel sosyal kontrol, sadece sapma durumunda negatif yaptırımların uygulanması anlamına gelmemelidir. Olumlu veya olumsuz her türlü yaptırımın kullanımına ilişkin özel sorumluluk olarak yorumlanmalıdır (Parsons, 1951: 135). İnformel sosyal kontrolde ise yaptırımlar yalnızca özel ellere bırakılır. Bunlar, egonun yaptıklarına karşı değişimin kendiliğinden tepkisidir. Ortak değer örüntülerinin kolektif çıkar olarak uygulanma ekseni ile ilgili rollerde bir farklılaşma söz konusu değildir. Bu informel kurumsallaşma tarzı, genel olarak rollerin kurumsallaşmasının yanında, tüm toplumlarda sosyal kontrolün temel dayanağıdır (Parsons, 1951: 134-135). Formel kontrolde yaptırımlar belirli bir rol-yükümlülük meselesi, spontane informel kontrolde ise yaptırımlar özel bir ahlak meselesi olmaktadır (Parsons, 1951: 135).

Günşen İçli ve Burcu (1993: 44) da sosyal kontrolün formel ve informel yönlerine değinirler. "Birbirleriyle adeta iç içe girmiş olan sosyal kontrolün bu iki boyutu, genel olarak bireyin toplumsal davranışlarını denetlemeye yöneliktir" (Günşen İçli ve Burcu, 1993: 44). İnformel sosyal kontrol; bireylerin içerisinde yaşadıkları topluma hâkim olan değerler ve normların dışına çıkılması durumunda maruz kalınan alay, küçümseme gibi olumsuz tepkiler ya da bu değer ve normlara uyulması hâlinde alınan övgü, takdir ve tebessüm gibi olumlu tepkilerdir (Günşen İçli ve Burcu, 1993: 45). Bu açıdan, informel sosyal kontrol, sosyal ilişkilerin düzgün akışının sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır. Formel sosyal kontrol ise "toplumsal düzeni sağlayıcı yönde bir takım davranışları formüle ederek bu standartların dışına çıkan bireylere resmi yaptırımlar uygular" (Günşen İçli ve Burcu, 1993: 45).

Bunlarla birlikte, Chriss'e (2019: 9) göre Parsons'ın ortaya koyduğu sistem teorisindeki dört işlev, sosyal kontrolün dört temel tür olarak ortaya çıktığını ima eder: İnformel, formel, tıbbi ve dinî. 1980'lere gelindiğinde ise sosyoloji içindeki fikir birliği, Parsons şemasını üç temel sosyal kontrol türüne uygun olarak daha da basitleştirir: İnformel, formel ve tıbbi. Dinî kontrol ise informel kontrol içerisinde

konumlanmaktadır (Chriss, 2019: 9). Chriss (2019: 15) en eski sosyal kontrol biçimini informel kontrol veya kendi kendine yardım olarak tanımlar. Kendi kendine yardım (self-help) aktörlerin günlük yaşam dünyası bağlamında normları uygulama ve sapmaya tepki verme durumudur. İnformel kontrol, ilk önce küçük, göçebe gruplar olarak ortaya çıkan ve daha sonra klanlar ve kabileler gibi daha organize yapısal topluluklara dönüşen en eski insan gruplarının durumudur (Chriss, 2019: 15). Formel kontrol ise tüzüklerde yer alan ve devletin zorlayıcı gücüyle desteklenen bir yasadır. Çoğunlukla, hukuk informel kontrolden türetilmiştir; yani, bir halkın gelenek ve alışkanlıklarından (Chriss, 2019: 15).

Honkatukia ve Keskinen (2018: 147) de benzer bir yaklaşımla sosyal kontrol mekanizmalarını ayırmakta, ancak formel kurumsal kontrol ve informel kurumsal kontrol kavramlarını kullanmaktadırlar. Formel kurumsal kontrol; mevzuata, resmî direktiflere, yönergelere veya kamusal tartışmalardaki baskın söylemlere dayanır. Günlük yaşam etkileşiminde informel kurumsal kontrol ise dedikodu, hakaret, utandırma, taciz, sosyal ödüller gibi bireyi söz konusu grubun, topluluğun veya kurumsal bağlamın önemli gelenekleri ve normları hakkında bilgilendirir (Honkatukia ve Keskinen, 2018: 147). Buna göre Honkatukia ve Keskinen'in (2018: 147) tanımlamalarında, informel kontrole de kurumsal bir yön atfedildiği anlaşılmaktadır.

1.1.3.2. Olumlu ve Olumsuz Sosyal Kontrol

Sosyal kontrole dair bir çeşitlendirme de kontrolün olumlu ve olumsuz olması bağlamındadır. Olumlu kontrol; ikna, öneri, eğitme, ödül ve benzeri araçlarla bireylerin toplumsal olarak kabul gören ve onaylanan tutum ve davranışları gerçekleştirme yönünde etkilenmesidir (Fichter, 2016: 209). Olumsuz kontrol ise tehdit, emir, zorlama, buyurma, cezalandırma gibi unsurların, benzer şekilde, toplumsal düzenin sürdürülmesini sağlama amacıyla kullanılmasıdır (Fichter, 2016: 209). Bireyler ya onaylanma ihtiyacı ya cezadan kaçınma ya da her ikisini de benimseyerek toplumun onayladığı davranış ve eylemleri yapmaktadır. Dolayısıyla her iki kontrol türünde de amaç aynıdır ve sosyal kontrolün olumlu ya da olumsuz olması soyut bir boyuttur (Fichter, 2016: 209).

1.1.3.3. İçselleştirilmiş Kontrol

Formel-informel, olumlu ve olumsuz sosyal kontrolün yanında, içselleştirilmiş kontrol şeklinde bir kavramsallaştırma da bulunmaktadır. İçselleştirilmiş kontrole dair sosyoloji literatüründe ulaşılan ilk kullanım Nye'ın (1958: 5) suç davranışı ile ilgili çalışmasında yer almaktadır.[16] Suç davranışlarının çoğunluğunun, yetersiz bir sosyal kontrolün sonucu olduğunu öne süren Nye (1958) vicdan yoluyla içselleştirilen bir kontrol çeşidinden bahseder.[17] Her toplum, kendi örf ve adetlerini çocuğun gelişen vicdanına entegre ederek içselleştirmeye çalışır. Bu kontrol türü hem ekonomik hem de yaygındır; zira kendi kendini uygular ve ancak kişi etkin bilincini yitirdiğinde kaybolur (Nye, 1958: 5-6). Ayrıca, Nye'a (1958: 157) göre içselleştirilmiş kontroller ne kadar etkili olursa, başka tür kontrollere o kadar az ihtiyaç duyulur. Segal (1970) ise içselleştirilmiş kontrole ilişkin bir tanımlamasında, sosyalizasyonu bir içselleştirilmiş sosyal kontrol süreci olarak betimlemektedir. İçselleştirilmiş kontrolün daha yakın tarihli bir tasviri de Honkatukia ve Keskinen'in (2018: 147) çalışmalarında yapılmaktadır. Honkatukia ve Keskinen'e (2018: 147) göre içselleştirilmiş kontrol; değerler, inançlar ve duygusal bağlara dayalı kurallara ya da aile üyeleri, akrabalar ve arkadaşlara bilinçsiz ve rutin bağlılığı anlatır.

Bunlarla birlikte, iç kontrole atıfta bulunan araştırmacıların da olduğu görülmektedir. Berger (1995: 433) iç kontrolü, "ferdin kendi vicdanı içinden yapan" mekanizmalarla ilişkili olarak tanımlamaktadır. Berger'e (1995: 434) göre sosyal kontrol "ferdi sadece dışarıdan zorlamaz; ayrıca kişinin bilinci içinde 'içselleşerek', 'vicdan' dediğimiz bir tarzda işler."[18] Burada Berger'in (1995: 434) de Nye'a (1958:

[16] İçselleştirilmiş kontrole dair bir kullanım da sosyal psikoloji literatüründe Albert Bandura'ya aittir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Albert Bandura, **Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory**, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1986. Ayrıca, işletme literatüründeki bir örnek için bkz.: Zafer Aykanat, Tayfun Yıldız, "Ahlaki Çözülmenin Bir Öncülü Olarak Karanlık Üçlü: Bir Alan Araştırması," **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (KMUSEKAD)**, C.XXIV, No:43, 2022, s. 891-909.

[17] Nye (1958: 5) sosyal kontrolün diğer çeşitlerini; kısıtlama ve ceza yoluyla dışarıdan empoze edilen doğrudan kontrol, ebeveynler ve diğer suçsuz kişilerle duygusal özdeşleşmeyle ilgili dolaylı kontrol ve hedeflere ve değerlere alternatif araçların mevcudiyeti olarak sıralamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Francis Ivan Nye, **Family Relationships and Delinquent Behavior**, New York, John Wiley, 1958.

[18] Berger (1995: 433-434) iç ve dış kontrolü din üzerinden anlatmaktadır. Dinin dış kontrolü, onun meşrulaştırma gücünde yatar; din toplumda güç mekanizmalarının uygulanmasını haklı çıkarır, açıklar

5) benzer şekilde, iç kontrolü vicdan olarak nitelediği görülmektedir. Vural (2011: 8) ise içselleştirilmiş ya da iç kontrol yerine, içten sosyal kontrol kavramını önermektedir. İçten sosyal kontrol, kişilerin kendi kendilerini denetlemelerine dair her türlü mekanizmayı tasvir etmektedir (Vural, 2011: 8-9). Vural'a (2011: 9) göre içten sosyal kontrol ile özdenetim kavramının aynı anlama geldiği düşünülse de aslında iki kavram farklı gönderimlere sahiptir. Özdenetim, "kişinin ister yasalar, kurallar, gelenekler ile belirlenmiş sınırlara uymak adına ister kendi düşünceleri ve duygularının yönlendirmesinde belirli bir hedefe ulaşmak amacıyla olsun, bilinçli bir şekilde kendisini denetlemesi"dir (Vural, 2011: 9).[19] İçten sosyal kontrolde ise "kişi herhangi bir kaynaktan dışsallaştırılmış ve nesnel bir gerçeklik haline gelmiş uygulamaları içselleştirmekte ve içinden gelerek uygulamaya koymaktadır. Bir anlamda bu uygulamalar birer refleks gibidir; istem dışı bir şekilde uygulanmaktadır" (Vural, 2011: 9). Özdenetim ile içten sosyal kontrol arasındaki ince fark, özdenetimde kişisel iradenin ön plana çıkması iken, içten sosyal kontrolde bir iradeye ihtiyaç duyulmaksızın eylem gerçekleştirilebilmektedir (Vural, 2011: 9).[20] Dolayısıyla gerek Vural'ın (2011: 9) gerekse de Honkatukia ve Keskinen'in (2018: 147)

ve akılcılaştırır. Dinin içsel kontrolü ise sosyal yaşamda iyi görülmeyen işlerden uzak tutma üzerine bireylerin bilincini biçimlendirebilmesinde ortaya çıkar. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Peter Berger, "Dini Kurumlar," Çev. Adil Çiftçi, **D.E.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, No:9, 1995, s. 425-465.

[19] Mead'in (2019: 266) özeleştiri üzerinden şekillendirdiği sosyal kontrole dair fikirleri de burada paylaşılmaya değerdir. Mead'e (2019: 266) göre "özeleştiri üzerinden işleyen bu toplumsal kontrol, bireysel davranış üzerinde çok geniş ölçüde etkili olur ve bireyin dâhil olduğu toplumsal davranış ve deneyim süreciyle ilişkili olarak birey ve eylemlerinin bütünleştirilmesini sağlar … Grubun sürdürdüğü genel toplumsal davranış ve deneyim süreci, doğrudan kendi deneyimi içerisinde bireye aktarılır. Böylece birey, hem bir bütün olarak toplumsal grupla hem de grup içindeki bireysel üyelerle ilişkisine dayanarak kendi davranışını bilinçli ve eleştirel şekilde yönetebilir. Bu sayede birey hem özbilinç sahibi olur hem de kendisini eleştirebilir. Bireysel davranış üzerindeki toplumsal kontrol, özeleştirinin toplumsal kaynaklı oluşu sayesinde işler. Yani özeleştiri aslında toplumsal eleştiridir ve özeleştiriyle kontrol edilen davranış, temelde toplumsal olarak kontrol edilen davranıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: George Herbert Mead, **Zihin, Benlik ve Toplum**, Çev. Yeşim Erdem. 2. bs., Ankara, Heretik Yayınları, 2019.

[20] Kişinin dıştan uygulanan kontrolü içselleştirmesi ve dıştan bir kontrol olmasa dahi kendi kendine içten bir kontrol uygulaması Foucault'nun (1992) panoptikon modelinde de somutlaşmaktadır. Panoptik kontrolün içselleştirilmesi neticesinde bireyler sürekli denetim ve kontrol altında olduklarına dair bir düşünce geliştirerek kendilerini içsel olarak kontrol eder hâle gelebilirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1992, s. 251-257. Sosyal kontrolün aşırı ve dramatik bir şekilde kendi kendine uygulanması ise özkıyımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Donald Black, "Social Control of The Self," **The Social Structure of Right and Wrong**, Ed. by Donald Black, 65-73, San Diego, Academic Press, 1993.

kavramsallaştırmaları herhangi bir iradeye bağlı olmadan, istem dışı, rutin, kısacası spontane kontrolü imlemeleri bakımından ortak niteliklere sahiptir.

1.1.4. Sosyal Kontrol Araçları

Sosyal kontrol; dinî, resmî ve mesleki kuruluşlardaki her türlü araç aracılığıyla, insan kitleleri aracılığıyla, bireyler aracılığıyla ve folklor, gelenek, törensel gelenekler, şiir ve sanat eserleri gibi ürünler aracılığıyla gerçekleştirilebilir (Ross, 1896: 534). Ross'a (1896: 535) göre insanları grup çıkarları doğrultusunda şekillendiren her şey, her türlü saik, teşvik, kışkırtma, ceza, denetim, yaptırım, ideal veya gelenek, kısacası toplumsala ilişkin her şey sosyal kontrol bağlamında incelenmelidir. Özellikle de ödül ve cezanın sosyal kontrol aracı olarak kullanılma alanı keşfedilmelidir (Ross, 1896: 535). Bir övgü ya da takdirin çok sayıda gösterilme şekli olduğu gibi yalnızca kontrol amacıyla yapılan takdirler de bulmaktadır (Lumley, 1925: 57-58). Lumley'e (1925: 57) göre örneğin bir anne, çocuğunun günün geri kalanında iyi bir şekilde davranmasının istiyorsa ve bu amaca ulaşmak için bilerek takdir etmeyi seçiyorsa, övgüyü bir kontrol yöntemi olarak kullanıyor demektir. Bunlarla birlikte, anlık sosyal kontrol formları da görülebilir. Bu formlar gelenekler, âdetler, örfler, töreler, törenler, mitler, dinî ve siyasi inanışlar, dogmalar ve öğretiler başlıkları altında toplanabilir (Park ve Burgess, 2017: 71). Âdetler, aynı ihtiyaçla yüz yüze geldiklerinde aynı şekilde hareket eden çok sayıda küçük eylemin sık sık tekrarlanmasından oluşur. Âdetler, bireyde alışkanlık, grupta ise gelenek üretir. Alışkanlık ve gelenek gereği de menziline giren her bireye baskı uygular (Sumner, 1906: 3).

Sosyal kontrol araçlarının işlerliği noktasında yaptırım kavramı da gündeme gelmektedir. Yaptırımlar, informel olabilecekleri gibi kodlanmış, yazılı veya başka şekilde resmîleştirilmiş de olabilen davranış kurallarıdır. Yaptırımlar, istenmeyen bir davranışa karşı toplumsal tepkileri temsil eder. Gülümseme, sırtı sıvazlama gibi olumlu yaptırımlar, uyumun ödülü olarak verilmekteyken; kaşlarını çatma, dik dik bakma, sessiz kalma gibi olumsuz yaptırımlar ise kabul edilmeyen davranışa bir karşılıktır (Chriss, 2019: 16-17). Dolayısıyla sosyal yaptırımlar, hassasiyetleri ihlal eden bazı davranışlar nedeniyle bir gruptan ihraç edilmek veya gruptan izole edilmek gibi, insan toplumunun bir ürünüdür. Burada söz konusu olan, yasal cezalardan ziyade

dışlama, dedikodu, kaçınma, sessiz muamele ve diğer olumsuz duygu gösterimleridir (Chriss, 2019: 17). Duygular da birer sosyal kontrol mekanizması olarak işlev görebilmektedir (Akçakaya, 2019: 432-434). Öfke, öç alma, korku, utanç gibi duygular, bireyleri kontrol altına alan ve/ya başkalarını kontrol etme isteği uyandıran duygulardandır (Akçakaya, 2019: 432-434). İşsizliğin beraberinde getirdiği utanç duygusuyla ilgili çalışmalarında, Rantakeisu ve diğerleri (1997: 14) utanç duygusunun aidiyet duygusunun eksikliğinden kaynaklandığını ve bunun içselleştirilmiş sosyal kontrol için önemli olduğunu belirtmektedirler. Utanç ortamının, başkaları tarafından bir sosyal kontrol biçimi olarak görülmesi içselleştirilmiş sosyal kontrol için utancı önemli bir araç hâline getirmektedir (Rantakeisu vd., 1997: 21). Utanç duygusu ile ilgili bir başka çalışmada (Gunnarsson, 2021: 325) ise kendine zarar verme davranışının bir içselleştirilmiş sosyal kontrole dönüşmesine değinilmektedir. Utancın, kendine zarar verenlerin yaşadığı duygusal sıkıntı ve acının altında yatan bir duygu olduğu varsayılmaktadır. Bir kişi utancı nedeniyle kendine zarar verdiğinde, bu zarar verme edimi, aynı zamanda içselleştirilmiş bir sosyal kontrol biçimi olarak da işlemektedir (Gunnarsson, 2021: 325).

Buraya kadar ifade edilen sosyal kontrol araçlarının, el âlemin bireyler üzerindeki kontrolünü uygulama yöntemlerinden olan dışlama, eleştirme, dedikodu, olumsuz duygular yansıtma, kınama ve benzeri mekanizmalarla benzerlik taşıdığı açıktır. Bu tür sosyal kontrol araçlarını, birebir el âlem bağlamında olmasa da benzer yönleriyle farklı araştırma konuları temelinde ele alan çalışmalar da literatürde bulunmaktadır.

Siirt özelinde gerçekleştirdiği çalışmasında Danış (2015) dedikodunun "sosyalleşme, birliktelik kazanma (gruplaşma), gruptan çıkarma, toplumsal kontrol, toplumsal hafızayı canlı tutma, damgalama (stigma), pasif direniş ve tahakküm kurma" işlevlerine sahip olduğunu bulgulamıştır (Danış, 2015: 112). Bilhassa kadın katılımcılar, dedikodularının yapılmasından korkarak davranışlarına dikkat etmekte ve dedikodunun hızlı yayılma endişesiyle hareketlerini kısıtlamaktadırlar (Danış, 2015: 99). Bu açıdan Danış (2015: 102) dedikodunun bir toplumsal şiddet biçimi olarak kullanıldığını ve sosyal kontrol işlevi gördüğünü bildirmektedir. "Her insanın bazen iyi, bazen kötü; bazılarına karşı iyi, bazılarına karşı kötü; bazılarına karşı bazen iyi,

bazen kötü olabildiği göz önüne alındığında, dedikodunun sadece ahlaki olarak değil rasyonel olarak da yıkıcı yanı ortaya çıkmaktadır" (Akçakaya, 2019: 431). Benzer biçimde, dedikodunun toplumsal beklentilerden sapmayı önleyici bir sosyal kontrol fonksiyonunun olduğunu ifade eden Dönmezer (2011: 313) de büyük şehirlerde bireylerin ait oldukları birincil grupların kontrol etkisinin varlığını devam ettirdiğini söylemektedir. Bireyler, içlerinde bulundukları topluluklarda, kendilerini başkaları üzerinde belirli haklara sahip ve sorumluluğu bulunan üyeler olarak görmektedir. Bu durum da kabul görmeyen davranışları engelleyici bir işleve sahip olmaktadır (Dönmezer, 2011: 313). Toplumun sözlü kurallarına uymayanlar, dedikodu vasıtasıyla damgalanmakta ve toplumdan dışlanmaktadır (Danış, 2015: 108). Burada ön plana çıkan damgalama, eylemin koordinasyonu için bir mekanizmadır ve güç farklılıklarının yeniden üretilmesidir. Bu nedenle damgalama, bir sosyal kontrol süreci olarak anlaşılmalıdır (Barnett vd., 2016: 461). Barnett ve diğerleri (2016) ahlaki düzeni korumak için damganın hem etkileşimsel hem de yapısal düzeyde bir sosyal kontrol mekanizması olarak işlediğini göstermeyi amaçlayan çalışmalarında, Kenya'nın üç topluluğunda yakın partner şiddetinden kurtulan kadınlarla görüşmeler yapmışlardır. Elde ettikleri bulgular, ahlaki düzenin veya evlilik biriminin sürdürülmesinin en önemli şey olduğuna işaret etmektedir; zira evlilik, kadınların ve çocukların ekonomik olarak hayatta kalmasına imkân tanıyan kurumdur. Eş istismarı yaşayan bir kadının, cinsiyet ve eş beklentilerini ihlal ettiğine ve bundan dolayı da toplumun ahlaki düzenine bir tehdit oluşturduğuna dair bir kültürel inanç bulunmaktadır. Bu inanç hem kocaların hem de topluluk üyelerinin ahlaki düzeni korumak için harekete geçmesini gerektirir. Ahlaki düzenin korunması, örf, âdet ve aile aracılığıyla kadınlara karşı kurumsallaştırılan ayrımcılıkla sağlanır. Bu yüzden damgalama, toplumsal cinsiyete dayalı iktidarı yeniden üreten bir sosyal kontrol süreci olarak hareket eder (Barnett vd., 2016: 447). Bunlarla birlikte, El-Khoury'nin (2012: 85) çalışmasında, siyahi bireylerin içselleştirilmiş kontrolü deneyimlemelerine karşın, günlük faaliyetlerini söylemsel bir direniş nesnesi olarak inşa edebildikleri savunulmaktadır. Irksal baskıya karşı eleştirel farkındalık, kendi içinde ona karşı bir muhalefet biçimidir. Bu sebeple siyahiler, sosyal kontrolü içselleştirmelerine rağmen, karşı koyucu özdenetim teknikleri de geliştirebilmişlerdir (El-Khoury, 2012: 85, 97).

Dedikodu olgusu gibi beddua da bir sosyal kontrol aracı olarak kullanılmakta ve el âlemin bireyler üzerindeki etki güçlerinden biri hâline gelmektedir. Beddua, kişilerin, başkalarından duymak istememeleri nedeniyle eylemlerini kontrol ettikleri olumsuz niteliğe sahip bir olgudur. Bir sosyal kontrol aracı olarak beddualar ve internet hakkında yapılan bir araştırmada (Kocaer, 2007) dinin önemli olduğu toplumlarda, beddualaların sosyal ve psikolojik işlevleriyle birlikte daha çok kullanıldıkları iddia edilmektedir. Kırsal yaşamdan kentsel hayata geçildiğinde beddualaların işlevleri değil, kullanım alanları değişmiştir (Kocaer, 2007: 33). Teknolojinin gelişmesiyle birlikte, "internetteki okuyucu yorumları bölümleri toplumun sosyal yapısının varlığının sanal ortamda da devam etmesine olanak vermiştir. Böylelikle, kültürün üretildiği ve tüketildiği folklorik alanlar olan internetteki yorum bölümleri beddualaların modern hayattaki yeni üretim ve tüketim yerleri konumuna gelmişlerdir" (Kocaer, 2007: 33).

Diğer yandan, el âlem, bireylerin içerisinde ikamet ettikleri mahalleyi oluşturan sosyal çevreyle de benzeşmektedir. Mahalleyi, bir metafor ya da sembol olarak betimleyen Alver (2012: 221) mahallenin hatırlattığı kavramlar arasına, denetim ve kontrolü de dâhil etmektedir. Bu açıdan mahalle, çizdiği soyut sınırlarla, "ahaliye naif bir baskı uygular, ahalinin nasıl bir toplumsal dairede kalacağını salık verir" (Alver, 2012: 234). Dedikodu ya da söylentilerle ilintili olarak Osmanlı mahallesinin sosyal kontrol işlevine değinen Özcan (2001: 151) ise merkezî kontrolün erişiminin sınırlı olduğu mahalle içerisinde, bireylerin ortak kabule dayalı hukuki normlar, gelenekler ve ahlaki prensiplerle kontrolünün sağlandığını vurgular. Bu unsurlar haricinde, "hayatın akışı tabii seyrine bırakılmakta, karşılıklı kefalet ve buna bağlı olarak ortaya çıkan oto-kontrole dayalı bir denetim ile de sistemin işleyişi" sürdürülmektedir (Özcan, 2001: 151). Benzer şekilde Çakır (2012) da Osmanlı mahallesinin sosyal kontrol fonksiyonunu 16. yüzyıldaki Ayntab[21] şehri üzerinden yorumlamıştır. Bir sosyal kontrol aracı olarak etkili olan "mahalle halkı, mahallede yaşayanların norm ve değerlere uymasına yardımcı olmakta ve bazen de zorlayıcı bir etki yapmaktadır"

[21] Günümüzde Gaziantep şehri.

(Çakır, 2012: 48). Toplumsal değerlerin zıddında hareket eden kişiler dışlanmakta ve yer yer de mahalleden uzaklaştırılmaktadır (Çakır, 2012: 48).

Akrabaların da el âlemin kapsamı içerisine alınabileceği düşünüldüğünde, sıla-i rahim olgusu da bir sosyal kontrol aracı olarak kabul edilebilmektedir. Kurum (2021) sıla-i rahimi, Kur'an bağlamında bir sosyal kontrol mekanizması olarak ele almıştır. Çalışmasında, "ilişkilerin devamlılığını sağlama noktasında Kur'an'ın sıla-i rahime kazandırmış olduğu işlerlik aracılığıyla edinilen olumlu eğilimlerin, dinin bütünleştirici rolü çerçevesinde toplumsal bir düzen ve istikrar sağladığı sonucuna ulaşılmıştır" (Kurum, 2021: 206). Sıla-i rahim açısından sosyal kontrol mekanizmalarının olumlu ve olumsuz boyutları değerlendirildiğinde ise her iki boyutun da "düzeni bozma potansiyeline sahip davranışların ve hasmane tutumların terkedildiği, ahlaki temellere dayalı bir toplum dokusu oluşturmayı" hedeflediği anlaşılmaktadır (Kurum, 2021: 222). Sıla-i rahim ilişkilerinin iyi olmasıyla birlikte hem aile bağlarının gelişmesi ve sıkılaşması hem de cennet vaadi, ödüle dayalı olumlu bir sosyal kontrole dönüşmektedir. Diğer yandan ise cezalandırma ve tehdit aracılığıyla bir kontrol uygulanarak, sıla-i rahim ilişkilerinin bozulmaması ve buna bağlı olarak da aile kurumunun çözülmemesi garanti altına alınmaktadır (Kurum, 2021: 222).

Kadınlar üzerindeki sosyal kontrol araçlarına dair incelemeler de odak noktası başörtülü kadınlar ve el âlem ilişkisi olan bu çalışma açısından önemlidir. Bu bağlamdaki araştırmalar içerisinde, sosyal kontrol araçlarının filmlerde izini süren Uğuz (2013) Yeni Türk Sinemasında, ataerkil kültürün, kadınlara yönelik sosyal kontrol kodları aracılığıyla nasıl pekiştirildiğini irdelemiştir. Analiz edilen; Kadının Adı Yok,[22] Duvara Karşı,[23] Yengeç Oyunu[24] adlı filmlerde "cinsiyet sosyalizasyonu, göz hapsinde tutma, öğüt verme, uyarma, tehdit etme, korkutma, cezalandırma, engelleme, dalga geçme, aşağılama, nesneleştirme, yok sayma, umursamama, dedikodu, kınama, yargılama, dışlama, damgalama, mesafe koyma, yalnız bırakma, susturma, taciz etme, tutuklama, hapsetme, rehabilite etme" (Uğuz, 2013: 247) gibi

[22] Kadının Adı Yok, Atıf Yılmaz Batıbeki, 1988.
[23] Duvara Karşı, Fatih Akın, 2003.
[24] Yengeç Oyunu, Ali Özgentürk, 2008.

sosyal kontrol davranışları tespit edilmiştir. Bu davranış kalıpları haricinde "namus olgusu, gelenekler ve kültür, din, dil, evlilik ve aile, ekonomi, devlet, medya" da sosyal kontrol araçlarından olabilmektedir (Uğuz, 2013: 247-248). Namus olgusuyla ilgili olarak, Ankara'da yaşayan kadınlar kapsamında yapılan bir araştırmada (Yazlı, 2019) namus olgusunun kadınlar üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu değerlendirilmiştir. Araştırmanın sonucunda, ataerkil toplumlarda namusun, "kadınları sadece kontrol etme aracı olarak değil, aynı zamanda, herhangi bir olumsuz durumda kadının cezalandırılması yönünde" de bir araç olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır (Yazlı, 2019: 70).

Diğer taraftan, modern kapitalist anlayışla bireylerin üzerinde oluşturulan tüketim algısının, onları belirli amaçlar doğrultusunda yönlendirdiği de iddia edilebilir. Bu yönlendirme ise televizyon, reklamlar, sosyal medya gibi unsurlar aracılığıyla sağlanan bir kontrolle gerçekleştirilmektedir. Nitekim bireylerin kıyafet tercihlerinden mekân ve yiyecek tercihlerine kadar örtük bir şekilde etki eden bu unsurlar, bir nevi sosyal kontrol aracı olarak işlev göstermektedir (Şimşek, 2022: 1-2). Bu noktada internet de sosyal kontrolün yeni bir aracı olarak gündeme gelmektedir. Bilhassa sosyal medya uygulamalarının, bireyler üzerindeki etkisi düşünüldüğünde yeni bir tür el âlemin biçimlendiği savlanabilmektedir. İnternet, sosyal medya, dijital içeriklerin oluşturulduğu platformlar ve küresel yayın yapan uydu kanalları gibi araçları niteleyen bir alan olarak yeni medya da bir sosyal kontrol mekanizmasına dönüşebilmektedir (Özdemir, 2023: 45). Buna karşın, yeni medyanın kullanıcılara sunduğu anonim kimliklerin, sosyal normların bireyler üzerindeki etkisini azaltabilme yönü de bulunmaktadır (Özdemir, 2023: 48). Dinî anlamda ele alındığında, gündelik yaşam içerisinde kaçınılan dinî normlara aykırı tutum ve eylemlerin de bu anonimleşme sayesinde sanal dünyada yapılır hâle geldiği gözlemlenmektedir (Özdemir, 2023: 48). Bu anonimleşme, dinin sosyal kontrol etkisinde de gevşemelere sebep olmaktadır. Bunun yanında, Çelik ve Ateşoğlu (2024) ise utanma duygusu üzerinden dijital mecralardaki sosyal kontrol mekanizmalarını incelemişlerdir. Çalışmalarında (Çelik

ve Ateşoğlu, 2024: 68) iptal kültürü[25] ve dijital utandırmayı, yeni nesil sosyal kontrol mekanizmaları olarak tanımlamaktadırlar. Dijital ortamlarda, kullanıcılara yöneltilen utandırma davranışı, çoğunlukla "bireylerin toplumsal norm ve değerleri ihlal ettiklerinde karşılaştıkları kolektif bir kınama biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır" (Çelik ve Ateşoğlu, 2024: 80). Bu davranış, geleneksel mekanizmalardan farklı olarak, "anonim kalabalıklar tarafından gerçekleştirilen ve geniş kitlelere ulaşabilen bir toplumsal kontrol aracıdır" (Çelik ve Ateşoğlu, 2024: 80). Dolayısıyla sosyal normlar dijital alana da taşınmış ve bu da bir "korku ve misilleme kültürü" yaratmıştır (Çelik ve Ateşoğlu, 2024: 71).

Sosyal kontrol çeşitleri ve araçları bağlamında, literatürde bulunan çalışmalar ve kavramsal çerçeveye yer verildikten sonra, bu çalışmada el âlemin, bir informel sosyal kontrol uygulayıcısı olarak tanımlanabileceği yönündeki fikir, literatürle bağlantı kurularak aşağıdaki değerlendirme bölümünde tartışılacaktır.

1.1.5. El Âlem ve Sosyal Kontrol: Literatür ve Kavramsal Çerçeveye Dair Bir Değerlendirme

Kavramsal çerçeveye dair okumalarda, sosyal kontrol olgusunun kavramsal ve teorik gelişiminin suç ile ilgili çalışmalarla başladığı görülmektedir. Sonrasında ise sosyal normlardan sapma ve kriminoloji üzerinden ilerleyip suç teorilerinin katkısıyla literatüre yerleştiği anlaşılmıştır. Kavramsal zemini oluştururken incelenen bu çalışmalar içerisinden, sosyoloji ve din sosyolojisi alanında olanlar da araştırmacılara faydalı olması amacıyla dipnotta paylaşılacaktır.[26] Sosyal kontrol çeşitlerine dair

[25] Çelik ve Ateşoğlu'nun (2024: 65) ifadeleriyle "iptal etme ve bir anlamda yasaklama, varlığını reddetme ya da dışlama şeklinde de anlaşılabilecek olan iptal kültürü (cancel culture) çağdaş politik söylemde önemli bir olgu olarak ortaya çıkmış ve toplumsal etkileşim, kamuoyu ve siyasi davranışın çeşitli yönlerini etkilemiştir. Genellikle, sosyal medya platformları tarafından tetiklenen bu olgu, uygunsuz hareket ettiği düşünülen bireylerden veya kurumlardan toplu bir şekilde desteğin geri çekilmesiyle karakterize edilir." Ayrıntılı bilgi için bkz.: Nuriye Çelik, Nadir Ateşoğlu, **Utancın Sosyolojisi: Gelenekten Dijital Çağa Toplumsal Kontrol**, İstanbul, Eğitim Yayınevi, 2024.

[26] Çok sayıda çalışma olması nedeniyle, burada sadece çalışmaların yazarları ve yılları verilecek, tam referansları ise kaynakçada yer alacaktır. Adaş ve Erbay (2022); Albrecht and Ludwig-Mayerhofer (1995); Aliiaskarov (2012); Alkın (2017); Altheimer (2005); Altun ve Hira (2014); Altuntop (2012); Bağış (2022); Asbury (1987); Battalgil (2014); Baumgartner (1981); Bayrakçı ve Çağlayan (2018); Becker (2017); Bingöl (2022); Brewer et al. (1998); Burchfield (2005); Burcu (1992); Bursik Jr. (1999); Campbell (2009); Carr (1998); Cevizoğlu (2022); Ceylan (2017); Çalışkan ve Poyraz (2020); Danner

bilgiler aktarılırken olumlu ve olumsuz sosyal kontrolün literatürde kendisine çok yer bulamadığı, daha ziyade psikoloji literatüründe bu konuda çalışmaların olduğu açığa çıkmıştır. Bu durum, sosyoloji literatürünün olumlu ve olumsuz sosyal kontrole ilişkin çalışmalar bakımından bir eksikliği olarak görülebilir. Ayrıca, sosyal kontrol literatürünün çoğunlukla makro kurumlar üzerinden şekillendiği de ifade edilmelidir (Akçakaya, 2019: 436). Dolayısıyla daha mikro ölçekli sosyal kontrol uygulayıcılarıyla ilgili çalışmalar yapılmalıdır ve bu çalışma da buna yönelik bir adımdır.

Sosyal kontrol kavramının tanımlanmasına yönelik perspektif çeşitliliğinin olduğu da bir vakıadır. Nasıl ki her araştırmacı kendi sosyal kontrol tanımını dile getirmişse bu çalışmada benimsenen nitelemeye de yer verilmelidir. Öncelikle, bu çalışmanın odak noktasının, suç çalışmalarından farklı bir düzlemde konumlandığı vurgulanmalıdır. Bu sebeple de sosyal kontrol, literatürde çoğunlukla tanımlandığı üzere suç ya da suçluluğu önleyen mekanizmalar olarak ele alınmamaktadır. Daha ziyade, bir din sosyolojisi çalışmasında sosyal kontrolün, toplumsala uyum konusunda bireylerin deneyimledikleri olumlu ya da olumsuz kontrole gönderme yaptığı düşünülmektedir. Bu anlamda, el âlemin bireyler üzerindeki informel kontrol gücüne dikkat çekerek, "el âlem ne der" yargısının bir izdüşümü olarak kabul edilmektedir. Analizlerde kullanılacak olan norm kavramı da "kültürel açıdan arzu edilir ve uygun olarak değerlendirilen davranışları" tasvir eden bir davranış rehberi anlamında kullanılmaktadır (Marshall, 1999: 533). Buradan hareketle, el âlemin istek ve

(1993); David (2023); Deflem (Ed.) (2010); De La Torre (2023); Demir (2009); Ellis (1971); Eren (2007); Dereli (2015); Fırıncıoğulları (2018); Frank (1944); Friedman and Rosenbaum (1988); Gibbs (1981); Goffman (2018); Hagan (1997); Hansson (1991); Harputlu (2012); Heidensohn (1996); Heidensohn (2000); Hirschi (2017); Horwitz (1990); Johns (1999); Kalbfeld (2021); Karakuş (2013); Kenevir (2015); Kızmaz (2021); Lacombe (1996); Leman-Langlois (2019); Lemert (1942); Lemert (1981); Lignier (2021); Liska (1993); Matsueda (1982); Matsueda and Heimer (1987); McMahon (1998); Mészáros (2015); Myers (2021); Nagasawa et al. (2000); Niman (2017); Oktik (2013); Osuna (2015); Örki ve Pulat (2024); Parent (2003); Rathbun (2014); Redmon (1997); Reiss (1951); Roberts (2011); Robinson (2003); Robinson et al. (2024); Rock and Mcintosh (Eds.) (2018); Rodger (1996); Silver and Miller (2004); Stark and Bainbridge (2012); Takács (2006); Takmaz Demirel (2020); Taşkın (2021); Thielmann (2016); Topuz (2017); Ulmer and Ulmer (2000); Ünal (2008); Wardak (2019); White (2008); Wiatrowski et al. (1981); Wickes et al. (2017); Wickes and Hipp (2018); Yavuz (2017); Yeon (1994); Yun (2009); Zhu (1992).

kabullerinin de norm olarak adlandırılabileceği ve hatta "el âlemin normları" şeklinde bir kullanımın uygun durduğu düşünülmektedir.

Sosyal kontrol olgusu, literatürde ekseriyetle iki biçim üzerinden incelenmektedir; formel ve informel sosyal kontrol. Her ne kadar, son yıllarda farklı sınıflandırmalar[27] yapılmaya çalışılsa da literatürde yerleşik olan genel gruplandırma formel ve informel sosyal kontroldür. El âlemin sosyal kontrol yönü, literatür içerisinde konumlandırılmaya çalışıldığında, sosyal kontrolün informel biçiminin el âlemin fonksiyonlarıyla benzeştiği düşünülmektedir. Modern toplumlarda, devlet otoritesinin birey üzerinde temel güç olduğu öne sürülse de çoğunlukla devlet kurumlarının gücü dolaylı ve gayrı şahsidir. Bu yüzden, "günümüz toplumlarında birey üzerindeki diğer grupların etkisi çok daha güçlüdür. Hatta birey üzerinde küçük, birincil grupların etkisinin büyük, ikincil birliklerin etkisinden çok daha fazla ve çabuk olduğu da bir aksiyom olarak ileri sürülebilir" (Fichter, 2016: 207). Zira sosyal aktörler sürekli olarak az ya da çok kabul görmeyen davranışlarda bulunmakta ve sosyal kontrol süreci toplumsal yaşamın akışı içerisinde mütemadiyen devam etmektedir. Bu davranışların muhatabı olan kişiler, genellikle farkında olmadan, bu eylemleri düzeltmeye yönelik tepkiler vermektedir. Bu tepkiler, bazen aynı fikirde olunmadığını söyleme şeklinde, bazen söylediklerinin kabul edilemeyeceğinin altını çizen bir sessiz kalmayla ya da gerginleşen ortamı yumuşatma adına mizahla karşılık vererek gösterilmektedir. Bu küçük kontrol mekanizmaları, kurumsallaşmış değerlerin davranışta uygulanma şeklidir (Parsons, 1951: 303). Bu tür bir kontrol, ilişkinin kurulmasıyla birlikte her bireyin diğerine anında tepki vermesi sonucunda ortaya çıkan, kontrolün en basit biçimidir (Park ve Burgess, 2017: 74). Bireylerin fiillerinin "iyi-kötü olarak değerlendirmeye tabi tutulması ve eylemlerin mahiyetinin çoğu zaman normatif unsurlara referans ile değerlendirilmesi, bireylerin gerçekleştirdikleri eylemlere dair başka toplumsal aktörleri söz sahibi kılmaktadır" (Akçakaya, 2019: 430). "İtibar kazanma isteği, itibar kaybetme korkusu, dedikodu, ekonomik ve moral baskılar vb. insanların hareketlerini yönetmekte ve kontrol etmektedir" (Okumuş, 2014: 445). Bu kontrol, yalnızca basit güçlerin işleyişiyle sağlanan kontroldür.

[27] Önceki bölümlerde yer verildiği üzere; olumlu ve olumsuz kontrol, içten kontrol, içselleştirilmiş kontrol, organik kontrol ve üretilmiş kontrol, direkt ve dolaylı kontrol gibi.

Dolayısıyla formel bir yaptırım içeren kontrolden ayrı olarak informel kontrol, bireylerarası bir etkileşim dâhilinde cereyan etmektedir. İnformel sosyal kontrol; toplumsal normlar, âdetler, göreneklere uygun düşmeyen davranışları kontrol etmekle başlayıp daha mikro çerçevede ödül, takdir, pohpohlama, ikna etme, yerme, gülme, isim takma, emirler, tehdit, cezalandırma (Lumley, 1925) dedikodu (Dönmezer, 2011; Danış, 2015; Akçakaya, 2019) damgalama (Barnett vd., 2016) dışlama, kaçınma, sessiz muamele, diğer olumsuz duygu gösterimleri (Chriss, 2019) sosyal medya (Akçakaya, 2019; Şimşek, 2022; Özdemir, 2023; Çelik ve Ateşoğlu, 2024) sıla-i rahim (Kurum, 2021) beddua (Kocaer, 2007; Akçakaya, 2019) gibi formlarda devam etmektedir. İnformel sosyal kontrol mekanizmalarına dair örnekler sunan bu çalışmalar, el âlemle yakın düşebilecek olgular olan sosyal çevre, akrabalık, mahalle gibi unsurlar kapsamında değerlendirmeler yapmaktadır. Değinilen informel sosyal kontrol araçları, ayrı ayrı incelenmiş olsa da bu araçlarla el âlem ilişkisini odak noktası yapan herhangi bir çalışma literatürde bulunmamaktadır.[28] Buna karşın, el âlemin bireyler üzerindeki etkisinin bu tür enstrümanları kullanarak işlemesi sebebiyle bunlara dair incelemelerin yapılması, el âlem ve sosyal kontrol ilişkisini çözümlemek için elzemdir. Bilhassa, dedikodu, eleştiri, ayıplama veya dışlama, bireyleri kontrol edici birer etmen olmaktadır. Bu kontrol mekanizmalarının uygulayıcısı olarak el âlem; toplumsal düzlemde neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirleyerek, iyi olarak kodladığı eylemlerin gerçekleştirilmesini olumlamaktadır. Bunların dışında kalan herhangi bir davranışı ise kınayarak, bireylerin yer yer nasıl davranacaklarını belirleyen ya da kısıtlayabilen bir faile dönüşmektedir.

Diğer yandan, herhangi bir yaptırımda bulunmasa dahi yapabileceğine olan inanç ya da ihtimal, panoptik bir etki yaratarak bireylerin kendilerini belli davranışları yapmaktan geri çekmelerine neden olmaktadır. Başka bir ifadeyle, insanlar davranışlarının nasıl şekillendiğinin nadiren bilincindedirler ve bu doğal süreç, sosyal kontrolün kendiliğinden yönünü meydana getirir. Benzer biçimde, el âlemin bireylere

[28] Daha önce de belirtildiği üzere, Akçakaya (2019) "Sosyal Kontrolün Başka Fenomenleri: Gramatik Yapılar" başlıklı makalesinin içerisinde yalnızca bir yerde "dedikodunun neden olduğu 'elalem' fenomeni önemli bir sosyal kontrol aracı olarak karşımıza çıkmaktadır" şeklinde bir cümle kurmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Nuh Akçakaya, "Sosyal Kontrolün Başka Fenomenleri Gramatik Yapılar," **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.XIV, No:1, 2019, s. 403-442.

yönelttiği tepkilerin akışı da doğallaşmış bir devinim içerisinde gerçekleşir. Uygun olmayan bir eylem gerçekleştirdiği düşünülen kişiye gösterilen tepki, toplumsal yaşamın doğal bir refleksi gibi düşünülür. Bunun neticesi olarak el âlemin normları içselleştirilmekte ve bireyler topluma entegre hâle gelmektedir. Bu doğrultuda hem el âlem hem de el âlemin sosyal kontrol araçlarını değerlendirmede, içselleştirilmiş kontrol kavramsallaştırması bir kılavuz olarak kullanılacaktır. İçselleştirilmiş kontrol (Honkatukia ve Keskinen, 2018) daha önce de ifade edildiği üzere değerler, inançlar ve duygusal bağlara dayalı kurallara ya da aile üyeleri, akrabalar ve arkadaşlara bilinçsiz ve rutin bağlılığı anlatır. Bu nedenle, içselleştirilmiş kontrol için değerler, inançlar ve duygusal bağ kurulan aile üyeleri, akrabalar ve arkadaşlar önem kazanmaktadır. Bu unsurlarla birlikte, bu kontrolün bilinçsiz ve rutinleşmiş bir formda da olması gerekir (Honkatukia ve Keskinen, 2018). Buradan hareketle, içselleştirilmiş kontrol mekanizmasının iki parametresinden birini yakın çevrenin değerleri, diğerini ise bu değerlerin rutinleşmiş kabulünün meydana getirdiği belli olmaktadır. Hem yakın çevrenin değerlerine bağlılığı hem de bu değerlerin bilinçsiz ve rutinleşmiş kabulünü vurgulaması sebebiyle bu çalışmada, içselleştirilmiş kontrol kavramsallaştırması bulguların yorumlanmasında işlevsel olacaktır.[29] Ayrıca, kontrolün niteliğini betimleyen, olumlu ve olumsuz kontrol (Fichter, 2016: 209) kavramları da değerlendirmeye eşlik edecektir.

Bunlarla birlikte, literatürde eleştiri, kınama, dedikodu, takdir, övgü ve benzeri mekanizmaların bir bütün olarak ele alındığı ve informel kontrol içerisine yerleştirildiği de anlaşılmaktadır. Bu sebeple kontrolün içselleştirilmesi, rutinleşmesi, olağanlaşması sürecinin bir diğer boyutu olan, informel kontrol mekanizmalarının somut bir dışsal gerçeklik olarak gündelik yaşam içerisindeki varlıkları gözden kaçırılmamalıdır. Başka bir ifadeyle; ceza, tehdit, eleştiri ya da takdir etme gibi kontrol araçları, içselleştirilmeden önce, dışarıdan gelen birer kontrol mekanizması gibi işlemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, kişilerin sosyal çevre tarafından eleştiri, takdir, dedikodu, ayıplama, kınama gibi araçlarla kontrolünü anlatmak üzere

[29] İçselleştirilmiş kontrol kavramsallaştırması, rutinleşme, olağanlaşma nitelikleriyle habitus bağlamında da ele alınabilir, ancak bunun için araştırmanın yaklaşımı farklı olmalıdır.

içselleştirilmiş kontrol boyutunun bir diğer yönü olan, dışsal kontrol kavramsallaştırılması önerilmektedir.[30]

Bu bölümün ardından başlayıp, bulguların yorumlanması başlığına kadar olan saha araştırmasının yer aldığı bölüm, hazırlanan soruların mülakatlar aracılığıyla katılımcılara yöneltilmesi ve bulguların elde edilmesiyle şekillenen sürecin panoramasından oluşacaktır.

[30] Vural'ın (2011: 8) tanımladığı dıştan sosyal kavramsallaştırması, ifadesel olarak benzer dursa da formel bir kontrole gönderme yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Engin Vural, "Ütopya ve Distopyalarda Sosyal Kontrol," Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi SBE., 2011. Diğer yandan, sosyoloji literatüründe dışsal kontrole yönelik tanımlayıcı bir bilgiye rastlanmamakta, yer yer çalışmalarda bu tür kontrol araçlarına değinilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Joseph S. Roucek, **Social Control**, 2nd ed., New Jersey, D. Van Nostrand Company, 1956; James S. Coleman, **Foundations of Social Theory**, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1990; Michael W. Macy, "Backward-Looking Social Control," **American Sociological Review**, Vol.LVIII, No:6, 1993, pp. 819-836; M. Reza Nakhaie, Robert A. Silverman, Teresa C. LaGrange, "Self-Control and Social Control: An Examination of Gender, Ethnicity, Class and Delinquency," **The Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie**, Vol.XXV, No:1, 2000), pp. 35-59. Bunlarla birlikte, dışsal kontrol ya da dışsal kontrol odağı kavramı çoğunlukla psikoloji literatüründe kendisine yer bulmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR, EL ÂLEM VE SOSYAL KONTROL: SAHA ARAŞTIRMASI BULGULARI

2.1. BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR VE EL ÂLEM

Bu bölüm, katılımcıların, başkalarının potansiyel tepkilerini düşünerek davranış veya tercihlerini değiştirip değiştirmedikleri ve varsa bu değişimlerin nasıl olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, el âlemin, başörtülü kadınlar üzerinde hangi alanlarda etkili olduğu ve bu etkinin deneyimlenme biçimleri, sahada elde edilen bulgular aracılığıyla sunulacaktır. Bu bulgular ise başörtülü kadınların yaşamlarında etkisi olan kişiler, eğitim tercihleri, kılık kıyafet, başörtüsü ve sosyal yaşam kategorileri altında yoğun betimlenerek verilecektir. El âlemin etkisi karşısında dinin rolüne de ayrı bir başlıkta değinilecektir.

2.1.1. Başörtülü Kadınların Yaşamlarında Etkisi Olan Kişiler

Bireylerin, başkalarından etkilendikleri, başkalarının ne diyeceği ya da düşüneceğinin davranışlarını, kararlarını ve tercihlerini belirlediği bir sosyalizasyon ortamında yaşamlarını sürdürdükleri bir vakıadır. Dolayısıyla bu bölümde, katılımcıların kimlerden etkilendikleri ve bu etkilenimin mahiyeti incelenecektir. Çalışmada, katılımcıları yönlendirmemek adına, "sizce el âlem kimdir?" şeklinde tanımlayıcı bir soru yöneltilmemiştir. Buna karşın mülakatlarda, başkaları ve diğerlerinin etkisi üzerine sorular sorulmuştur. Ayrıca, "nasıl?" ibaresiyle, bu etkinin olumlu ya da olumsuz mu olduğu da anlaşılmaya çalışılmıştır.

2.1.1.1. Nötr veya Olumlu Etkisi Olanlar

Katılımcılardan K1, "aslında çevremizde olan herkes bizi etkiliyor bir şekilde" diyerek herkesin yaşamda etkili olabileceğini zikretmektedir.[1] K8 de benzer biçimde,

[1] Katılımcıların kendi ifadeleri tırnak işaretleri ("…") içerisinde verilmiş ve sıklıkla tekrar eden "hani," "hımm," "yani," "şey," "ya" gibi tabirlerin bir kısmı akışı bozmama adına çıkartılmıştır.

yaşamındaki herkesin etkisine değinirken "kimsenin etkili olmadığını söyleyemem. İlişkide olduğumuz herkes bizi etkiliyor bence" ifadelerini kullanmaktadır. K2 ise yaşamında etkili olan kişileri; "Birçok kişi var. Benim hayatıma değer katan ya da hayatımı şekillendirirken fikirlerini önemsediğim. Bunların en başında zaten aile geliyor. Anne ya da babanız geliyor" cümleleriyle aktarmaktadır. Otorite, koordinasyon ve organizasyon açısından annesini yaşamında etkili bulan K6, "belli ilkelerde tabii ki babamın da. Ailemin etkili olduğunu düşünüyorum. Öğretmenlerimin de etkili olduğunu düşünüyorum. Okuduğum yazarların bile çok etkili olduğunu düşünüyorum" demektedir. K25 de ebeveyn kontrolünü dile getirerek bilhassa baba etkenine şu cümlelerle yoğunlaşmaktadır: "O tam gençlik dönemi, çocukluk gençlik dönemlerindeki tutumları, doğru bulduğumuz ya da bulmadığımız, mesela orada babamın büyük bir etkisi vardı. Kuralcı bir babaydı. Ama her şeyi konuşabildiğiniz bir babaydı. Her şey derken siyasi ya da dinî tartışabildiğiniz bir babaydı." Babasının, yaşamındaki etkisini aktaran K21 de belirli bir yaşa gelmesine rağmen, bu etkinin hâlâ devam ettiğinin altını şöyle çizmektedir:

> Biz altı kızız. En büyükleri benim. Bizde, Doğu'da erkek çocuk çok önemlidir. Bu bizde olmadığı için birazcık erkek rol modelini ben alıyorum bizim ailede ve babam küçüklüğümüzden beri böyle şeydir. Başarılı olun. Kızsınız siz. Bir yerlere gelin. Kendi ayaklarınızın üzerinde durun. Hep bu mantaliteyle büyüdüğüm için babamın çok inanılmaz bir etkisi var hayatımda, ki evlendim iki çocuğum var, kırk yaşına geldim neredeyse. Ama hâlâ böyle şeyimdir. Bir şeyleri çabalama, bir şeyleri gerçekleştirme, babama ispatlama hâlâ devam ediyor bende.

Annesi, anneannesi ve babasını etkili olan kişiler içerisine yerleştiren K9, "babam her yerde var. Olmadığı yer yok" vurgusunu yapmaktadır. K10 ise "çocukluk dönemimde annem çok etkili oldu … Ardından ablam oldu … Tabii ki üniversitede, özellikle kaldığım yurttaki hocalarım aşırı derecede bende rol model oldular. Üniversite hocalarımız da diyebilirim" sıralamasını yaparken şu anda da çocuğunun kendisini zaman açısından çok etkilediğini belirtmektedir. K11'e göre ise uzaktaki kişilerden ziyade yakındaki kişilerin etkisi daha fazla hissedilmektedir. Aynı katılımcı (K11) ailesinin etkisini, "son zamanlarda bunun daha fazla yoğun olduğunu hissetmeye başladım, aileden etkilenmemizin" cümleleriyle dile getirmektedir. K11,

ayrıca, bu konuda farklı bir bakış açısıyla "insan en yakınlarındakiyle imtihan olur. En yakınlarındakinden vazgeçemez" diyerek yakınların, vazgeçilemedikleri için üzerimizde daha etkili olduklarına dikkat çekmektedir. Benzer bir bakış açısını K24 de ifade etmekte ve bunu "aile söz konusu olunca elinizle itemiyorsunuz" cümlesiyle aktarmaktadır. K12, annesi, ağabeyi ve arkadaşlarını yaşamında etkin bir konumda görürken; K13, eşini ve kayınpederini etkili kişiler arasına yerleştirmektedir. K14, yaşamında annesinin etkisinin üzerinde dururken; onu en çok etkileyenin annesi olduğunu bildiren K15 de sözlerine diğer etkili kişileri sıralayarak devam etmektedir: "Tabii ki babam. Hocalarım, lisedeki hocalarım özellikle yolumu çizmekte etkilemiştir. Şu anda da eşim etkiliyor. Çocuklarım etkiliyor. Çocuklarımdan mesela çok ders çıkartıyorum insana dair." K39, yaşamındaki etkili kişileri şöyle bir sıralamayla aktarmaktadır:

> Şu anda evli olmadığım için tabii anne baba birincil anlamda çok önemli. Bir şey yapmak istediğimde mesela desteklemediklerinde elbette ki hemen modum düşer. O yüzden anne babayı birinci sıraya koyarım. Kardeşlerin düşünceleri çok fazla önemli değil, ama iş arkadaşlarım elbette ki önemli. Mesela okulda bir proje yapacağım zaman onlardan muhakkak destek görmek ya da onların geri bildirimini almak isterim. İkincisi iş arkadaşlarım derim … Aslında bir en yakın arkadaşım var, o benden aslında daha da büyük bir on yıl kadar. Onun hayat tecrübesine çok güveniyorum. O yüzden o da etkiler beni.

"Sürekli muhabbet ettiğim etrafımdaki, ailemdeki insanlardan çok etkilenebilirim. Bir de yanımda etrafımda edindiğim arkadaşlarım, benim gelişimimi sağlayacak, gelişime etki edecek insanlarla daha fazla muhabbet etmek isterim ki bana da bir artıları olsun" diyen K35 de bir etkili kişiler sıralaması yapmaktadır. K17, annesinin etkisine işaret ederken; K43, kararlarında ailesinin etkisine değinerek "bazen bazı şeylerde ben de mesela ısrarcı oluyorum, ama sonradan düşününce ailem de mesela istemiyor diyorum. Sonradan düşünüyorum, evet haklı olabilirler bu konuda. Bir yere gitmemem ya da bir şey yapmamam konusunda" cümleleriyle bunu örneklemektedir. Aynı katılımcı (K43) "daha çok tanıdıklar önemlidir benim için. Sonuçta yabancı bir insan beni ne kadar tanıyor ki. Dıştan sonuçta, ön görüştür onlar için ama benim tanıdığım insanlar benim için daha önemli. Onlar beni tanıyor sonuçta"

sözleriyle yabancı bir insanın onu tam anlamıyla tanıyamayacağını ve bu yüzden de daha çok yakınlarının yaşamında etkili olduklarını ifade etmektedir.

K22, hocaları ve arkadaş çevresini dile getirirken; K23, eşi ve çocuklarından çok etkilendiğinden söz etmekte ve "öncelik şeyim onlar tabii ki. Ondan sonra örnek aldığım insanlar var. Onlar aklıma geliyor. Hocalarım geliyor" demektedir. Yaşamında olumlu etkisi olan kişileri betimleyen K27 ise bunu şu şekilde nakletmektedir: "Kendi hayatında, kendi tecrübesinde bazı mücadeleleri vermiş ve bazı şeyleri başarmış insanlarla birlikte olmak kendi mücadelelerim konusunda güç almakta bana çok destek veriyor. Bu insanlar benim büyüklerim, ağabeyim, ablam olabilir ya da arkadaş çevremde insanlar olabilir." Arkadaşlarının kendisi üzerinde olumlu etkileri olduğunu dile getiren K29, "ailem de keza olumsuz etkilemez. Olumlu etkiler" demektedir. K28 ise öncelikle babasından ve annesinden etkilendiğini söylerken; K30, eşi, annesi ve yakın ilişkide olduğu arkadaşlarını bu kategoriye eklemektedir. "Annemle çok fazla diyalog hâlindeyiz. Oturur böyle çay sohbeti eşliğinde bayağı uzun konuşmalarımız olur" ifadelerini kullanan K31 de annesinin yaşamındaki etkisini anlatmaktadır.

Eşinin kendisini olumlu etkilediğine değinen K42, eşi için "benim en büyük yanımdaki destekçim diyebilirim. Onun yanımda olması beni her zaman çok mutlu ediyor. Kızım keza öyle. Onun varlığı çok mutlu ediyor beni" izahatında bulunmaktadır. K41 de olumlu etkiye temas ederek "kurstan arkadaşlarım var. Beşli bir grubuz biz. Bir araya geldiğimizde ciddi anlamda birbirimizden etkileniyoruz. Olumlu anlamda etkileniyoruz. Ayda bir de toplanmaya çalışıyoruz. Öyle bir grubum var. Mesela şahıs olarak da bir iki kişi var" demektedir. Arkadaşları ve ailesinin ona iyi geldiğini beyan eden K33 de benzer şekilde yakınlarının olumlu etkilerinden bahsetmektedir. Yaşamında etkili olan kişiler arasına ailesi ve özellikle de annesini ekleyen K5, bazı eylemlerinde annesinin söylemlerinin arka plandaki işlerliği ve çocuğunun, karar alma süreçlerindeki baskın etkisini aktarmaktadır:

> Ailenin çok etkisi var. O görgü kuralları, şunlar, bunlar. Hâlâ daha mesela bazı şeyleri yaparken annem arkada konuşur gibi oluyor … Bir kere çocuğum var. Bir karar alırken en çok o etkiliyor. Herkesten çok evet çocuk. Onu

> diyebilirim. Diğerleri belirli oranlarda etkiliyor, ama daha çok çocuk. En baskını o.

K44 ise yakın çevre, arkadaş çevresi ve ailesinin yaşamında direkt etkili olduğunu ifade ederken; K26 da kendisini "hayatta olumlu manada motive eden ve bu hayata bağlayan" çok kıymetli dostları olduğunu aktarmaktadır. K36 da yaşamında yakın çevresinin daha etkili olmasını, etrafındaki kişilerden oluşan daire büyüdükçe etki alanlarının azalmasına bağlamaktadır.

Bu başlık altında fikirlerini sunan katılımcıların, yaşamlarında etkili olan kişiler kategorize edildiğinde: Herkes (K1, K8, K27, K36) anne (K5, K6, K10, K12, K14, K17, K30, K31) baba (K21, K25) aile (K2, K9, K11, K15, K28, K29, K33, K35, K39, K43, K44) eş (K13, K15, K23, K30, K42) arkadaşlar (K22, K26, K29, K30, K33, K41, K44) gibi gruplar ortaya çıkmaktadır. Bu grupların ortak paydası, katılımcıların yakın çevrelerini meydana getirmeleridir. Öte yandan, yakınlarını yaşamlarında etkili bulan bu katılımcıların yaş dağılımlarına bakıldığında, büyük bir kısmının (K1, K2, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K13, K14, K15, K21, K25, K26, K27, K29, K30, K31, K33, K41, K43) Y kuşağı olduğu görülmektedir.[2]

2.1.1.2. Olumsuz Etkisi Olanlar

Mülakat sorularında, katılımcıları olumsuz etkileyen kişilere dair direkt bir soru yer almamaktadır. Bununla birlikte, katılımcılar, yaşamlarında etkisi olan kişileri aktarırlarken bu etkinin nasıl deneyimlendiğine ilişkin bir sondajla konu detaylandırılmıştır. Ayrıca, "bugünden itibaren hayatınızı iki döneme ayırırsanız, hayatınızın bundan sonraki döneminde yanınızda kimlerin olmasını istersiniz?" sorusuna da bir ek yapılarak "geride bırakmak istedikleriniz olur mu?" ifadeleriyle katılımcıların yaşamlarında olumsuz etkisi olan kişiler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Arkadaşlarının, yaşamındaki olumsuz etkisinden söz eden K29, "mesela okulda çalışıyorum. Orada öğretmen arkadaşlarımdan bazen olumsuz

[2] Bu bölümün her başlığı altında yer alan, katılımcıların yaş, eğitim, medeni hâl, çalışıp çalışmama durumu, meslek grubu gibi demografik kategorizasyonları, ilgili başlığın bağlamına göre farklılık gösterebilmektedir.

etkilenebiliyorum" demektedir. K30 ise "üniversite ortamında beni enerjisel olarak çok memnun etmeyen, uzak durmak istediğim insanlar var" sözlerini sarf etmektedir. "Bazı insanlar var tamamen olumsuz etkiliyor, iş arkadaşlarım kısmında" diyen K3 de iş arkadaşlarının olumsuz etkisine vurgu yapmaktadır. Katılımcıları olumsuz etkileyen arkadaşları genellikle şikâyetçi, moral bozan ve enerji tüketen kişilerdir. K43, bunu şöyle aktarmaktadır: "Olumsuz etkileyenler genelde böyle negatif, devamlı şikâyetçi olanlar. Daha doğrusu o tarz insanlarla böyle birazcık böyle arama mesafe koymayı tercih ediyorum." Enerjisini tüketen, ancak görüşmek de zorunda olduğu kişilerden olumsuz etkilendiğini belirten K41 de bunu şu cümlelerle açıklamaktadır:

> Kendi ailesiyle bizim aileyi kıyas fazlasıyla eden kimseler de var, böyle şeyler de oluyor. Onlara tabii ki dur hayır artık görüşmeyelim gibi bir şey diyemiyorsun. Çünkü artık bir başlangıcı var bu şeyin yıllar öncesine dayalı. Öyle çok olumsuz etkilendiğim, ama hayır diyemediğim kimseler de var.

Benzer biçimde, olumsuz etkileri nedeniyle, özellikle iş yaşamındaki arkadaşlarını geçmişte bırakmak isteyeceklerini ifade eden katılımcılar da vardır. Bunlardan K6, "şu anda iş hayatımdaki birçok insanı gelecekteki iş hayatımda görmek istemem. Bu çok net" demektedir. K21 ise "hem buradan [İŞ YERİ] hem aileden hem de arkadaşlarından evet olmasını istemediğim kişiler olurdu muhtemelen" cümlelerini kullanmaktadır.

Akrabalar da katılımcıları olumsuz etkileyen kişiler arasında zikredilmektedir. Katılımcılar, özellikle eşlerinin ailelerini kendilerine müdahale etme, sorgulama, kültürel etmenler gibi sebeplerle olumsuz etkisi olan kişiler içerisine yerleştirmektedirler. Eşinin çok geleneksel bir aileden geldiğini söyleyen K20, bazı durumlarda aralarında bir gerilim oluşabildiğini anlatmaktadır:

> Mesela çocuklarımı alıp Amerika'ya gittim, çok sorun oldu onun ailesi için. Tek başına nasıl gidiyor bu kadın. Orada kiminle kalıyormuş? Eşim bir kere bile bana sormadı orada kiminle kalacaksın ne yapacaksın diye ama işin içine bunlar girdiği zaman ister istemez bir gerilim oluyor.

Eşinin ailesiyle aynı apartmanda oturduklarını belirten K36, farklı kültürlerde yetişmelerinin aralarındaki ilişkide zorlanmalara neden olabildiğini ve bunun onu

olumsuz etkileyebildiğini dile getirmektedir. Arkadaş grubuyla yazları tatile gitme rutininin, kayınvalidesi tarafından yadırgandığını aktaran K44, bu sebeple kötü hissetmektedir. K8, kayınvalidesini geçmişte bırakmak istediğini; "itiraf ediyorum çok şey gelebilir şu an size, ama tamamen geride bırakmak isterim bir daha hiç bulaşmasın hayatıma. Şu an bir problemim yok, ama geçmişte yaşadığım, gerek yok yani niye görüşelim böyle bir imkân varsa" cümleleriyle açıklamaktadır. Kendisine zararı dokunduğunu düşündüğü kişileri geçmişte bırakmak isteyen K31 de "arkadaşlarımdan belki bir kişi olur. Akrabam dediğim kişilerden eltim olur, çok açık bir şekilde, bana zararı olduğunu düşündüğüm seneler oldu, daha yeni yeni kendime geldim. Bayağı bir manipüle edildim. İki üç kişi olur. En fazla üç diyeyim" şeklinde bir sıralama yapmaktadır. K16 ise geçmişte bırakmak istediği çok kişi olduğu için tek tek belirtemeyeceğini, fakat bu kişileri de eşinin akrabası oldukları için yaşamından çıkaramadığını nakletmektedir.

Aileleri içerisinde de katılımcıları olumsuz etkileyen kişiler bulunmaktadır. "Eşim biraz bu konularda baskıcı da bir yere gideceğiz deyince gitmek istemiyorumu çok kabul etmiyor" diyen K19, bireylerin en yakınlarında bulunanların olumsuz etkisini betimlemiş olmaktadır. Eşinin mükemmeliyetçi oluşunun onu yorduğundan söz eden K40, yüksek beklentileri ve kolay memnun olmamasının onu etkilediğini aktarmaktadır. K26 ise "çocuklardan sonraki boyut çok farklıymış. Çocukların hâlleri, bu dünyada yaşama kaygıları vesaire bunlar hep aşağıya çeken olumsuz duygular benim için" diyerek çocuklarına ilişkin kaygılarının onu olumsuz etkilediğini ileri sürmektedir. K9, "bir tane ağabeyim var. Ağabeyimi götürmezdim. O kalsın eşiyle birlikte" diyerek onu geleceğe taşımak istememektedir. Ortanca kızı ile eşini geride bırakmak istediğini belirten K23, buna sebep olarak "biraz tarz olarak babayla çok uyuşuyorlar" gerekçesini sunmaktadır. K5 ise eğer kendisine kesin bir garanti verilebilirse eşini geride bırakabileceğini dile getirmektedir. "Belki biraz babamla böyle farklıyız. Onu bir yerde bırakabilirim" diyen K38 de en yakınları arasından babasını geçmişte bırakmak istemektedir. K38, aynı zamanda, ilişkilerinde çatışma yaşanmaması için eşine hayır diyemediğini ifade etmektedir. Aynı katılımcı (K38) bazen de çocuklarına göre kendini ayarlamak durumunda olduğundan bahsederek en yakınlarının yaşamındaki etkisine dikkat çekmektedir. Katılımcıların yaşamlarını

olumsuz etkileyen kişileri anlamaya çalışan bu bölümün en öne çıkan ibaresi ise K38'in ifadelerinde yer alan "kimilerini bırakma şansınız yoktur. Hep sizinle gelirler" sözleridir. Bu cümle, geride bırakılmak istenen kişilerin çoğunlukla en yakınlardan meydana geldiğini göstermektedir.

Katılımcıları olumsuz etkileyen kişiler kategorize edildiğinde; arkadaşlar (K3, K6, K21, K29, K30, K41, K43) akrabalar (K8, K16, K20, K31, K36, K44) aile (K5, K9, K19, K23, K26, K38, K40) şeklinde gruplar ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan, yakın çevrelerini oluşturan bu kişilerden olumsuz etkilendiklerini dile getiren katılımcıların çoğunun (K3, K5, K6, K8, K9, K20, K21, K26, K29, K30, K31, K38, K41, K43) Y kuşağı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, arkadaşlarından olumsuz etkilendiklerine değinen katılımcıların çoğu (K3, K6, K29, K43) bekâr iken, aile ve akrabalarından olumsuz etkilendiklerini aktaranların tamamı ise evlidir.

2.1.2. Eğitim Tercihleri

Başörtülü kadınların nasıl bir eğitim aldıkları, başkalarının bu sürece dahli olup olmadığının araştırıldığı bu bölümde, katılımcılar çeşitli kategorilere ayrılabilmektedir. Bunlar; eğitim hayatlarının büyük ölçüde kendi istekleriyle şekillendiğini belirtenler, yakın çevrelerinin etkisiyle seçimde bulunanlar ve eğitim hayatlarındaki tercihlerini bir zorunda kalma olarak tanımlayanlardır.

Eğitim tercihlerini kendi istekleriyle belirlediklerini anlatan katılımcılardan K28, "imam hatip lisesine gitmeyi çok büyük bir şevkle" istediğini söylemekte; K12 de imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi tercihlerinin kendi isteği olduğunu dile getirmektedir. Kendi isteği ve araştırmalarıyla hem özel bir hocadan dinî eğitim alan hem de sonrasında imam hatip lisesini tercih eden K11 ile yine kendi isteğiyle Kur'an kursuna giden ve ilkokulun ardından imam hatip lisesine devam eden K21 de benzer tercihlere sahiptir.

İmam hatip lisesi haricinde bir lisede okuyanlar arasında da lisans eğitiminde ilahiyat fakültesini kendi istekleri doğrultusunda tercih edenler bulunmaktadır. Bu tercihlerin, çoğunlukla evlilik sonrasında şekillendiği de katılımcıların ifadelerinde görülmektedir. K4, ilahiyat fakültesini tercih edişini "üniversite sınavına girmişim.

Çok sıkılmıştım yeni evlendiğimde. Bir gireyim bakayım bir kazanayım ne yapacağım? Ne edeceğim? Hiç düşünmeden direkt ilahiyatı işaretledim" ifadeleriyle betimlemektedir. K26 da "başörtüsü sıkıntısı kaldırıldığında da ben o dönem yeni evlenmiştim. Dedim ki eğer yüz yüze okuyamayacaksam da en azından açık öğretimden ilahiyatı bitireyim ve iki senelik ilahiyatı da o şekilde bitirdim" demektedir. K39 ise ikinci bir üniversite olarak ilahiyat ön lisans tercihinin kendi isteği olduğunu vurgulamaktadır.

Bunların yanında, dinî bir eğitimin tamamen kendi talepleriyle şekillenmediğini dile getiren katılımcılar da vardır. İmam hatip lisesine gitmek kendi isteği olmasa da ilahiyatı kendi isteğiyle tercih ettiğini telaffuz eden K23 ve "tabii ki annemlerin yönlendirmesiyle, ama kendimin de isteksiz olduğunu söyleyemem" diyen K30 bu kategoride zikredilebilir. K32 ise imam hatip lisesinde eğitim almayı, tesettüre girmek için bir basamak olarak görmesi sebebiyle büyük bir istekle tercih etmiştir.[3]

Eğitime dair tercihlerini, aile geleneği olarak adlandıran ya da yakın çevrelerinin etkisinde kalan katılımcılar da bu tercihlerini kendi istekleri olarak sunmaktadırlar. Bununla birlikte, bu seçimlerinde dinî bir sosyalizasyonun etkisinin olduğu öne sürülebilir. Zira ailelerinde ve çevrelerinde imam hatip lisesine devam eden ya da mezun olan kişilerin yer alması onlar için bir örnek teşkil etmektedir. İmam hatip lisesi eğitimini bir aile geleneği olarak adlandıran K6, bunu şu cümlelerle anlatmaktadır:

> O yaşlarda her şey kendi isteğiniz zannedebiliyorsunuz. Ama daha sonra anladım ki tabii ki de bu bir aile geleneği olduğu için kendi istediğimi zannettim. Bir yanılsama. Ortaokulumda normal okudum. Kuzen ablamlar gidiyordu imam hatibe. Onlar da benim için bir rol modeldi. Orada devam ettim. Başka bir alternatif olabilir diye düşünmedim. Zaten Anadolu bölümü de o zaman yeniydi imam hatipte, sınavla zaten orayı kazandım direkt.

[3] Ben çok istiyordum. Hem tesettüre girmek açısından. Çünkü ben imam hatibe başladığım ilk gün tesettüre girdim. Şu açıdan çok istiyordum; eski medrese usulü, eski âlimlere baktığımızda onlar hem pozitif ilimleri çok iyi biliyorlardı, aynı zamanda dinî eğitimleri çok iyiydi. Ben çok idealist bir çıkış noktasıyla çok istiyordum. Bir yandan pozitif ilimleri öğreneceğim, diğer yandan işte Kur'an-ı Kerim ilimlerini öğreneceğim diye isteyerek gittim (K32).

K6, aile içerisinde bir dinî sosyalleşme sürecini tecrübe etmiş ve bu tecrübesinin onu götürdüğü yolu da kabullenmiştir. K10 ise ablasının eğitim yaşamında bir rol model olduğunu şöyle belirtmektedir: "Ablam imam hatibe gitti … Üç yıl var aramızda. Ondan görerek muhtemelen ben de imam hatibe gittim. Yani madem hem dindar olunuyor hem de okunabiliyor. O zaman ben de gideyim. Ardından ablam ilahiyata gitti, ben gittim." Teyzelerinin imam hatip lisesinde okumasının tercihini biçimlendirdiğini, "onlar bir örneklik oluşturmuştu. Orası benim için ulaşılması gereken bir şeydi" cümleleriyle aktaran K36, teyzelerini gözlemleyerek dinî bir sosyalleşme yaşamıştır. Aile geleneklerinin imam hatip lisesinde okuma üzerine kurulu olduğunu belirten katılımcılar (K8, K38) da bunu şu şekilde nakletmektedir:

> İlkokulu bitirdikten sonra Diyanet'in Kur'an kursunda okudum bir sene. Ailemin tercihi o yöndeydi. Biz üç kızız. Üçümüz de aynı şekilde, önce Diyanet'in kursu sonrasında da imam hatip. Ortaokul, lise imam hatip. Sonra ilahiyatı kazandım. Ama başörtüsü problemi sebebiyle ara verdim. İlahiyatı sonradan okudum … Öyle bir ortamda doğdum. Öyle söyleyeyim. Ailemin eğitim şekli bu şekildeydi. Ama bir ona karşı bir şeyim olmadı. Böyle bir direncim, farklı bir isteğim (K8).

> Aile geleneğimiz de bunun üzerine kurulu olduğu için kendi isteğimle oldu aslında (K38).

Bu katılımcılardan gerek "öyle bir ortamda doğdum … Ailemin eğitim şekli bu şekildeydi. Ama bir ona karşı bir şeyim olmadı. Böyle bir direncim, farklı bir isteğim" diyen K8 gerekse de "aile geleneğimiz de bunun üzerine kurulu olduğu için kendi isteğimle oldu aslında" ifadelerini kullanan K38, sosyalizasyon sürecinde deneyimledikleri içselleştirmeyi örneklemektedir. Çevresindeki örneklerin imam hatip lisesini tercih etmesinde etken olduğunu söyleyen K43 ise "lisede imam hatip olarak okudum. Kendi isteğimleydi tamamen. Çevremde de örnekleri vardı. Ablamlar olsun, arkadaşlarım olsun" diyerek benzer bir süreci imlemektedir.

Diğer yandan, katılımcıların, içerisinde sosyalleştikleri gruplardan ötürü bu tercihlerinde bir sorgulamaya girmedikleri de anlaşılmaktadır. Bu durumu K25, "baskıyla değildi, herkes gidiyor, siz de gidiyorsunuz" şeklinde ifade etmektedir. Çevresinde eğitim alanların çoğunluğunun tercihinin imam hatip lisesi olması

münasebetiyle kendisinin de bu tür bir eğitimi sorgulamadan kabul ettiğini belirten K35 de sosyalleştiği grupların etkisini zikretmiş olmaktadır.

Katılımcıların bazıları için de ailelerinin istekleri, imam hatip lisesi ya da ilahiyat eğitimini seçmede direkt etkili olmuştur. Dolayısıyla kendi istekleri haricinde, başkalarının etkisi altında kalarak yaşamlarına dair bir karar almışlardır. K2, ailesi ile imam hatip lisesine gitmeme yönünde bir mücadele verdiğini, fakat sonrasında "ya imam hatip lisesi ya da hiç" denilince istekli olarak gitmese de mezun olurken en çok üzülenlerden biri olduğunu anlatmaktadır. Farklı bir liseyi kazandığı hâlde ailesinin imam hatipte okumasına dair isteğini anlamlandıramayan K9, "ben başka bir liseyi kazanmıştım. Kazandığım hâlde neden gidemiyorum diyerekten, yoksa imam hatibin ne olduğunu bildiğim için değil. Zaten ilk sene hazırlık okuduk. Ondan sonra öğrendim imam hatibin ne olduğunu, ama iyi ki de gitmişim" demektedir. Lisede moda tasarımı okumak isteyen, ancak ailesinin talebi üzerine imam hatibe giden K1 de ailesinin kontrolüyle eğitimini şekillendirmiştir. K20 ise İstanbul dışında yaşarken güzel bir Anadolu lisesinde okuduğuna ve İstanbul'a geldiklerinde direkt imam hatip lisesine verildiğine değinmektedir. Bu katılımcı (K20) için imam hatip lisesinde okuyabilmek, ailesinin içerisinde bulunduğu cemaatin görüşleri nedeniyle, eğitim almaya devam edebilmekle de eş anlamlıdır.

Ailelerinin yönlendirmesi karşısında herhangi bir mücadeleye girmeyip imam hatip eğitimi alan katılımcılardan, özellikle beşinci sınıf sonrasında imam hatibe gidenler, bu konuda herhangi bir farkındalıklarının oluşmadığını belirtmektedir. K33, "yıllar önce beşinci sınıftan sonra seçiliyordu imam hatipler. Bizim çok bir fikrimiz yoktu, zaten beşinci sınıfta çok bir şey olmuyor. Aile yönlendirmesi tabii ki oluyor. Biz de kabul ettik aile yönlendirmesini" demektedir. K42 de o yaşlarda bir farkındalık oluşmadığı için anne-babanın dediği şekilde eğitimine devam ettiğini dile getirmektedir. Aynı biçimde, K44, beşinci sınıf akabindeki tercihlerin çok da irade göstererek yapılmadığını ve ailesinin planlamasına uyumlandığını söylemektedir. Katılımcı (K44) "neden buradayım, başka yer neden olmadı gibi bir düşüncemiz olmadı. Bizim için olması gerekendi" diyerek herhangi bir pişmanlığının da olmadığını vurgulamaktadır. Yine benzer şekilde, yakın çevresinin yönlendirmesiyle imam hatibe gönderildiği yorumunu yapan K5, bu durumu şöyle özetlemektedir:

“İmam hatipte, ortaokulda da sınava girdim. Çok istemiyor değildim, istiyordum. Yani ortaokul olunca çok bilinç yoktu. Ben istemiyorum demedim. Ama ailenin yönlendirmesi var. Eniştemin daha doğrusu.”

Aile yönlendirmesi dışında, 28 Şubat döneminin getirdiği kısıtlamalar neticesinde, belirli tercihleri yapmak zorunda kalan katılımcılar da bulunmaktadır. Üniversiteye girişlerde uygulanan katsayı sorunu yüzünden, imam hatip lisesi mezunu öğrenciler için ilahiyat fakülteleri tek seçenek olmuştur. Psikoloji eğitimi almak isteyen K9, puanlarının kırılması nedeniyle ilahiyat fakültesini seçmek zorunda kaldığını belirtmektedir. Farklı bir seçeneğin olmamasının zorluğunu anlatan K13 de içeriğine hâkim olmasa da ilahiyat fakültesini tercih etmiştir. K5 ise ilahiyat fakültesi tercihini şöyle açıklamaktadır:

> Ben asla ilahiyat okumam diyordum. 28 Şubat malum. Ondan sonra, çocuk falan olunca başörtü problemi biter bitmez ben hemen başlayayım dedim … Çok fazla hazırlanamam diye direkt geçiş vardı iki yıllık ilahiyat. Hiç yoksa onu yapayım diye başladım. Sonra o bitince dikey geçişe de gireyim dedim. Dikey geçişte de direkt kazandım. Benimki de en kolay hangisi olur şeyiyle oldu. Ama işte ilahiyata başladım.

K8, üniversite sınavını kazandığı dönemde başörtüsü problemi ve katsayı problemi dolayısıyla ilahiyat fakültesine gittiğini “ilahiyat eğitimim isteyerek mi oldu? Kazandığım dönemde isteyerek olduğunu söyleyemem. Çünkü başörtüsü problemi ve katsayı problemi vardı” cümleleriyle aktarmaktadır. Önceleri tıp okumak isteyen, sonrasında ise bilgisayar mühendisliğini düşünen K15 de ilahiyat fakültesini tercih etmek zorunda kalmıştır.[4]

Katılımcılar arasında bir grup ise 28 Şubat dönemindeki başörtüsü yasakları ve kısıtlamalara bağlı olarak eğitimlerine ara vermek ya da bitirmek durumunda kalmışlardır. 1981 yılı doğumlu olup doktora eğitimini yeni bitiren K8, üniversiteyi kazandığı hâlde bırakmak durumunda kaldığını bildirmektedir:

[4] “Yine de ilahiyat düşünmüyordum, ama o dönemde katsayı problemleri vardı. Tıptan vazgeçmiştim, ama bilgisayar mühendisliğini hedefliyordum. O da sayısalcıydım vesaire, ama katsayı problemi var. İmam hatiplerde başörtü yasakları var. Yani çıkış yolu yok başka türlü” (K15).

> Şubat olaylarından sonra o dönemde okuyordum. Fakat ne yazık ki sonlandırmak durumunda kaldım. Sonrasında artık ortalık durulunca, tekrardan geri başladık … Başörtüsü problemi çözüldükten sonra da ilahiyata başladım. Zaten 2000 yılında kazanmıştım. Kazanır kazanmaz da zaten bıraktım. Başörtüsü problemi sebebiyle. Sonra af çıkınca 2009'da başladım.

1969 yılı doğumlu ve sanatçı olan K24 ise ilahiyat fakültesine başlayacağı dönemde başörtüsü yasakları sebebiyle eğitimine ara vermiş ve yaşamının ileriki dönemlerinde eğitimine devam etmiştir. K31 de fakülte tercihini belirlerken "ya ilahiyat ya edebiyat şeklinde hep kafamda vardı. Başörtüsü meselesinden dolayı açık öğretim ilahiyat direkt o şekilde devam etmiş olduk" diyerek seçimini ilahiyattan yana kullanmak durumunda kalmıştır.

Diğer taraftan, henüz ortaokul ya da lise eğitimlerine devam ederken yasaklarla karşılaşanlar da bulunmaktadır. K41, "başörtüsü sorunundan dolayı ortaokulu bırakmak zorunda kaldım. Daha doğrusu üç yıl boyunca hep böyle kaç göç okudum. Lise 1'de bir ay gittim, sonra terk ettim" cümleleriyle, lise birinci sınıfta eğitimine devam etmeme kararı aldığını anlatmaktadır. K26 da ortaokul altıncı sınıfta başörtüsü takması ve ailesine de başını açmadan okumak istediğini söylemesi nedeniyle ortaokulda örgün eğitimini sonlandırmıştır. Zira o dönemlerde başörtüsü ile okula gitmesi çok mümkün değildir. Bu katılımcılar, eğitimlerine açık ortaokul ve lisede devam etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Bu bölümde yer alan katılımcıların, eğitimlerine dair yaptıkları seçimler; kendi istekleri (K4, K11, K12, K21, K23, K26, K28, K30, K32, K39) yakın çevrenin etkisi (K1, K2, K5, K6, K8, K9, K20, K25, K33, K35, K36, K38, K42, K43, K44) zorunda kalma (K5, K8, K9, K13, K15, K24, K26, K31, K41) şeklinde kategorize edilebilmektedir. Bu seçimler sonucunda eğitimlerini tamamlayan katılımcıların meslek grupları ise kendi istekleriyle tercihlerini yapanlarda; K4-direksiyon eğitmeni, K11-din görevlisi, K12-öğretmen, K21-memur, K23-öğretmen, K26-eğitimci, K28-çalışmıyor, K30-araştırma görevlisi, K32-öğrenci, K39-psikolojik danışman olarak çeşitlilik göstermektedir. Yakın çevresinin etkisiyle eğitim tercihlerini yapanların meslekleri ise K1-muhasebeci, K2-müdür yardımcısı, K5-çalışmıyor, K6-müdür yardımcısı, K8-çalışmıyor, K9-öğretmen, K20-çevirmen-yazar, K25-çalışmıyor, K33-

öğretmen, K35-öğretmen, K36-öğrenci, K38-mimar, K42-ev hanımı, K43-hasta kayıt elemanı, K44-ev hanımı biçimindedir. Eğitim tercihlerini bir zorunda kalma durumuyla tanımlayanların meslekleri ise K5-çalışmıyor, K8-çalışmıyor, K9-öğretmen, K13-çalışmıyor, K15-öğretmen, K24-sanatçı, K26-eğitimci, K31-çalışmıyor, K41-ev hanımı olarak gruplanmaktadır. Diğer yandan, "yakın çevrenin etkisi" ve "zorunda kalma" kategorilerinde K5 ve K8'in ortak olduğu görülmektedir. K5'in imam hatip lisesi tercihi yakın çevre etkisi ile olurken ilahiyat fakültesi önündeki tek seçenek olmuştur. Benzer şekilde, K8 de imam hatip eğitimini, yakın çevresinin etkisi olarak betimlerken ilahiyat fakültesi tercihi ise yasaklar sebebiyle bir zorunda kalma ile belirlenmiştir. Bununla birlikte, eğitimlerini kendi istekleri ile değil de bir zorunda kalma olarak tanımlayan dokuz katılımcıdan beşinin (K5, K8, K13, K31, K41) hâlihazırda aktif olarak çalışmadığı anlaşılmaktadır.

2.1.3. Kılık Kıyafet Tercihleri

Kılık kıyafet seçimleri de başkalarının muhtemel tepkileri veya diyeceklerini düşünüp, katılımcıların kendilerini kontrol ettikleri alanlardan biridir. K10, özellikle öğretmen olduktan sonra değişen kılık kıyafet tercihinden bahsetmektedir. Dikkat çekmeme düşüncesinin ağır bastığı katılımcı (K10) bu durumu şöyle nakletmektedir:

> Ne engelliyor beni bilmiyorum, ama mesela dış kıyafet benim için çok önemliydi öğretmen olana kadar. Öğretmen oldum ve bende dış kıyafet kavramı kalmadı. Evet, bol giyiniyorum. Çok dikkat çekmemesine özen gösteriyorum. Ama bir dışım yok … Ferace giyerdim her zaman. O artık kalktı ... Ama arada vicdanen hayır ya artık eskiye döneceğim. Dış kıyafet giyeceğim desem de yapamadım. Onda herhâlde dışarının baskısı var bende. Ne derlerden ziyade, dikkat çekmek istememe düşüncesi. Daha fazla kınanma demeyeyim, ama daha fazla dikkat çektiğini düşündüm … dindarlığın, görünüş sadece dış görünüş olarak. O yüzden o serbestleşti bende.

Kılık kıyafet seçimi açısından, bazı ortamlara girdiğinde üzerinde bir baskı hissedebildiğine değinen K12, "normalde atıyorum daha uzun ceket ve etek giydiğim zamanlar oluyor. Bazı yerlere gideceksem burası onu kaldırmaz deyip daha dar etek veya pantolon tunik giydiğim oluyor, ortama göre" demektedir. Aynı katılımcı (K12) hissettiği bu etkiyi azaltabilmek için bazı tedbirler aldığını da dile getirmektedir.

Katılımcının (K12) "tedbir" olarak betimlediği durum ise kılık kıyafet tercihini ortama göre şekillendirebilmesidir. İş yaşamındaki kılık kıyafet tercihine dikkat ettiğini belirten din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmeni K15, buna sebep olarak çalıştığı kurumun kendi düşünceleriyle uyumlu olmamasını göstermektedir. K23 de "giyim kuşam konusunda, mesela çoğunlukla yaşadığım. Belli bir yaştan sonra, genç kızlarım var diyorum. Bu kadar dikkat çekmeyeyim" ifadelerini kullanmaktadır. Bu katılımcının (K23) başkalarının dikkatini çekmeme adına giyim tercihini belirlediği sözlerinden anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, katılımcı (K23) bu tercihinin bir de dinî yönüne vurgu yaparak, "dinî boyutta da erkek dikkati çekmeme konusunda" kılık kıyafetini ayarladığını bildirmektedir. K37 ise 28 Şubat döneminde yaşadığı tecrübeler ve dernek başkanlığı da yapmış olması sebebiyle, spor bir giyim tarzı hoşuna gitmesine rağmen, bu tür bir değişiklik konusunda çekinceleri olduğunu aktarmaktadır:

> Mesela ben daha farklı giyinebilirdim, ama dernek başkanlığım, başörtüsü süreci. Daha farklı giyinirdim derken şöyle, tesettür anlamında çok farklı olmazdı da. Tarz olarak daha farklı olabilirdi. Daha spor giyinebilirdim mesela, spor giymeyi normalde çok seviyorum, ama şimdi belirli bir ismin var. Belli bir dernek başkanlığı falan yapmışsın, belli bir de standart oluşmuş konuyla ilgili. Dolayısıyla, yapsam yaparım, ama yapmıyorum kendi tercihimle, şey olsun istemiyorum.

Bu katılımcı (K37) sosyal çevresi içerisinde belli bir duruşu olması nedeniyle, kılık kıyafetini belirli bir kalıba göre ayarlamakta ve daha çok hoşuna giden giyim tarzından feragat etmektedir.

Yukarıdaki katılımcıların bazılarının söz ettiği, kendi yaşadıkları ortamlardan farklı ortamlarda bulunurken, bilhassa dinî açıdan dikkat çekmeme hususunu, K44, diğer bir yönüyle ele almaktadır. Katılımcı (K44) "daha dindar bir çevreye giderken daha dikkatli giyinirim mesela. O insanların hassasiyetlerine saygı göstermek gibi hissediyorum bunu. Aslında orada kabul görmekten ziyade, o insanları bu noktada rahatsız etmemek. Ama hassasiyeti olmayan noktadaki insanlarla daha kendimce olabilirim mesela" ifadelerini kullanmaktadır. Benzer bir yaklaşımla, kayınpederi ve babasının yanındaki kıyafet tercihlerinin farklı olduğunu anlatan K13, "mesela kendi babamın yanında tunik pantolon giyiyorum, ama o [kayınpederi] sevmediği için onun yanında giymiyorum" ayrımına işaret etmektedir:

> Kayınpederim mesela hem imam hatipte öğretmen hem de çevrede, camiada hoca, sürekli sohbet veriyor. Böyle bir dinî kimliğe de sahip. Sadece okulda ders veren bir öğretmen değil de. Sürekli onunla nasihatleriyle bir aradayız, birlikteyiz. Sanki ister istemez o açıdan da dikkat ediyorum. Şimdi babam hoşlanmayabilir, bunu giymesem daha iyi olabiliyor. Mesela kendi babamın yanında tunik pantolon giyiyorum, ama o sevmediği için onun yanında giymiyorum gibi.

Ders verdiği bir dernekteki kişilerin, kendisinin renkli giyim tercihi konusunda sarf ettikleri sözler neticesinde giyimini değiştirdiğinden bahseden K8, bu tecrübesini şu cümlelerle anlatmaktadır:

> Sen imam hatiplisin, Arapça biliyorsun. Kırık meal öğrendin, tefsir öğrendin, bize de öğret; ama bir taraftan da benim profil onlara uymuyor. Bu kadar biliyor, niye böyle giyiniyor falan oluyorlar. Çünkü onlar anlayamıyorlar. Böyle çok ilginçti. Bir tanesinin mesela şey söylediğini çok iyi hatırlıyorum, sen de hep böyle renkli renkli giyinip bizim kafamızı bulandırıyorsun. Öyle bir niyetim yok diyorum. Orada biraz böyle demek ki bu baskı oluşturmuş üstümde. Onların ortamına girerken birazcık dikkat ediyordum diyebilirim. Mesela çok çarpıcı renkler giymiyordum, ama çok da böyle güzel giyinmemeye çalışıyordum. Daha normal, daha sıradan giyinmeye çalışıyordum. Mesela bir ferace bir şal takıp gidiyordum gibi. Öyle bir değişiklik yapmıştım.

Okul öncesi eğitimcisi K18 de çalıştığı kurumda kendisine söylenenler yüzünden, giyim tarzında bazı değişiklikler yapma ihtiyacı hissetmiş ve bunu "pozitife doğru" tabiriyle betimlemiştir:

> Şimdi şey giyiyorum, bayan arasında, erkek arasında değil ama dizime kadar. Aslında bayan arasında daha dizimin üstüne kadar da tunik giyip altına pantolonla dolaşabiliyorum. Şimdi gittiğim ana okulu öncesi bir yer, daha böyle kendi çapında bir yer. Genelde elbiseliler mesela. Pantolon hiç yok. Ama bak orada da pantolona devam ediyorum … Bir arkadaşım da dedi ki sen dedi değerler eğitimi öğretmenliği yapıyorsun orada aynı zamanda. O da böyle pantolon falan giymeyen birisi. Sen şu anda dedi çok iyi örnek olmuyorsun. Ne yapıyorum? Yine diz üstü giyiyorum. Üstüne bir hırka alıyorum mesela. O da şey maksatlı, dediği gibi çocuklara da çünkü anneleri elbise giyiyor, ama annesi böyle pantolon giyen de var. O yüzden yine bir noktada pozitife doğru biraz dikkat etme çabam var.

Babasının dinî düşüncelerine göre kılık kıyafetini düzenlediğini anlatan K27 de bu değişiklikleri yapma sebebini "babama durduk yere sıkıntı çıkartmayayım.

Neyin doğru olduğunu biliyorum, ama ben bunu tolere edebilecekken onu da rahatsız etmeyeyim" ifadelerinde meşrulaştırmaktadır. Kendisini ince ruhlu olarak tanımlayan K40, "o yüzden mesela eşimin bazı istekleri, atıyorum kılık kıyafet olur. En çok bu hususlar oluyor. O konularda zorlanan bir insanım" diyerek eşinin, kendisiyle ilgili giyim tercihlerine karışmasının onu zorladığını söylemektedir.

Bu bölüm altında yer verilen görüşlere göre, bazı katılımcıların (K8, K10, K12, K13, K15, K18, K23, K27, K37, K40, K44) kıyafet tercihlerinde, başkalarının tepkileri ya da düşüncelerini göz önünde bulundurdukları netleşmektedir. Kıyafet seçimlerine dikkat eden bu katılımcıların demografik bilgileri değerlendirildiğinde, sekizinin (K8, K10, K12, K18, K23, K37, K40, K44) doğum yılı dağılımının 1976-1981 aralığında olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, altı katılımcının (K8, K10, K12, K13, K15, K23) imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesini bitirdikleri, K37, K40 ve K44'ün yalnızca imam hatip lisesi eğitimi aldığı, K18 ve K27'nin de yalnızca ilahiyat ön lisans programını tamamladıkları görülmektedir. Ayrıca, bu katılımcıların çalışıp çalışmama durumlarına bakıldığında da büyük bir bölümünün (K8, K13, K27, K44) çalışmadığı anlaşılmaktadır.

2.1.4. Başörtülü Olmak

Başörtüsünün belirgin ve rölyef[5] niteliği dolayısıyla, sosyal karşılaşmalarda başörtülü kadına dair ön kabuller aktifleşebilmektedir. Bu ön kabullerin varlığı, başörtülü kadınların, başkalarının muhtemel tepkilerini düşünerek bunlara yönelik tercihler geliştirmelerine neden olmaktadır.

Bu doğrultuda, başörtülü olarak girdikleri bazı mekânlarda gelebilecek tepkiler nedeniyle tedirgin olan katılımcılar da bulunmaktadır. Başörtülü kadınların sayıca çok daha az olduğu bir ortama girerken çekindiğini aktaran K18, önceki dönemlerde deneyimledikleri kötü tecrübelerin kendisinde bir tedirginlik hissi bıraktığını anlatmaktadır:

[5] Bu ifadelendirme, daha önceki bölümlerde yer verildiği üzere başörtüsü özelinde Okutan (2013: 394) tarafından ileri sürülmüştür.

> Çok başörtülü yoktu. Bir şeye gitmiştim, seminer gibi bir şeye. Orada benden başka başörtülüler vardı gerçi, ama mesela çift falan olduk. Bir eleştiri veya böyle bir tenkit maksatlı filan önceden daha çok yaşadığımız için içten böyle bir tedirginlik var aslında tabii ki. Çünkü biz onunla yoğrulduk. Bu şu anda da var, ama şu anda o şekilde değil. Bizim zamanımızda daha yoğun yaşanıyordu bu. Onun bir tedirginliği var.

Yüksek lisans eğitiminin ilk döneminde, sınıfındaki iki başörtülüden biri olan K32, yaşadığı gerginliği zikrederek, azınlık psikolojisine girmesini örneklemektedir:

> Sınıfımda bir ben bir de bir arkadaş var başörtülü, başka kimse yok. Bulunduğum yer sosyoloji, çok böyle cumhuriyet zihniyetinin olduğu bir ortam. Hocalarımız olsun vesaire. Başta ilk haftalarda gerçekten şey oldum. Bilmediğim bir ortam, biraz gerildim. Yalan yok. Bir şey ifade ederken bin defa düşünüp söylüyorum vesaire, o gerilmeler oldu. Bir çekingenlik oldu maalesef. Halbuki bunun olmaması gerekiyor, ama oldu … Halbuki azınlık değiliz ama. Var olan o sistem bir zaman sonra sizi azınlık gibi gösterip o psikolojiye girebiliyorsunuz. Bu başlarda vardı, gerçekten vardı. Bir de … sanki ülkede bir noktada hep bunu tesettürlü olarak yaşayacakmışız gibi de geliyor maalesef üzülerek söylüyorum.

Benzer şekilde K44, "fikren çok farklı, yaşantı olarak çok farklı olan yerlerde çok da rahat hissetmem kendimi" diyerek bunu şöyle açımlamaktadır:

> Kendinizi hiç orada rahat hissedememe duygusu. Bir an evvel oradaki işimi bitireyim duygusu olabiliyor. Ben çok şey bir insan değilim. Mücadeleci, kavgaya, laf dalaşına girmekten hoşlanan bir insan değilim. O yüzden nasıl ben bir insanı rahatsız etmiyorsam, rahatsız edilmekten de çok korkarım, endişe ederim … Yani fikren çok farklı, yaşantı olarak çok farklı olan yerlerde çok da rahat hissetmem kendimi.

Kendisi gibi düşünmeyen, farklı görüşlerden kişilerin olduğu ortamlara girerken yaşadığı yanlış anlaşılma tereddüdünü dile getiren K15, kendisini sürekli bir açıklama yapma gereği içinde hissetmektedir:

> Dışarıda din kültürü öğretmeni olarak tanınmadığım yerde de başörtülü bir şekildeyim. O zaman şey yapıyor, o bakışlar. Ben diğer ortamı da bildiğim için. İki tarafı karşılaştırabiliyorum ve empati kurabiliyorum. Ne düşünebileceklerini tahmin edebiliyorum. Sanırım ondan dolayı hep kafamda ya böyle düşünürlerse diye. Akrabalarım zaten şey değiller. Dindar değiller. Mesela en ufak benim dinî hassasiyetimle ilgili olan bir şeyi bile yanlış algılayabiliyorlar. Açıklama gereği duyuyoruz.

Yazar olan K20 ise davet edildiği bir programda tek başörtülü kendisinin olduğunu ve başkalarının ona karşı yapmacık bir tavır sergilediğini ifade etmektedir:

> Geçen gittiğim programda … tek başörtülü bendim ve ben davet edilmiştim. Bir okul programıydı. Öğretmenlerin hiç benimle aynı düşüncede olmadığını, hatta sempati bile duymadığını fark ettim. Şaşırdım, hiç mi adımı aratmadın. İnsan çocuğuna okuttuğu kitabın yazarını bilmez mi? Ki yaptığım dinî bir konuşma değildi. Çok eğlenceliydi, her okulda yaptığım, çocukların sevdiği bir şey olmasına rağmen öğretmenlerinin bana karşı yapmacık tarzının farkındaydım. Etkilenmiyorum böyle bir şeyde. Sonuçta beni çağıran kim olduğuma baksın da çağırsın.

Başörtülü olduğu için bazen kendisine aşağılar gibi bakıldığını ileten K45, herkesin istediği şekilde giyinme özgürlüğü olduğunu ve bu tür davranışları olan kişilerle arasına mesafe koyduğundan bahsetmektedir:

> Bazen mesela bunu hissediyorsunuz bakışlarından bile, böyle aşağılar gibi. Artık insanları o kadar iyi tanıyorsunuz ki. Ama ben diyorum ki onun nasıl kendine göre giyme özgürlüğü varsa benim de özgürlüğüm var. Zaten ben o ortama girdiğim zaman bakarım, eğer benim zorunlu iş hayatım değilse, ben o ortamdan mümkün mertebe bahaneler bularak hemen uzaklaşmak isterim. Onlar da benden rahatsız olmasın, ben de rahatsız olmayayım. Ama çalıştığım ortamda da genelde o da oluyor mesela çok böyle açık giyinen, kapalılara biraz daha böyle şey gözüyle bakıyor. Onları da böyle merhaba merhaba, o şekilde, çok fazla ileri gitmeden, ama selam sabahı da kesmeden bu şekilde arkadaşlığımı sürdürürüm.

K29, "bir yere gitmiştim hatta, bir baktım böyle insanlar sanki bana mı bakıyor. Sonra, yok dedim, çok takmama gerek yok böyle bir şeyi. Bakıyorlarsa da baksınlar. Ya kapalıysam kapalıyım" cümleleriyle düşüncelerini özetlemektedir. Lisans eğitimi sırasında başörtüsüne yönelik tepkilere maruz kaldığına ve ötelendiğine temas eden K37 ise başörtülülere karşı önyargıların hâlen devam etmekte olduğunu vurgulamaktadır. Çalışma hayatında denk geldiği bir örnek üzerinden, başörtüsüne yönelik tepkiler gelebildiğine değinen K21, bu tür bir yaklaşım hissettiği anda o kişilerden uzaklaştığını anlatmaktadır:

> Yalan değil, çalıştığım ortamlarda tepki alabiliyordum. Belediyede ilk çalıştığım dönemde bir abla vardı. Hiç unutmuyorum, başımdaki başörtüyle alakalı çok kötü şeyler söylemişti, çok üzülmüştüm. Zaten yeni okuldan

> mezun olmuşum. Üniversiteye de başörtülü gidememişim. Daha yeni yeni artık çok şükür kabullenmeye başlamış insanlar. Çok üzmüştü beni, çok ağlamıştım, Hiç unutmuyorum o günümü. Bir de sevdiğim de bir ablaydı. Böyle düşündüğünü de açıkçası bilmiyordum. Böyle bir ufak bir şey olmuştu. Bir gerilmişti ortalık. Ben bir şey söylemiştim. O söylemişti. Sonra konu oraya gelmişti. Sonrasında gelip benden özür dilemişti. Aslında öyle söylemek istememiştim falan, ama aslında zihniyeti oymuş. Onu sonradan çok anlamıştım. Kendimi artık geri çekmiştim o kişiden. Çünkü zaten bizim neler çektiğimizi açıkçası bizden başka kimse çok bilmiyor. Yani çok anlamıyor. Anlamalarını da beklemiyorum açıkçası. O yüzden iş yerinde evet böyle bir olay yaşamıştım, ama çok şükür şu an herkes artık nasıl diyeyim, kabullendi mi ya da kabullenmiş mi gözüküyor onu da bilmiyoruz yani. Ama açıkçası artık vallahi beni kabullenmiş kabullenmemiş, rol mü yapıyor falan çok da şey yapmıyorum. Onu hissettiğim an uzaklaşıyorum aslında.

20 sene öncesinde hem yasaklardan dolayı deneyimlediği hem de bazı yerlerde hissettiği baskılardan söz eden K25, bir süredir herhangi bir tepkiyle karşılaşmadığını, sadece yazlık bölgelerde kendisine şaşırarak bakıldığını bildirmektedir:

> Mesela lise hayatında şeyi yaşadım. Dershane hayatında. Arkadaşlarım toplandılar. Bir arkadaşımın ablası, Taksim'de askerî müze var ya Harbiye Müzesi'nde görevli. Hadi oranın kafesine gidelim dediler. Tam kalktık, dedim ki aaa dedim ben gelemem. Beni almazlar içeriye dedim. Çok şaşırmışlardı. Nasıl almazlar diye. Ara sor demiştim ablanı, almazlar bizi içeriye. Sormuştu, almamışlardı mesela, o dönemlerde yaşadık. Yani bir yerde çok size bakıldığı zaman, işte atıyorum Kadıköy'e filan gittiğiniz zaman farklı ortamlara, aykırı yerlerde gezdiğiniz zaman gördükleri zaman böyle bir şeyi yaşıyorsunuz. O baskıyı o gözleri gördüğünüz zaman oluyor açıkçası. Ama şimdi tabii o yirmi sene, bir on beş sene rahat diyeyim size, böyle bir şey yok. Böyle bir neyde oluyor mesela? Yazlık bölgelerde. Oralarda biraz daha şey olabiliyor, belki şeye şaşırıyorlar bilmiyorum. Nasıl bu yaz bu sıcağında böyle gezebiliyorlar diye. O da olabilir. Onun haricinde şey hissetmiyorum. Başka bir yerde hissetmedim.

K1 ise çevresinin çoğunlukla başörtüsü takmayan kişilerden meydana geldiğine ve bu sebeple de başörtüsü takma sürecinde birtakım tepkiler aldığına işaret etmektedir:

> Mesela ben kendi isteğimle kapandım. Hocalarımı seviyordum. Onlar vardı, arkadaşlarım kapalıydı. Bostancı gibi bir yerde hiçbir arkadaşım kapalı değildi çünkü. Babam bana ilkokulda söylüyordu başını kapat diye, ama kapatmamıştım. Lisede kendi isteğimle kapanıp, belli bir şeyleri de kademe kademe düzelttiğim için. Mesela ilk başta pantolon da giyiyordum, onun üzerine tunikle de çıkıyordum. Ama şimdi ferace ve uzun bir şey giymeden

> dışarı çıkmıyorum. Bu kademeye yaşayarak geldim. Bu yüzden de daha sağlam oluyor. Ben ilk şey yaptığımda, lacivert ferace üzerine lacivert eşarp, büyük eşarp takıyordum dışarıda. Çarşafa mı girdin diye tepki gösterenler falan da olmuştu, ama keşke girebilsem diye cevap vermiştim. Pek aldırış etmiyorum öyle şeylere.

Müdür yardımcısı olan K2, başkalarının onun davranışlarına ilişkin tutumlarında başörtülü olmasının etkili olduğuna dikkat çekmektedir. Aynı katılımcı (K2), başörtülü olması dolayısıyla her ortamın onun için uygun olmadığını "alkollü mekâna ya da farklı insanların bulunduğu ortama kendimi yakıştıramıyorum ve bu ortamlarda bulunmamam gerektiğine inanıyorum ve böyle yaşamaya çalışıyorum" cümleleriyle açıklamaktadır. Başörtüsü sorununun çözüldüğünü düşünen K6 ise hâlen müdür yardımcısı olarak çalışmakta olduğu liseye ilk geldiğinde çok şaşırdığını dile getirerek bunu şöyle detaylandırmaktadır:

> Bu okula ilk geldiğimde dünyayı toz pembe zannediyordum. Türkiye'de başörtüsü sorununun kalmadığını düşünüyordum. Sonra gördüm ki insanların ailelerinde hiç görmediği böyle bir tip varmış. Evet, bununla burada yüzleştim. Ne kadar başarılı olsanız da ne kadar işinizde ehliyet, liyakat sahibi olarak görülseniz de ağzınızla kuş tutsanız da belli insanların bunları görmeyeceği, takdir etmeyeceği, sizden hiçbir şekilde hoşlanmayacağı, öğrencim için değil, öğrencinin kalbi yetişkinden daha güzel her zaman, ama yetişkinlerde bu olacakmış. Oluyormuş. Bu da bir Türkiye gerçeğiymiş.

Aynı katılımcı (K6) çalıştığı okuldaki öğretmen arkadaşlarının meyhaneye davetlerini başörtülü olması, kendi ifadesiyle bir sembol taşıması, yüzünden geri çevirdiğini dile getirmektedir:

> Çok nezih bir meyhane var. Bu teklif ediliyor bu okulda bana. Gelebilirsin. Hiçbir şey yok. Gerçekten çok nezih. Senin gibi içmeyen insanlar da var deniliyor. Ben de onlara şunu diyorum, bak kesinlikle gelebilirim. Normalde evet ben içmiyorsam o bardaktan benim için de sıkıntı yok. Siz de çok sarhoş olmadığınız sürece evet bir problem yok. Sizin günahınız olduğunu düşünüyorum. Ama orada bir sembol taşıyorum ve o sembolle oraya gireceğim. O zaman bu sembolü biraz zedelemiş olmuyor muyum bunu takanları dediğimde insanlar diyor ki neden böyle düşünüyorsun? Böyle, bilmiyorum diyorum, belki doğru olan sizin düşünceniz de olabilir, ama şu an ben böyle düşünüyorum. Oradaki insanların hâlâ Türkiye'nin bunu aştığını düşünmüyorum. Başörtülü ama buraya gelmişler. Henüz o sizin istediğiniz o yüksek anlayışı her iki kesimin de çok yakalamadığını düşünüyorum. Yani oraya gittiğimde bunu yadırgayacak, orada zaten mütedeyyin yok. Farklı bir

> kesim var. O kesim bunu yadırgar. O da bana bakar ve ben bunu rahat hissetmem.

K21 de benzer şekilde, *club* ya da *bar* olarak adlandırılan mekânlara gitme konusunda, başörtülü olmasının tercihini belirleyişini özellikle ön plana çıkarmaktadır:

> Benim çevremdeki arkadaşlarımda içki kullanan, rahat bir şekilde hayatını yaşayan çok fazla arkadaşım var. Mesela diyorlar hadi şuraya gidelim. Gittiği yerler içkili mekânlar olabiliyor. Böyle *club*dır, *bar*dır mesela, açıkçası ben o tarz yerlere kapalı bir insan olarak gitmenin çok doğru olduğunu düşünmüyorum … Bunu düşünme sebebim şu. Aaa kapalı, bak buralara da geliyormuş demeleri. Aslında benim açımdan, helal haram açısından tabii ki içkili mekânlardan bir şey almak, yemek içmek tabii ki doğru değil, ama ben çok fazla şey düşünmüyorum. Aaa oraya da gitti, o kesin şöyledir, o da içiyordur kafasında değilim … Sonuçta ben kendimi biliyorum, ama çevredeki insanlar yanlış düşünür. Sırf ben kapalıyım, bütün kapalılar böyledir zihniyetine kapılır diye açıkçası gitmekten vazgeçtiğim olmuştur.

Yanında sigara içilmesinden ya da birileriyle tartışmaktan başörtülü olduğu için çekinen K16, bunu aynı zamanda, başkalarının etkisini üzerinde hissettiği bir baskı olarak tanımlamaktadır:

> Kapalıyım, öğretmenim. Mesela farklı bir ortamda yanımda arkadaşlarım sigara içse, diyebilirim, öğrencilerim beni görse, aslında yanlış bir şey yapmıyorsun. Ne kadar olsa tesettürlüsün ya veya bazen benim de belki insanlarla çok tartışasım geliyor yollarda. Yanlış şeyler olduğu zaman. Ama diyorum başımda başörtü var veya ben diyorum tesettürlü bir hanımım. Böyle olursa hoş karşılanmaz. Öyle baskılar oluyor üzerimizde.

Başörtülü olmanın, üzerinde bir ayet taşıma bağlamında onu çok etkilediğini ifade eden K10, bunu şöyle betimlemektedir: "Başörtü beni çok etkiliyor. Başörtü, ayet taşıyoruz cümlesi var ya. O beni çok etkiliyor. Örnek olmaya çalışıyorum her zaman bazı konularda." K19 ise "büyük kızım kapalı. Ona diyorum ki bak bu hareket belki normal olabilir, ama başörtülü bir insanın yapması normal değil, o şekilde anlatmaya çalışıyorum" ifadeleriyle, başörtülü bir kadının yapmasının anormal karşılandığı durumlara dair kızına uyarılar yaptığını vurgulamaktadır. K28 de benzer

bir yaklaşımla, başörtülü olmanın bir temsil olduğunu ve buna göre davranmak durumunda olduğunu söylemektedir:

> Başörtülü hanımların benim çevremde de gördüğüm, bu bir mücadele ve biz temsil ediyoruz, bu temsilin farkındayız, buna göre davranmalıyız. Diyelim ki dışarıda sigara içmek. Yok, bunu biz yapamayız mesela. Bir arkadaş grubundan bir arkadaş çok nadir içiyor. Ama dışarıda asla diyor. Başörtümden dolayı ben içmem. Ancak görünmeyen bir yerde içerim. Burada bir davranışı etkiliyor bakın, bu temsil ediyor olmak … Ben de olsam ben de öyle yapardım.

Bazı katılımcılar ise başörtüsü yasaklarının olduğu dönemlerde, hâkim otoritenin yaptırımlarına boyun eğmek durumunda kalmıştır. 28 Şubat döneminde öğretmen olan K34, bu sebeple peruk takmak zorunda kaldığını belirtmektedir:

> 28 Şubat döneminde bir dönem peruk kullanmıştım. Bu beni, kahreden bir şey oldu. Nasıl diyeyim? Ben baş ağrısının ne demek olduğunu bilmezdim mesela o döneme kadar. Gerçi gençtik tabii o dönem, ağrıyla tanışma yaşımız 28 Şubat sayesinde erkene çekilmiş oldu. Baş ağrısıyla ben o dönemde tanıştım. Bir şeyleri istemeden zorunlu olarak maruz kalmak çok olumsuz etkiliyor.

Aynı katılımcı (K34) o dönemde hayatının cehenneme çevrildiğine işaret ederek yaşadıklarını şu cümlelerle açıklamaktadır:

> Mesela onun dışında, genel olarak kalabalık ortamlara girmemeye o dönem özen gösteriyordum. Rapor alarak falan filan, törenler gibi durumlarda. Öyle idare etmeye çalıştım. Bazen idarecilere söyleyip direkt izin alarak, bazen rapor alarak böyle şeyler oldu. Çok rahatsız edildik biz o dönem. Gerçekten çok rahatsız edildik. Ama mecbur olduğumuz bazı şeyleri peruk takıp derse girme gibi yaptık. Bunun dışında da mümkün olduğunca ortalıkta görünmemeye gayret ettim. Hep söylüyorum. Öğretmenliğin tadını almamıza engel oldular. Hayatımızı gerçekten cehenneme çevirdiler o dönem.

Babasının zorlamasıyla başörtüsünü çıkarıp okuluna devam ettiğini dile getiren K21 ise en yakınlarından olan kişinin etkisi altında kalmıştır: “Beni zorladı babam. Çünkü onun için eğitim hep ön plandaydı. O dönemde girdik, ama nasıl girdik? Bir de bize sor … O dönem çok zor bir dönemdi. Rabbim bir daha yaşatmasın.”

Aktarılan katılımcı yorumları kategorize edildiğinde; başörtülü olmanın, bir tepki gelebilir tedirginliği yaşama (K6, K15, K18, K32, K37, K44, K45) uygun olmadığı düşünülen yerlerden uzak durma (K2, K6, K21) örnek olmak zorunda hissetme (K10, K16, K19, K28) gibi deneyimleri barındırdığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan, başörtülü olmaları sebebiyle gelen tepkilerden artık etkilenmediklerini belirten katılımcılar (K1, K20, K21, K25, K29) da mevcuttur. Başörtülü olmalarından dolayı, tepki gelebilir düşüncesiyle kendilerine uygun olmayan ortamlardan kaçınan ve başkalarına örnek olmak zorunda hisseden katılımcılar, yaş verilerine göre analiz edildiğinde; yedi katılımcının (K16, K18, K19, K28, K37, K44, K45) X kuşağı, beşinin (K2, K6, K10, K15, K32) ise Y kuşağı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, tepkilerden etkilenmediklerini dile getiren katılımcıların (K1, K20, K21, K25, K29) tamamının ise Y kuşağı olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca, tepkilerden etkilenmediklerini belirten grubun meslek skalası da çeşitlilik göstermekte (K1-muhasebeci; K20-çevirmen-yazar; K21-memur; K25-çalışmıyor; K29-öğretmen) ve çoğunluğu öğretmen olan ya da çalışmayan tepkilerden etkilenenler grubundan (K6-müdür yardımcısı; K10-öğretmen; K15-öğretmen; K16-öğretmen; K18-okul öncesi eğitimcisi; K19-çalışmıyor; K28-çalışmıyor; K32-öğrenci; K37-aktivist; K44-çalışmıyor; K45-öğretmen) bu kapsamda da ayrışmaktadır. Bunun yanı sıra, başörtüsüne yönelik tepkilerden etkilenmeyen katılımcıların çoğunun (K20, K21, K25, K29) imam hatip lisesi mezunu olsa da sonrasında ilahiyat fakültesinden farklı bir lisans programında eğitim aldığı görülmektedir.

2.1.5. Sosyal Yaşam

Bu başlık altında, katılımcıların sosyal çevrelerinin onayını almak, tepki çekmemek adına biçimlendirdikleri tercih ve davranışları örneklerle sunulacaktır. Bu minvalde, bazı katılımcıların “ne derler” yargısının etkisinde çokça kalıp “başkaları kırılmasın” düşüncesiyle davranış ve söylemlerini düzenledikleri belli olmaktadır. Bununla birlikte, artık hayır diyebildiğini ve doğru bildiğinden şaşmadığını vurgulayan katılımcılar da bulunmaktadır. Ayrıca, takdir görmek ve eleştirilmenin de katılımcıların sosyal yaşamlarında önemli bir konuma yerleştiği belirginleşmektedir.

2.1.5.1. “Ne Derler”

Katılımcıların, sosyal ilişkilerindeki tercih, tutum ve davranışlarına yönelik gelebilecek muhtemel tepkilerle ilgili sorulara verilen cevaplarda, “ne derler” düşüncesinin etki gücünün çok belirgin olduğu anlaşılmaktadır.

K9, başkalarının istek ve kabullerini kale almaması durumunda “kendini beğenmiş derler, dediğini yaptıran. İşte bak Laz damarı kabardı yine” cümleleriyle davranışlarını belirleyen düşünceyi örneklemektedir. Herhangi bir kursa ya da sosyal aktiviteye katılımı açısından, çocuklarına yeterince vakit ayırmadığı yönünde gelecek muhtemel tepkileri zikreden K14, kendisinin aslında doğru planlamalarla vaktini yönetebildiğini açıklamaktadır.[6] İmam-hatip lisesi meslek dersi öğretmeni olan K17 ise mesleki kimliğinden ötürü toplum tarafından hoş karşılanmayacak herhangi bir davranışında “yakıştı mı şimdi bu? Oldu mu şimdi bu? Bu hoca değil miydi, demezler mi bana” diye düşündüğünü söylemektedir. Gelecek muhtemel tepkilerden kırılacağı için umursamaz davranamadığına değinen K38, bu durumu yetiştirilme tarzıyla da ilintilendirmekte ve dik durabilen kişilere öykünmektedir:

> Kırılırım diye korkuyorum aslında tepkilerden. Duygusal olarak çok etkileniyorum. Onun için daha dik sağlam duramıyorum. Bir de böyle yetiştirilmediğim için, çok fazla söz hakkı verilmediği için yetiştirilirken. Bence onun etkisi var büyük ölçüde. Ama daha dayanıklı olmayı çok isterdim. Çok hoşuma gidiyor o tarz insanlar. Bir söz vardır; “zamanında hayır demeyenin evetinin de çok bir anlamı yok.”

İnsanların verecekleri tepkileri umursamadan yapacağı bir davranış ya da alacağı bir karar neticesinde acımasızca yargılanacağını ifade eden K27 ise sözlerini şöyle tamamlamaktadır: “Hiç hoşlanmayacağım ve beni duygusal anlamda strese sokacak bir atmosferin yaratılacağını biliyorum, çünkü umursamaz bir insan değilim.” Dolayısıyla katılımcı (K27) alacağı tepkinin yaratacağı olumsuz durumla baş etmek zorunda kalacağı için en baştan bunu kontrol altına alarak, herhangi bir tepkiye neden

[6] Diyecekler ki evli, iki çocuklu, çocuklarına zaman ayırması gerekirken sen dışarıda niye kendine zevk, zevkine yani çok lüks bir şey yapıyorsun. Ama ben de şunu şöyle ayarlıyorum. Ben o kadar mesela çok gezmem. O lüks denebilecek şeyleri de kendi zevklerime ayırırım. Ben de onu o şekilde ayarlıyorum (K14).

olacak davranışta bulunmamayı tercih etmektedir. Bilhassa, yabancı bir ortama girecekse hakkında ne düşüneceklerinden çekindiğini belirten K37, böyle bir durumda davranış ve tavırlarına daha çok dikkat ettiğini anlatmaktadır: "Bir dönem dernekte sol kesimle iş yapmıştık. Mesela onlar geldiğinde, biraz daha hani ne düşünürler hakkımda? Ne konuşursam nasıl algılarlar diye daha fazla tedirgin oluyorsun. Daha çok dikkat etmek durumunda kalıyorsun tavırlarına, davranışlarına, konuşmana." Aynı katılımcı (K37) normalde erkeklerle tokalaşmadığı hâlde, karşı tarafa bu fikrini izah edemeyeceğini düşündüğü için hayır diyemediğini anlatarak böyle durumlarda karşı tarafa uyumlandığını bildirmektedir:

> Mesela tokalaşmıyorum normalde, tokalaşmak zorunda kaldım. Bunlar çok büyük bir şey değil, ama sonuçta yapmak istemediğim bir şeyi yapmak zorunda kaldım. Çünkü bunu açıklayabileceğim bir insan değildi. Şimdi uzatıyor elini. Vermesen olmuyor. Solcuydu falan. Anlamıyor. Ona mı anlatacaksın? Daha bir sürü mesele var. Bu meseleye takılmak istemiyorsun. Öyle bir iki tokalaştığım oluyor.

Benzer şekilde, K12 de tokalaşma konusunda yaşadığı rahatsızlığı şöyle ifade etmektedir:

> Ben tokalaşmayı tercih etmeyen bir insanım, ama tokalaşmak zorunda kaldım. Çünkü hiç herhâlde o anlamda dinî eğitim almamış mı diyeyim veya artık bilmemezlikten mi geliyor, ama direkt gidip de bazı ortamlarda elini uzatan beylerin, hiç kıramayacağım da bir ortam. Çok gerginlik yapmamam gereken ortamlarda benim de elimi uzatıp tokalaştığım oluyor. Rahatsız hissediyor muyum? Hissediyorum. Ama artık orada o tavizi vermek zorunda olduğumu hissediyorum işin doğrusu. Mecbur hissediyorum kendimi.

K42 ise başladığı herhangi bir işte başarısız olursa el âlemin ne diyeceğinden korkmakta ve bunu şu cümlelerle açıklamaktadır: "Bir yola çıktım, ama ya sonucunda başarısız olursam, sonrasında 'el âlem ne der'den korkarım. O anda başladığımda ne derler diye düşünmeyebilirim belki, ama bittiğinde başarılı olamazsam 'el âlem ne der'den korkarım." K34 de yaşadığı bir olayı örnek vererek, artık davranışlarını ayarladığından bahsetmektedir:

> Ben bunu şaşırarak gördüm. Eski mahallemden çıktım. Başka bir eve taşındım. Annemler köyde oluyordu, annem babam. Ben burada altı-yedi ay, sekiz ay bazen yalnız kalıyorum. Burası İstanbul, bunun önemsenmeyeceğini düşünürdüm, ama insanlar baktım yalnız bir bayana farklı bakabiliyorlar. Mesela eve bir tamirci çağırıyorsunuz. Ben tamirci söylediğinde fark ettim ilk olarak. Dedi ki yalnız yaşıyorsunuz galiba, çekiniyorsunuz bazı şeylerden dedi. Akşam saatinde geleceğim gibi bir şey söylemişti. Ben daha erken gelin dedim. Bu şekilde bir tepki alınca ben, ilk olarak dank etti bana. Böyle şeylerden dolayı biraz daha aaa dedim, ben dikkat etmeliyim galiba. Bu konuda sadece bir çekincem oldu. Eskisi kadar rahat davranma konusunda biraz daha acaba bir şeyler konuşulur mu, söylenir mi gibi bir çekindim açıkçası o dönem. Demek bunlar fark ediliyor, konuşuluyor, böyle şeyler olabiliyor demek ki diye düşündüğümü hatırlıyorum.

Bu katılımcının (K34) dile getirdiği durum, aslında kişinin kendisi "ne derler" diye düşünmese bile, toplumun bunu ona bir şekilde hatırlatmasının örneğidir. O zamana kadar herhangi bir çekince yaşamayan katılımcı (K34) bu deneyiminden sonra kendisine daha çok dikkat etmek zorunda hissetmiştir. K8 ise bir toplum içerisinde yaşaması sebebiyle, umursamaz davranmak istese bile davranamadığına işaret etmektedir. Başına buyruk davranışlarının olmadığını söyleyen K30, ama illaki yapılması gereken bir şey olduğunu düşünüyorsa da çatışmaya girmeden ya karşısındakini ikna edeceğini ya da ikna olacağını belirtmektedir. Rahat bir tabiatı olmadığından söz eden K41 ise umursamaz olamamasını "maalesef" kelimesiyle tanımlamaktadır: "Böyle çok şey değilimdir ben, rahat davranayım. Kim ne derse desin umursamayayım. Öyle bir tabiatım yok maalesef. Kardeşimle kendimizi bazen kıyas ederiz. O takmaz, umursamaz. Ben bazen derim, seni örnek alsam keşke diye. Ben biraz daha umursarım. Maalesef." "Ne derler" diye düşünmesini yetiştirilme tarzıyla bağdaştıran K35, bir davranışı yaparken etraftan ne denir, nasıl karşılanır diye düşündüğüne ve böylece bazı davranışları da istemeden gerçekleştirdiğine temas etmektedir:

> Herhâlde yetiştirilme tarzında şeyler vardı. Bu; aman şunu yapma, şu şöyle söyler, bunu yaparsan karşı taraftan daha büyük artı, yapmak istediğim birçok şeyi yapamamışlığımız var. Çocukluktan böyle yetiştiğimiz için bazı şeyleri yaparken böyle daha temkinli olarak gidiyorum. Bazen de aklına geleni yapabilirsin, ama o bilinç altına yerleşmiş bir davranış olduğu için öğrenilmiş bir artık davranış, o ezberlenmiş bir davranış olarak gittiğinden dolayı da çok değişmiyor aslında. Evet bazen içten içe yaptığım hareketin aslında bu belki de bunu yapmak istemiyordum, ama etraftan ne denir, etraftan nasıl karşılanır mantığı olduğu için o şekliyle devam edebiliyorum.

Alkol satışı yapan bir yerden alışveriş yapmadığını ya da alkol servis edilen bir mekâna gitmediğini belirten K16, eğer böyle bir yerde kendisini biri görürse acımasızca yerlere vurulacağını düşünmektedir:

> Ben içkili bir mekândan alışveriş yapmıyorum. Normalde orada gidip oturmayı da tercih etmem. Ama çok güzel bir yer, diyelim ki ben orada oturmak istesem ne olacak, bir kere gireyim. Allah affetsin diye. Hemen çekinirim. Orada beni biri görürse. Beni Allah'ın affedeceğine inanırım belki, ama toplum seni böyle acımasızca yerlere vurur. Mesela onu aşamamışım daha, şimdi konuşunca daha iyi anlıyorum. Mesela gitmek istediğim bir yer var Kuzguncuk'ta, ama içkili bir yer. Onun için gitmiyorum oraya. Ama orada beni biri görebilir. Oradan çıkarken görebilir. Bu hoş karşılanmaz diye. O yüzden gitmiyorum oraya. Veya Migros'tan alışveriş yapmıyorum ben içki sattığı için. Ama bazen tesadüf girdiğimde falan kendimce diyelim ki bir oyuncak veya ufak tefek objeler bir iki kere aldığım olmuştur, o bile beni rahatsız ediyor. Niye rahatsız ediyor? İçkili olması, içki satması. Migros içki, böyle bir şeyimiz var ya. İçkili yerlerden alışveriş yapılmaz diye bilgimiz de var. Mesela beni bir öğrencim oradan çıkarken görse aaa Migros'tan mı alışveriş yaptı denilmesi de beni rahatsız ediyor. Bak çok açık konuşuyorum. O beni rahatsız edebilir.

Burada altı çizilmesi gereken bir nokta da katılımcının (K16) ifadelerinde yer bulan "beni Allah'ın affedeceğine inanırım belki, ama toplum seni böyle acımasızca yerlere vurur" cümlesidir. Aynı katılımcı (K16) "mesela bizim nesilde şey var, gülerler, kız öyle yapar mı, kadın. Mesela ben de hep düzen şeyi vardır, biri gelir beni güler. Böyle bir salamam kendimi, bir rahatlayamam" demektedir. Özellikle Türkiye toplumuna has bazı karakteristik niteliklerden çeşitli örnekler aktaran katılımcı (K16) "ne derler"in gündelik yaşamdaki konumuna da şöyle değinmektedir:

> Psikolog bir arkadaşım var … Rahat bir kız. Umreye gitti geldi, bizim Türkler ne acayip bir milletiz dedi, orada hiç eleştirilmiyorsun dedi. Umrede yattım uyudum, kalktım abdestimi aldım, yattın mı kalktın mı zıpladın mı atladın mı, kimse kimseye bakmıyor dedi. Biz dedi ne kadar eleştirel bir milletiz. Çok doğru söylüyorsun dedim. Her hareketimizi millete göre ayarlıyoruz. Tövbe bak şimdi konuştukça sinirleniyorum. Ben tamamen mesela oturmam kalkmam, hep böyle yetiştik. Kız öyle yapar mı? Kız böyle yapar mı? Kadın öyle davranır mı? Kadın öyle konuşur mu? Evin şöyle olacak. Evin böyle olacak. Psikolojimizi bozdular. Gerçekten hiç iyi bir şey değil. Mesela evine bir misafir gelsin. Önüne iki çeşit yemek koysan seni gülerler. İki çeşit mi yapmış? Üç çeşit mi? Halbuki demez ki bana kapısını açtı, sofrasını açtı, Allah razı olsun. Halbuki dinimizde mesela oruçluya iftar ettirin diyor değil mi? Evinizde oruçlular iftar etsin. Orada sana demiyor ki bal, börek bilmem ne

> yap. O kadar bir korkunç bir baskı var ki. Millet evine misafir çağırmaktan korkar oldu. Çünkü neden? Beklenti çok yüksek. Bizim bu Türklere mahsus. O yüzden ben bundan şikayetçiyim. İnşallah bundan çıkarız.

Katılımcının (K16) bu değinisi, başkalarının bireyler üzerindeki etkisini bir nevi özetlemekte ve gözler önüne sermektedir. Ayrıca, katılımcının (K16) vurguladığı gibi "kız öyle yapar mı? Kız böyle yapar mı? Kadın öyle davranır mı? Kadın öyle konuşur mu?" cümleleri cinsiyetçi bir ayrımı da ima etmektedir.

Katılımcılardan bazıları ise gündelik yaşamlarında dile getirmek istedikleri söylemleri rahatlıkla ifade edememektedir. K44, her doğruyu her yerde söyleyememe ve başkalarına göre düzenleyerek söyleme konusunu gündeme taşımaktadır. Katılımcı (K44) sosyal yaşamında, başkalarının etkisini hissettiğine ve herkesin ister istemez sosyal çevresine göre şekillenebildiğine vurgu yapmaktadır. Yanlış bir şeyle karşılaştığında içinden geçenleri söylerse sadece kendisinin değil, bütün ailesinin etkileneceğini belirten K45, özellikle ailesinin mevzubahis olduğu durumlarda söylemlerini rahatça dillendiremediğini aktarmaktadır. K23 ise karşısındakini kırmamak adına susması nedeniyle, kendi özgürlüğünü sorgulayabildiğinden söz etmektedir:

> Bunu da söylemeyeyim, hadi şöyle de yapmayayım dediğim şeyde tabii ki dikkat ediyorum mümkün olduğu kadar. Bu beni zorluyor zaman zaman. O zaman tabii özgür değil miyim acaba gibi bir şeye giriyorum. Hakikaten özgür müyüm değil miyim gibi. Bu anlamda evet birileri bir şey der mi endişem var tabii ki.

Kendi düşüncelerini topluluk önünde söylemekten çekindiğini anlatan K39, doğru bildiği şeyleri söyleyemediği için sıkıntı hissetmektedir:

> Bir toplantıya gittiğimde mesela ilçe toplantısına. Orada benim gibi düşünmeyen birisi var mı arkadaşlar deyip mesela ortada bir hoca bir şey söylediği zaman, öyle düşünmesem bile etraftan şimdi bunlarla mı uğraşacağım falan gibi doğru bildiğimi söylemem. Orada sivrilmem. Mesela eşcinsellik hakkında bir seminere gitmişimdir. Susarım yani. Sen öyle düşün gibi. Doğru bildiğimi sustuğum için beni rahatsız eder aslında. Ama bir taraftan da çözüm de olamayacağı için geri dururum. Bir öyle durumlarla karşılaştım. Yanlış bir şey yapmak değil de susmak.

K42, başkalarının ne diyeceğini düşünüp rahatsızlık duyduğu bir duruma müdahale edemediği için kendisinden şikayetçi olduğunu, suskun kalmasa "en azından tepkimi gösterdim" deyip rahatlayacağını zikretmektedir. K41 de benzer şekilde, düşüncelerini açık olarak söylemekten geri durduğu için kendine kızabildiğini iletmektedir:

> Bazen öyle bir şey geliyor ki karşı tarafa kendi inancını söylediğinde sana gerici, bağnaz gözüyle bakabilecek kimseler oluyor. O zaman farklı görünmüyor insan ama bildiğini de söyleyemeyebiliyor. Ben dobra dobra söyleyeyim, bana ne, onu da yapmadığım zamanlar da oldu. Hatta sonra kendime de kızdığım zamanlar oldu. Bence dobra dobra da olmalıydı. Ama o an diyorsun ki durum bunu gerektirmiyor. Susmalısın. Bir işe yaramayacak. Çünkü belki de onun inadını daha çok pek perçinleyeceksin. O yüzden konuşma dediğim zamanlar da çok olmuştur.

Diğer yandan, katılımcılar dinî düşünceleri ile başkalarının ne diyeceğini önemseme arasında bir sıkışma da yaşayabilmekte ve başkalarının ne düşüneceği ya da diyeceği fikri galip gelmektedir. Bu durumlardan biri de katılmak zorunda hissettikleri düğün veya kına geceleridir. Özellikle akrabalardan gelen bu tür davetler, katılımcılar tarafından uygun olmadığı düşünülen alkol ve dans içerse de geri çevrilememektedir. K12, "mesela bir düğüne çağrılmışımdır. Kuzenimin düğünüdür. İçkilidir. Orayı şey yapamayacağımdır. Mecburen gittiğim de oluyor, yani oldu da. O zaman gidiyorum" demektedir. Müzikli düğünlerden hoşlanmadığını ifade eden K8 ise istemediği hâlde gitmek zorunda kaldığı bir düğünden örnek vermekte ve bu tür düğünlere karşı eşiyle buldukları çözümü şöyle açıklamaktadır:

> Çalgılı düğünlerden hoşlanmıyorum. Ama mesela geçenlerde amcamın oğlunun düğünü oldu çalgılı. Bizim taraf biraz daha şey, nasıl desem, dikkat eder böyle ortamlarda. Benim amcamın kızları açıktır. Onların çocukları açıktır, ama daha dikkat ederler giyimlerine kuşamlarına. Ama mesela karşı taraf, kız tarafı çok serbest bir aileydi ve çok açık giyinmişlerdi. Çok rahatsız oldum ben orada. Ben öyle bir ortam gitmek istemezdim aslında. Ve karma olduğu için değil, çok böyle aşırı açık giyinmişlerdi. Beni bile bir bayan olarak rahatsız etti. Erkekli, kadınlı böyle bir ortamda. Öyle bir ortama maruz kalmak. Bir taraftan çalgı. Orada şöyle bir çözüm buluyorum gitmek zorunda hissettiğim için. Gitmesem, amcamın oğlunu çok takmam, ama sonuçta ailenin büyükleri var. Amcamın çocuğu. Annesi, babası benim için önemli ve değerli insanlar. O da düğününü kendi hayat görüşüne göre yapıyor. Biz gidip,

> hediyemizi verip, tebrik edip, kısaca oturup bir yarım saat kalkıyoruz. Böyle bir çözüm bulduk. Ama istiyor muyum? İstemiyorum.

Müzikli ve danslı bir düğüne katılmak durumunda kaldığını söyleyen K30, "düğüne gittim mesela, bayağı oynamalı falan bir düğünde bulunduğum oldu. Yatta düğündü. İçerideki ortamdan o kadar rahatsız olmuştum ki, mevsim de müsait tabii yaz, dışarı çıkmıştım, geminin dışında takip etmiştim olan biteni" anlatımıyla duyduğu rahatsızlığı betimlemektedir. Benzer şekilde, uygun olduğu düşünülmeyen düğünlere ya da arkadaş toplantılarına katıldığında K44, "gidersiniz ve o arkadaş toplantısı aslında size hiç hiç uygun değildir. Oralarda insan çok çelişiyor. Ne işin var burada dediğim zamanlarım oldu tabii ki" demektedir. Çok yakınının düğünü olduğu için bir bar ortamına girmek mecburiyetinde kalan K24, bunu şu cümlelerle nakletmektedir:

> Mesela birisi evleniyordu. İslami olmayan bir ortama girdim. Bir bara girmek zorunda kaldım. O dönemki üzüntümü anlatamam size … Bir barı kına gecesi olarak tutmuş. İçki ortamı yok da. Ama sonuçta içki olan bir ortama girdik. Orası hayatımda girmediğim bir yerdi mesela ve çok yakınımdı evlenen. Ablamın kızıydı. Girmek zorunda kaldım ve girdiğim andan çıkana kadar bütün tüylerim … Çıktığımda da günlerce bir depresyona soktu diyebilirim beni. Yapmamam lazımdı. Girmemem lazımdı gibisinden … Bu birinci derece aile, dışarıyı reddedebiliyorsunuz, ama aile biraz daha bu konuda bağlayıcı oluyor. Belki de zor olan da bu herhâlde.

Benzer biçimde, kendi dinî düşünceleriyle çelişen ortamlarda yapılan akraba düğünlerine gitmek zorunda kaldığından bahseden K42, "aslında kendi kendime diyorum, gitmeyelim. Ne derlerse desinler gitmeyelim, ama tanıdık olunca, akraba olunca buna galiba engel olamıyorsun" ifadelerini serdetmektedir. Aynı katılımcı (K42) iştirak etmek zorunda kaldığı bu tür ortamları aktarırken "o zaman da o çok çok hoşuma gitmeyen şeylerin ortasına girmemeye çalışıyorum, biraz daha böyle geri planda kalıp o ortamdan kendimi birazcık soyutlamaya çalışarak orada bulunmaya çalışıyorum" demektedir. K44 de "akrabalık ilişkisinde tabii çok daha farklı bir nokta oluyor, çok böyle arkanızı dönüp gidip o daha farklı bir nokta" beyanlarıyla, diğer katılımcıların sözlerini pekiştirmektedir. K13 davet, organizasyon ve düğünlere gitmesi gerektiğini, aykırı davranmayacağını ve radikal olmayacağını ifade etmektedir. Kıramayacağı kişilerin davetlerindeki tercihini anlatan K7, "mesela takı

töreni oluyor ya da kutluyorsunuz, çıkıyorsunuz, öyle bir durum oluyor. Çok durmadan, onun gönlünü alarak çünkü özel günler önemli. Bir kere oluyor. Tebrik edersiniz. Takınızı takarsınız ve çıkarsınız. Bu şekilde oluyor" demektedir. Kadınlar arasında olduğu için kına gecelerine gittiğini söyleyen K45, düğünlerde ise dedikoduya mahal vermemek için yalana başvurduklarını aktarmaktadır:

> Düğünde de eşimle mecburen gittiğimiz için takıyı takıyoruz, böyle tam oyun falan başlamadan çıkıyoruz … Genelde çalgılarda biz paramızı takıp böyle bir yarım saat hadi diyelim kırk dakika, ondan sonra diyoruz ki vallahi orada evet yalana başvuruyoruz, diyoruz ki bizim başka bir nikâhımız var mahalleden. Diyemiyoruz ki onlara çalgılı, biz çıkmak zorunda kalıyoruz. Bu sefer bir sürü dedikoduya mahal vereceğiz. Diyoruz ki başka nikaha yetişmek zorundayız, süremiz bu kadar. Onlar da tamam diyorlar. O şekilde ayrılıyoruz. Mümkün mertebe uzak tutabildiğimiz kadar öyle ortamlardan uzak durmaya çalışıyoruz. Elimizden geldiği kadar.

Dolayısıyla bu katılımcı (K45) başkalarının ne diyeceğini düşündüğü için yalan söylemeyi daha uygun bulabilmektedir. K26 da kına gecelerinde kıyafetlere dikkat edilmediği için rahatsız olmasını, orada "bulunmasan daha iyi" söylemiyle yansıtmaktadır. "Çok gıybet edilen, dedikodu edilen bir ortamda kalmış olabilirim" ifadeleriyle de başkalarına direnç gösteremediği farklı bir durumu da örneklendirmektedir. Aynı katılımcının (K26) bu konudaki son sözleri ise yakın çevrelerine hayır diyemediklerini dile getiren diğer katılımcıların ifadeleriyle çelişmektedir. Katılımcı (K26) "yakın çevrenizi durdurabilirsiniz, uzak çevrede bunu yapamıyorsunuz. Ya kenara çekiliyorsunuz ya uzaklaşıyorsunuz mesela, kalkıyorsunuz filan" şeklinde bir yorumda bulunmaktadır. Bununla beraber, katılımcıların genel temayülüyle uyumlu olarak K38, en yakınlarından olan eşine hayır diyemediği için karma bir spor salonuna devam ettiğini ve aslında bu durumdan rahatsız olduğunu iletmektedir:

> Mesela spor salonuna gidiyorum, karma. Aslında çelişkiler de yaşıyorum Allah'ım ya Rabbim affetsin. Sakin bir yer. Çok müşterisi yok. Koşu bandı falan, bisiklet, tunikle zaten gidiyorum tabii. Yani öyle kendimi avutuyorum, biraz da eşim şey yaptı. Gel ne olacak diye. Mesela hayır diyemedim. Aslında ben şu an erkeklerde daha bir genişleme görüyorum. Benim eşim rahat. … Salonda geçen seferden örnek vereyim. Biraz erkek sayısı fazlaydı. Durmak istemedim çıktım. Eşim benim alet çalışmamı istiyor. Biraz benim kaslarım

> zayıf, güçsüz. Gitsene, yapsana falan dedi hareket. Yok dedim. Rahat edemiyorum. Ama sonra biraz zorladığı için gittim. Mesela orada daha dik durmam gerekiyordu. Sonra bu beni rahatsız etti. Gitmiyorum de, çek çizgini, senin niye sınırına girmesine izin veriyorsun, bu seni bağlayan bir şey. Ben o noktada çok zorlanıyorum. Başkalarına uymayı tercih ediyorum galiba. Aslında fark ettikçe biraz daha, biraz daha böyle şey yapmaya çalışıyorum. O huyumu törpülemeye çalışıyorum, ama taviz verdiğim de oluyor.

Bu bölümde düşüncelerine yer verilen katılımcılar içerisinde, başkalarının diyeceklerini göz önünde bulundurup mesleki kimliği sebebiyle davranışlarına dikkat edenler (K17) olduğu gibi kendinden taviz verip istemediği davranışları yapanlar (K8, K12, K24, K30, K35, K37, K38, K41, K42, K44, K45) el âlemden korkanlar (K16, K27, K42) söylemlerine itina gösterenler (K23, K39, K41, K42, K44, K45) de bulunmaktadır. Başkalarının ne diyeceğini önemseyip, kendilerinden taviz veren ve el âlemden çekinip korkarak söylemlerine çeki düzen veren bu 15 katılımcının yaş verilerine bakıldığında, 10 katılımcının (K12, K16, K17, K23, K24, K35, K37, K42, K44, K45) X kuşağı, beş katılımcının (K8, K27, K30, K38, K41) ise Y kuşağı olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu 15 katılımcı içerisinde yalnızca üç katılımcı (K27, K35, K39) bekâr iken diğerleri evlidir. Bununla birlikte, bu katılımcıların ekserisi (K12, K16, K17, K23, K24, K30, K35, K37, K38, K39, K45) aktif olarak çalışma hayatında yer almaktadır.

2.1.5.2. “Başkaları Kırılmasın”

İnsanların, alıştıkları sosyal çevreyi korumak ve sürdürmek adına benimsedikleri eylemlerden biri de başkalarını kırmamak, üzmemek için davranışları ya da seçimlerini düzenlemektir. Bu anlamda, başkalarına hayır demek, sosyal çevrenin normlarına aykırı bir davranış gibi düşünülmektedir. Bundan dolayı, örneklem içerisinde, başkalarını kırmamayı göz önünde tutan bir yaşam tarzını benimseyen katılımcılar da bulunmaktadır.

Yaşamının empati yapmakla geçtiğini belirten K17, kendisinden çok diğer insanları düşündüğünü ve bunun zaman zaman kendisini “paramparça” hissettirdiğini anlatmaktadır. Hassas bir bünyesi olduğu ve kimsenin kırılmasını istemediği için karşısındaki kişilere hassasiyet gösterdiğini dile getiren K22, başkalarına verdiği

ehemmiyet neticesinde kendi eylemlerinde düzenlemeler yapabilmektedir. "Genel olarak insanların kırılıp kırılmayacağına göre şekillenirim" diyen K30 da "başkaları kırılmasın" düşüncesiyle diğer insanların hassasiyetlerini öncelemektedir. K33 ise her ne kadar kendisi tasvip etmese de karşısındaki kişiler kırılmasın diye yılbaşı davetlerini kabul etmek durumunda kaldığını şöyle aktarmaktadır:

> Biz yılbaşı kutlayan aileler değiliz normalde. Bizim çam ağacı süsleme gibi adetlerimiz yoktur, ama çok da sert değilim o konuda. Mesela arkadaşların bazıları heves ediyorlar. Bu akşam planınız yoksa gelin, yemek yiyelim, normal yemek sohbet. Ağaç süslemiş olabiliyorlar … Çok sert eleştirmiyorum, ama çok da içimizde yaşadığımız bir şey değil. Ne bileyim, onları da kırmıyorsun, kıramıyorsun yani. İnsanlar heves ediyor diye, tasvip etmesek de insanları kırmıyoruz.

Başkalarının kırılmaması adına, istemediği hâlde bazı davranışları yapmak ya da bir yerlere gitmek durumunda kalan katılımcılardan K37, "zaman zaman hiç kıramadığım insanlar oluyor. Kıramayacağım durumlar oluyor. Ya da mutlaka gitmem gerektiğini düşündüğüm şeyler oluyor. Aslında kendim istemesem de o davranışı yapıyorum" cümleleriyle görüşlerini betimlemektedir. Aynı katılımcı (K37) "genelde çok kolay hayır diyemem … Onun memnuniyetini önemserim diye düşünüyorum" diyerek, karşısındaki kişilerin memnuniyetinin kendi düşüncelerinden önce geldiğini de ima etmektedir. K26 da İslami çerçevenin dışına çıkmayacak herhangi bir ortama gitme noktasında gönül kırmamayı tercih ettiğini söylemektedir:

> Gönül kırmaktan çok korkarım. Kendimi zorlarım, boş ver, gidersin açılırsın şeklinde. Ama bu hiçbir zaman İslami çerçevenin üzerinde değildir. Olmayacak bir ortama çağırırlarsa da gayet net bir şekilde benim orada olmam uygun değil ve bu yüzden gelemem derim. Ama öteki türlü bir şeyse, giderim, gönül kırmam. Oradaki set de benim için rıza boyutundadır.

Sosyal aktivitelere katılma davetlerine hayır diyemeyen K38, "doktorada benim hızlanmam gerekiyor. Eşimle şu noktada çok çatışıyoruz; sürekli çay, kahve muhabbeti yapıyorsun, diyor bana" sözleriyle yazmakta olduğu doktora tezine yoğunlaşmasını isteyen eşi ile sosyal aktiviteler konusunda çatışma yaşadığını nakletmektedir. Dinî düşüncelerine uymayacak konularda karşı tarafı kırmamaya özen

gösterdiğini belirten K23, "yaklaşabildiğim kadar karşı tarafın teklifine yaklaşmaya çalışırım" diyerek beyanlarına şöyle devam etmektedir:

> Ve bunu gösteririm, normalde bana bu uymayacak, ama sen kırılma diye veya sen de istiyorsun diye mesela yılbaşı kutlamaları falan filan şu sıralar çok fazla. Bir çam ağacı süsleyip gibi bir şey yapamayız, ama mesela o akşam hep birlikte oturup sohbet edebiliriz. Bir şeyler yiyip içebiliriz. Paylaşımda bulunabiliriz falan gibi. Bu tarz şeyler … Sınırlarımı aşmayacak şekilde onun sınırlarına yaklaşmaya çalışırım, ama ciddi manada dinî boyutta sınırlarım olacak şeyleri mümkün olduğunca aşmamaya çalışırım. Kendi irademi koymaya çalışırım. Ama karşı taraf da benim için değerliyse onu da kırmak istemem. Dediğim gibi yaklaştığımı göstermeye çalışırım.

Katıldığı konserlerde, kendisini o ortama ait hissedemeyen K44, başkalarının etkisi altında kalarak onlara uyduğu zamanlardan söz etmektedir:

> En çok mesela şeyi yaşadım yazın. Çok konser oldu. Evet konserlerde kendinizce ölçülü bir şekilde keyif alıyorsunuz, ama ne işim var, ben buraya ait değilim dediğim çok zamanım da oldu maalesef. Ama bakıyorsunuz bir taraftan da aslında sizin görünüşünüzde, sizin ortak paydanızdaki çok fazla insan da var orada. Çevreniz de diyor ki niye ya? Ne var onda ki? Sen oynama. Kalkıp şey yapma. Dinleyeceğiz işte. Gidelim güzel vakit geçecek falan gibi. Bazen buna uyduğum zamanlarım oldu. Ama hiç içim rahat olmadı tabii ki. Ama ben on tane böyle teklif geldiyse ikisine karşılık verdim mesela diyeyim.

Başkalarını kırmama, üzmeme, rahatsız etmeme bağlamında çok yönlü düşünen K40, bu tür düşüncelere sahip olmasını dinî hassasiyetleriyle bağdaştırmaktadır.[7] Öğretmen olan K23 ise gerek aile yaşamında gerekse de iş yaşamında davranışlarına dikkat ettiğini vurgulayarak, insanları mutlu etmeyi sevdiğini ve bazen başkalarının kendisinden bile önce geldiğini aktarmaktadır:

> İnsanları mutlu etmeyi seviyorum. Bazen kendimden bile önce olabiliyorlar bu eş çocuk olunca. Bunun dışında tabii akrabalar falan da tabii anneniz,

[7] Mesela komşunu düşünüyorsunuz. Komşum şöyle düşünür mü diye şunu yapmayayım. Kapıda bir şey bırakmayayım diyoruz. Müstakil bir evde olsam belki kapıda ayakkabı bırakırım. Çöpümü çıkarırım, ama o tip şeylere dikkat ediyorum, birilerini rahatsız etmemek için. Arabayı park ederken yandakiyle boşluk bırakmak gibi. Bunları düşünüyoruz tabii. Bu tarz şeylere dikkat ediyorum açıkçası. Birini rahatsız etmeyeyim, üzmeyeyim, birinin hakkına girmeyeyim. Gene de olay dinî boyuta ulaşıyor. Hak hukuk meselesine geliyor açıkçası. Ama bir de tabii toplumsal şeylerimiz var bizim, adaplarımız var. Gelenekmiş, adabı muaşeretmiş, bunların da bir yerde dine dayandığını düşünürüm. Hassasiyetler, birini kırmamak, üzmemek gibi, ama dediğim gibi olabildiğince geçinmeye çalışırım insanlarla (K40).

> kayınvalideniz vesaire yapmak istemediğiniz şeyleri onlar mutlu olsunlar diye yaptığımız oluyor. Bazen öğrenciler devreye giriyor, çok hoşlaşmasanız da sinir şeyiniz tavana vursa da üzülmesinler diye veya okuldan soğumasınlar vesaire gibi şeylerle kendimi frenliyorum. Onların mutlu olacağı şekilde sabrediyorum.

Yanlış anlaşılmaktan çekinerek söylem ya da davranışlarını tartan K43'ün de temel motivasyonu iletişimde olduğu kişileri kırmamaktır: "Tereddütte kaldığım şeyler arada bir oluyor. Şöyle yapsam acaba yanlış anlar mı? Ya da böyle söylesem yanlış anlar mı? Bazen bazı olaylar oluyor, insanları kırmamaya çalışıyorsunuz, ama ne kadar kırmamaya çalışsanız da o insan yanlış anlayabiliyor." Ailesi ve arkadaşları ya da kendi ifadesiyle "yüz yüze baktığı" insanları kırmaktan çok çekindiğini anlatan K39, bu kişilere yardım konusunda elinden geleni yaptığını şöyle açıklamaktadır:

> Mesela hiç onlara hayır diyemem. İşim mi var, evde temizlik mi yapılması lazım? Tamam. Ben yaparım temizliği. Ya da iş arkadaşlarım, derse giremiyorum, hocam gitmem lazım, sen yerime derse girer misin, der; oysa benim o gün o saatte de görüşmem vardır. Ama ya tamam ya derim. Sen çıkabilirsin. Ben görüşmemi iptal edeyim derim. Yani yüz yüze baktığım insanları kırmaktan çok çekinirim. O yüzden yardıma muhtaç oldukları zaman benden bir şey talep ediyorlarsa muhakkak elimden geleni yapmaya çalışırım.

Söylemlerini karşısındakilere göre ayarladığından bahseden K25 de temel amacının karşısındakilerin alınmaması olduğunu dile getirmektedir. Gerek eşinin itiraz ve engellemeleri gerekse de anne-babasına hizmet konusunda, onları kırmama adına kendi isteklerine set koyduğu anlaşılan K10, bu durumu şu cümlelerle izah etmektedir:

> Biraz özgür ruhlu bir insanım. İstediğim olsun isterim. Eşim bazen buna engel olmaya çalışıyor tabii ki. Çok gitmek istediğim yer oluyor, biraz olumsuz konuşunca modum tabii ki düşüyor, ama bir şekilde onu ikna edip yine, ikna etmeye de çok çalışmıyorum açıkçası. Biraz konuşur, sonrasında yapmak istediğimi yaparım. Ama vicdanen de zaten onun istemeyeceği, yani şunu duyabiliyorum, bunu eşim istemez neyse boş ver yapmayayım diyebiliyorum. Anne babam aynı şekilde. İki kardeşiz sadece, bir ablam bir de ben, ablam Ordu'da görev yapıyor. O öyle olunca annemleri çok düşünmeye başladım. Onlar burada yalnız. Sadece ben varım onların hayatında diyerekten. Kendimi biraz onlara da verdim açıkçası. Onların istedikleri doğrultusunda hareket ediyorum genelde.

Söylemlerini ve davranışlarını, yakın çevrelerindeki kişilere göre ayarlayan bu bölümdeki katılımcılar (K17, K22, K23, K25, K26, K30, K43) arasında K17, yaşamının empati yapmakla geçtiğini; K22, K23, K25, K26, K30, K39 ve K43 ise yakınları kırılmasın diye hassasiyetle davrandıklarını telaffuz etmektedir. Bu katılımcılara benzer şekilde, yakınları kırılmasın diye kendisi tasvip etmese de yılbaşı davetlerine katılan (K33) kıramayacağı durumlarda istemeden bazı davranışları yapmak zorunda kalan (K10, K37) sosyal aktivite davetlerine hayır diyemeyen (K38, K44) katılımcılar da bulunmaktadır. Yalnızca ikisi (K39, K43) bekâr olan bu 13 katılımcının, yaş dağılımları gözden geçirildiğinde ise beş katılımcının X kuşağı (K17, K22, K23, K37, K44) diğerlerinin Y kuşağı (K10, K25, K26, K30, K33, K38, K39, K43) olduğu açığa çıkmaktadır.

2.1.5.3. "Artık Hayır Diyebiliyorum"

Başkalarının istek ya da yönlendirmeleri karşısında, katılımcılardan bazıları ise artık hayır diyebildiklerini öne sürmektedir. "Başkaları kırılmasın" düşüncesinin aksine, bu katılımcılar, her ne kadar önceleri kolaylıkla hayır diyemiyor olsalar da artık bu noktada bir sıkıntı yaşamamakta ve başkalarına direnç gösterebilmektedirler.

Evlendikten sonra farklı bir aile ortamıyla karşılaşması neticesinde bazı konularda susmak zorunda kalan K9, artık bu durumu aştığını ve rahatsız olduğu noktaları ifade edebilmeyi öğrendiğini şu cümlelerle nakletmektedir:

> Biz erkek kadın bir arada oturmayız. Oturmazdık. Ondan sonra evimize misafir geldiğinde dayımız da olsa, dayımızın çocuğu da olsa ayrı yerlerde yemek yenir. Ayrı odalarda oturulurdu. Evlendim, artık başka bir ailenin içerisine girdim. Bu ailenin içerisinde bu şekildeki ortam pek müsait olmuyor. Onlar hep bir aradalar. Ayıp oluyor. Söyleyemiyorum vesaire, ama artık onu aştım. Daha ona takılmıyorum. Biz böyle yaşıyoruz. Biz mutfakta yiyelim. Erkekler salonda yesin. Veya çayı onlara verelim. Biz çocukların odasına geçelim. Öğrendim böyle söylemeyi.

Aynı katılımcı (K9) misafir geldiğinde televizyon izleme konusunda da sıkıntılar yaşadığını, ancak artık buna da bir çözüm bulabildiğini belirtmektedir. Çocuğunun yanında televizyon izlenmesini tercih etmeyen, 1990 yılı doğumlu aynı katılımcı (K9) yaşının da belli bir olgunluğa erdiğini düşünerek, bunu net bir şekilde

karşısındakilere aktarabilmektedir.[8] Yaş bağlamına değinen 1997 yılı doğumlu K32 de yaşının ilerlemesiyle artık daha katı olduğunu dile getirmektedir. Katılımcı (K32) başkaları kırılmasın düşüncesinin onu kontrol etmesine karşı direnç geliştirdiğini ve elinden geldiğince de bu konuda taviz vermemeye gayret ettiğini bildirmektedir. K9 ise çalıştığı okulda kendisiyle aynı görüşü paylaşmayan öğretmenlerin herhangi bir tepkisinde artık sessiz kalmadığını ve onlara vereceği cevabı öğrendiğini beyan etmektedir. Önceden hayır diyemediğini, ancak artık özellikle eğitim yaşamı ve eşinin bu konudaki uyarılarının onu değiştirdiğini söyleyen K41 de yaş mevzuuna temas etmektedir:

> Ben karakter olarak hayır diyemiyor idim. Belki de eğitim hayatı beni biraz daha değiştirmiş oldu. Arkadaşımı, kardeşimi gerektiğinde onların isteklerini veya komşunun… Hatta beni şey yapardı eşim, şu an sen müsait değilsin. Hayır demelisin. Bu çok fazla olurdu. Öncelerdim. Son zamanlara doğru belki de yaş artık 36 oldu. Onun vermiş olduğu bir şeydir. Artık ben bunu kendim de bizzat hissediyorum; müsait değilim, hayır diyebiliyorum. Çocukların da çünkü kendine göre artık programları var ev içerisinde. Geçmişi eğer soruyorsanız bir beş sene öncesini, öncelerdim her zaman. Ailemi öncelerdim. Arkadaşlarımı öncelerdim. Çok zor durumda kalsam bile. Şu anda biraz daha kendi aileme, işte dört kişiden oluşuyoruz. Onu önceliyorum diyebilirim … Öncesinde ben bunları gerçekten çok dinliyordum. Ama artık bana hiçbir faydasının olmadığını fark ettim. Aksine enerjim çekiliyor, kendime küsüyorum, dünyaya küsüyorum. Beni mutsuz ediyor bunların hepsi. Ben bunlara dur diyeyim dedim.

Gençliğinde "ne derler" düşüncesinin etkisinde çokça bulunduğunu, ama zamanla bundan kendisini uzaklaştırdığını anlatan 1978 yılı doğumlu K19, artık kimin ne diyeceğini umursamadığını şöyle vurgulamaktadır:

[8] Televizyonda bir şey izleme konusunda sıkıntı yaşıyorum olduğum ailede. Ben mesela onu izlemeyi uygun görmüyorum. Ama ailedeki büyükler bunda ne var? Ondan sonra çocuk olsun ne olacak, zaten anlamıyor gibi geri dönütler oluyordu. Şöyle oldu. Biz televizyon artık izlemiyoruz diyerekten mesela bir misafir geldiğinde kumandayı kaldırıyorum. Çünkü orada mesela cevap veremiyordum. Aile büyüğü olduğu için. Ondan sonra mecbur kalıyordum. Çocuğu çıkartamıyorum ya da odadan. Ondan sonra ekranda görmesini istemediğim herhangi bir sahneyle karşılaşıyor. Netice itibariyle eşim var, başka bir aile büyüğü var. Utanılacak duruma geliyorum. Bu gibi problemler oluyordu. Ona da böyle bir çözüm getirdik. Dedim ya o yaşa ulaştık. Önceden olsa anne şöyle mi olsa, böyle mi olsa şimdi direkt söylüyorum, biz izlemiyoruz diyorum. Zaten eve misafir geldiğinde kumanda da genelde saklanmış bir hâlde oluyor. Sohbet etmek için geldiniz. Televizyon izlemek istiyorsanız, evinizde de izleyebilirsiniz. O yüzden bu şekilde cevap verebiliyorum (K9).

> Önceleri evet, gençken çok oluyordu böyle şeyler … Ama zaman geçtikçe dediğim gibi ben bunu daha çok kendime şey yapıyorum. Bu bana yakışır mı? Yani benim yapmam doğru mu? Ya da mesela bir şey yaptım. Eğer ben onun doğruluğuna inanıyorsam çok açıkçası başkalarının ne dediğini takmıyorum. Ama bu zamanla, yaşla belki alakalı bir şey, gençlikte böyle düşünmüyor insan. Başkalarının ne diyeceği çok etkiliyor insanı. Ama yaş geçtikçe o başkaları ne derse desin. Eğer bu doğruysa, benim yaptığımda bir hata görmüyorsam ben çok da umursamıyorum. Dediğim gibi gençken oluyordu, ama şu an dediğim gibi geç gelsem de eşim biliyorsa benim nerede olduğumu … komşular ne der falan onları çok takmıyorum.

40 yaşını geçmesiyle birlikte huylarının da değiştiğinden bahseden 1980 yılı doğumlu K12, "ondan önce öyle değildim, ondan önce tepkiden de korkuyordum, çekiniyordum da takıyordum da kafaya da takıyordum" diyerek yaşla birlikte yaşadığı değişime işaret etmektedir. 1975 yılında doğmuş olan K28 de yaşla birlikte karakterinin oturduğundan söz ederek, "bu yaşın getirdiği bir şey var. Bu artık bir karakter oturuyor. Bunu belki yirmili yaşlarda yapmayabilirdim, ama şimdi yok artık ona bakmıyorum. Hareketlerimi başkalarının düşünceleri, davranışları etkilemiyor. Bunu net diyebilirim" ifadelerini kullanmaktadır. Artık hayır diyebildiğini çok açık bir şekilde aksettiren K7, "ne derler" düşüncesinden sıyrılabildiğini ve kendisini zorlamayı bıraktığını belirtmektedir:

> Artık yapamayacağım bir şey için de ben bunu yapabilirim diye ezilip üzülmüyorum. Yapamayacaksam, ben bunu yapamam diyorum başta. Onu kırmamak için kendimi zorlamıyorum artık … Bunu sana bir tepki olarak da yapmıyorum, ama benim kapasitem bu. Ben bunu yapamıyorum. Kusura bakma diyorum. Öyle diyorum artık. Önceden ama ne yapıyordum? Aman kırılmasın. Aman akrabam. Aman sonra bana ne derler? Kötü derler. Şöyle derler. Bana ne derseler desinler ben yapabileceğime yapabilirim diyorum. Yapamayacağıma artık yapamam diyorum. Kendimi zorlama yoluna gitmiyorum artık.

Katılımcının (K7) cümlelerinde yer alan "ezilip üzülmüyorum," "kendimi zorlamıyorum" cümleleri, hayır diyemediği zamanlardaki tavırlarını betimlemektedir. Artık başkalarının ne dediğini duymazdan geldiğine dikkat çeken K4 ise başkalarının dediklerine önem verdiği zamanları, beyninin hata verdiği bir depresyon dönemi olarak aktarmaktadır:

> En basiti benim eşim diyor zaten. Ne gerek var, otursana evinde. Bana ne diyorum, okuyacağım, artık takmıyorum. Ama on beş yıldan sonra kendimi mahvettim. Bütün bağışıklık sistemimi çökerttim. Bütün beynim *error* verdi. Ben üç ay yattım kanepede. Ondan sonra parça parça parça parça hep diyorum ama hâlâ diyorum, Rabbim benim elimden tuttu. Kimse değil. Ne eşim ne çocuklarım ne kendi ailem ne bir arkadaş, hiç kimse.

Aynı katılımcı (K4) geçmişte eşinin ailesiyle sıkıntılar yaşadığını, ancak "artık" araya mesafe koymasıyla buna direnebildiğini de şöyle tasvir etmektedir:

> Mesela kayınvalidem, görümcem olsun, ben o kadar hizmet ettim ettim. Ama geri dönüşü, yani istediğim değer kıymeti alamadım. Çok gereksiz yapmışım. Sınır koyacaksın dedim kendime. Çok sonra fark ettim. On beş yıl sonra sınır koy. Bir değer kıymet bildiğine göre bir adım geri attım, elhamdülillah dedim ya. Biraz da resmiyet koydum. Merhaba nasılsın? Bir ihtiyacınız var mı? Gerektiği kadar yapıyorum. Fazlasını yapmıyorum, o kadar.

İstemediği davranışları gerçekleştirme konusunda, artık kendisini daha çekimser olarak niteleyen K3, mülakat öncesinde deneyimlediği bir örneği şöyle aktarmaktadır: "Muhtemelen artık şuna başladım; net gitmiyorum. Mesela bugün oldu, istemedim ve dedim ki ben eve gidip dinlenmek istiyorum. Demeye başlıyorum bir noktadan sonra." Kendisinin hayır diyememe ve kendinden taviz verme durumunun annesinden geldiğini ifade eden K25, sözlerine şöyle devam etmektedir:

> Programınız vardır, ama kayınvalideniz aramıştır. Bir şey istemiştir ya da gelecektir. O programı iptal edersiniz filan. Ya da işte anneniz gelecektir. İptal edersiniz. Geliyor o şimdi, kırmayayım. Bir şey söylemeyeyim. Bir arkadaşım vardı. Hiç unutmuyorum. Oğlumun da anaokulu müdürüydü. Şey demişti bana. Bir şeye çağırmıştı beni. Ya kayınvalidem gelecek. Söyleyebilirsin programın olduğunu söyledi. Yok söyleyemem filan demiştim. Ayıp olur şimdi. Kırk yılın başı geliyor kadın demiştim. Böyle yaparak demişti bana. Kendinden veriyorsun başkasından değil. Çok garip gelmişti bana. Sonradan aydınlandım. Herhâlde eşik var. O eşiğe geldiğiniz zaman artık kendi şeyinizi söylüyoruz. Ben müsait değilim ya da. Ama bunun tamamen görmüşlükten geldiğini düşünüyorum. Çünkü annem de öyleydi. Çocukları için de şeydi. Mesela onu da bıraktım ben. Çocuk merkezli hareket etmeyi de bıraktım. Onların hayatlarına göre ya da hayat tamam çocuklara göre tabii ki hayatınızı dizayn ediyorsunuz ama, sırf onlar mutlu olsunlar ya da aman bir şeyleri eksik olmasın diye kendimden vermeyi bıraktım. Yapmıyorum onu yok. Mesela bırakıp gidebiliyorum çok rahat bir şekilde. Bana hayret ediyorlar. Çok küçükken de bıraktım gittim. İlkinde tabii ki daha şeydim. İkincide bıraktım gittim. Hâlâ daha mesela babalarıyla bırakıyorum ve gidiyorum. Sonuçta babaları var diye düşünebiliyorum mesela.

Katılımcı (K25) hayır diyememe durumunu, kendinden ödün verme olarak tanımlamakta ve bu tutumdan vazgeçebilmenin bir eşiği olduğunu da kendi deneyimini örnekleyerek dile getirmektedir. “Hayatıma çok müdahale edilmesinden hoşlanmam. Bu söylemlerde bulunanlara bir tık daha mesafe, daha az görüşürüm” diyen K6 da yaşamından bu tür insanları uzak tuttuğunu vurgulamaktadır.

Bu başlık altına yerleştirilen ifadelere göre, katılımcılar özellikle belli bir yaşa ulaşmalarıyla beraber, yaşamlarında kendilerini kontrol altında hissettikleri hususlara karşı başkalarına direnç gösterebildiklerini anlatmaktadır. Artık hayır diyebildiğini önemle belirten bu 11 katılımcının demografik bilgileri değerlendirildiğinde, beş katılımcının (K4, K7, K12, K19, K28) X kuşağı, diğer altısının (K3, K6, K9, K25, K32, K41) ise Y kuşağı olduğu gözlemlenmektedir. Buna karşın, iki katılımcının (K3, K32) 1996 yılı ve üzeri doğumlu olması yaşla bağlantılı olarak artık hayır diyebildiklerini ifade etmeleriyle pek örtüşmemektedir. Katılımcıların meslek dağılımına bakıldığında ise K7 ve K41’in ev hanımı, K3, K9 ve K12’nin öğretmen, K4’ün direksiyon eğitmeni, K6’nın müdür yardımcısı, K32’nin öğrenci olduğu ve K19, K25 ve K28’in de çalışmadığı görülmektedir. İçlerinde sadece K3, K6 ve K32’nin bekâr olduğu bu katılımcıların, eğitim durumları ise imam hatip lisesi (K25, K28, K32) ilahiyat fakültesi (K3, K4, K7, K19, K41) hem imam hatip lisesi hem ilahiyat fakültesi (K6, K9, K12) şeklinde gruplanmakta ve imam hatip lisesi mezunlarının çoğunluğu oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.

2.1.5.4. “Doğru Bildiğimi Yaparım”

Sosyal yaşamında, “ne derler” düşüncesinin etkisini pasivize edebilmiş katılımcıların aktardıkları deneyimler, bu katılımcıların başkalarının ne dediği ya da diyeceği düşüncesine karşı net bir duruş sergilediklerini göstermektedir. “Doğru bildiğimi yaparım” tümcesinde özetlenebilecek bu tercihe sahip katılımcılar, aynı zamanda, görmezden ya da duymazdan gelmeyi, diğer bir deyişle başkalarını önemsememeyi de başarabilmektedir.

K5, kendi doğru bildiği şekilde yaşamını sürdürdüğüne ve başkalarının ne diyeceğini umursamadığına işaret etmektedir:

> Türk kültürünü bilirsin ailede filan herkesin maşallah kendi doğrusu var. Ama kendi doğrusu, bu genel geçer doğru değil. İşte haftada bir şuraya gidilir. Şu yapı aslında saçma. Öyle bir şey yok. Veya evin sürekli temiz olmalı. İşin var gücün var. Belirli ölçüde tabii ki temiz olur da ne bileyim bazen oluyor ki bir şey yetiştirmeye çalışıyorsun kendi işinle alakalı. Kendinle alakalı. Mesela bir gün mutfağı toplayamıyorsun. Aaa biri gelir ayıp olur falan. Bu onların doğrusu, öyle bir şey yok. Böyle bir durumda ben ne yapayım? Çok göreceksen beni böyle aynen gelme o zaman evime. Yani konuşuyorlar. Çok fazla konuşmaya devam ederlerse, bence kendilerinin anlaması gerekiyor. Bir konuşurlar, iki konuşurlar. Ben şey yapmıyorsam ya onlar bana uyarlar, uymuyorlarsa ben onlarla mümkün olduğunca asgari düzeyde görüşürüm.

K18, boşanma kararı alma sürecinde, eşinin istekleri karşısında da doğru bildiğinden şaşmadığını şu cümlelerle örneklemektedir:

> Diyordu ki mesela ilk zamanlarda, kısa giysen. Dedim ki hayır. Ben buyum. Beni böyle kabul ediyorsan o şekilde. Boşanma noktasında da ben daha böyle seküler bir hayat istiyorum. Ben bara da gitmek istiyorum. Hatta ablası mesela sen peruk takıp gitsen. Evlilik, çoluk çocuk toparlamak için bir an bir düşündüm. Dedim ki ne yapıyorsun ya? Bunu düşünmek bile, yani taviz tavizi gerektirir. Ne gereği var? Ben böyleyim. Sen istemiyorsan buyur yol senin. Evlenirken ben böyleydim. Dedim ki beni kandıran sensin burada. Çünkü ben hep böyleydim. Hiçbir değişikliğim olmadı benim.

Eşinden ayrıldıktan sonra deneyimlediği sosyal baskıyı önemsemediğini ve kendi doğrularına göre hareket ettiğini nakleden aynı katılımcı (K18) başkalarının ne diyeceğinin onu yönlendirmesine izin vermediğini bildirmektedir:

> Mesela şimdi bekârım dedim ya, evliydim, başta mesela bir sosyal baskı olur. Aaa bu saatte eve mi gelinir, sen boşandın falan. Hadi bakalım hadi, hiç, yani o yüzden çok rahat, diyorum ya o yüzden de kendi kararlarımı uygularım. Açıkçası etkilenmiyorum. Hiç etkilenmiyorum. Evet kesinlikle öyle diyebilirim. Yoksa dediğim gibi onun, bunun, şunun dediğine bakarsan kapıdan çıktığın anda seni sorgulayacak olan veya girerken sorgulayacak olan çok olur. O yüzden hiç etkilenmiyorum diyebilirim.

Kendisi eğer doğru yaptığından eminse kimsenin dediğinin bir önemi olmadığını söyleyen katılımcı (K18), bir şeyin doğru mu yanlış mı olduğunun ayırdında olduğunu ifade etmektedir: “Mesela gece 1’de gelmişim, hiç kimse bir şey diyemez. Ben sana hesap vermek zorunda değilim. Ben biliyorsam eğer, doğru mu yapıyorum, yanlış mı biliyorum, sen kardeşim orada, rahatsız ol. Dediğim gibi akraba

çevresinde de olduğum için.” 40 yaşından sonra üniversite eğitimine başlamaya karar veren K36 ise çok eleştiri aldığını, ancak bunlara rağmen verdiği karardan dönmediği için duyduğu memnuniyeti dile getirmektedir: “Etrafımdan beni çok eleştirenler oldu. Kırk yaşını geçtin, çok saçma, neden böyle bir şey yapıyorsun. Zaten bir lisansın vardı, niye okuyorsun. Bunu ben istiyorum dedim ve çok memnunum. Okula her gittiğim gün, o duyguyu hissediyorum. İyi ki buradayım.” Sıkı kuralları olan kapalı bir sosyal çevrede yetişmesi nedeniyle çok eleştirilere maruz kalan K14, 28 Şubat dönemini de deneyimlemiş, fakat yine de bunların etkisini minimalize ederek kendi doğru bildiği gibi davranabilmiştir:

> Bizim mahallede sokakta erkek çocukları bile okutulmazdı. İlkokula gidilmezdi. Hepsi medresededir. Kızlar zaten keza on iki yaş on yaşına geldiği zaman çarşaf giydiriliyor. Ben hem imam hatibe gittim hem pardösü giydim. Şu anda o bile şey geliyor ama ondan sonra çok şeyler duyduk. Selam verdiğim insanların bırak selam almasını cehennemliksin deyip beni böyle parmakla gösterdiler. Sonra okula başladık. Okulda başörtüsü sorunu oldu. Ne mahalleye ait olabildim ne okula ait olabildim. Böyle ikisi arasında, orada şeriatçısın, örgütçüsün, iki kişi yan yana gelemiyorsun, karakollara atılıyorsun, okullarda dağıtılıyorsun. Mahalleye geliyorsun, bambaşka bir dünya. İki tarafa da ait olamamak. O yüzden bu iki taraf arasında kendi okuduklarım, bildiklerim doğrultusunda kendi kararlarımı kendim verip kendi başımayım. O yüzden kimin ne dediği gerçekten, ben bir şeyleri yapıyorsam bunun bir altyapısı, bir şeyi vardır diye düşünüyorum. Çok etkilenen bir insan değilim o konuda. Çünkü çok şeylere maruz kaldım.

Olduğu gibi olduğunu, başkalarının neyi kaldırıp kaldırmayacağını umursamadığını ve hoşlanmadığı yerlerde de bulunmayacağını beyan eden K20, “sadece iş için bazen seyahat etmem gerektiğinden çok bayılmıyorum, ama işim için olduğu için gidiyorum. Onun dışında şu bunu diyecek şu üzülecek hiç öyle dertlerim yok” ifadelerini kullanmaktadır. “Diyelim ki biri bana şuraya gidelim dese benim oraya gitmem benim için uygun olmasa, onun o şeyine uymam diye düşünüyorum” diyen K28 de doğru bildiği şekilde davranabileceğini ve aksini kabul etmeyeceğini vurgulayarak başkalarına direnebildiğini göstermektedir. Kendi olabilmenin ona iyi geldiğini öne süren K1 ise “genelde açık bir insan olduğum için çevremde benim düşünce tarzıma yakın çok sayıda insan yok. O yüzden bu konuda bazen birkaç bir şey söylediğim zaman bile tepki alabiliyorum. Ama açık olmaktan vazgeçmiyorum”

demektedir. Eşinin, kendisini özellikle sağlığıyla ilgili uyardığını aktaran K15, doğru bir şey yaptığına inandığı için kendi bildiği şekilde davrandığını ifade etmektedir:

> Ailevi bir sorumluluğum var aslında, ama ben gidiyorum başka sorumluluklara vakit harcıyorum. Sağlığımla ilgili sıkıntılar yaşanıyor. O zaman eşim uyarıyor. Çok fazla başka tarafa yöneliyorsun. Bizimle ilgilen, kendinle ilgilen gibi uyarılarda bulunuyor. Orada yine ben başıma buyruk davranıyorum. Tamam tamam diyorum. Gönlünü hoş ediyorum, ama yine o bildiğim şeyi yapmaya devam ediyorum. Çünkü orada bir şey var. Ne derler? Bir fayda var. Orada bir insana faydası dokunacak bir şey. Ona inanıyorsam onu yapmaya çalışıyorum.

İş yaşamında tenkitlerle karşılaşsa da doğrunun tek olduğunu söyleyen K35 ise kendisi bir topluluğun doğrularına uymaktansa o topluluğun er geç doğruya yöneleceğine inandığını bildirmektedir. Tepkileri düşünmeyip kendi doğru bildiği gibi davrandığını ileten K7, "ben bu yoldayım. İsteyen beğenir, isteyen beğenmez. İşine gelen görüşür işine gelmeyen görüşmez. Ben buyum. Zaten kim olduğumu onlar biliyorlar. Ona göre davranıyorlar" diyerek sosyal çevresinin de buna göre tavır aldığını dile getirmektedir. Aynı katılımcı (K7) 37 yaşında ilahiyat ön lisansa, 40 yaşında da ilahiyat fakültesine başladığını ve "okuyup da ne yapacaksın? Okuyup da ne olacak? Bu yaştan sonra gerek yok. Kendini yorma. Kendini üzme. Uğraşma diyenler çok oldu. Böyle moralimi bozanlar çok oldu" cümleleriyle moralini bozan arkadaşlarını örneklemekte ve bu kişilere rağmen kendi doğrularına göre davrandığını anlatmaktadır. Yaptığı herhangi bir şeyin, eğer doğru olduğuna inanıyorsa başkası bir şey de dese, hakkında dedikodu da çıkarsa o davranışı sürdüreceğini ifade eden K43, bu anlamda doğru bildiğini yapacağını ve savunacağını iddia etmektedir. Diğer yandan, uzak çevresi söz konusuysa hiç çekinmediğini aktaran K39, "sonuna kadar atılırım. Hatta kavga bile ederim. Tartışırım. Rezil olmaktan asla korkmam" demektedir. Katılımcı (K39) sözlerini, "hiç öyle düşüncelerim yoktur. Etkilenmem dışarıdan, o yüzden çekingen bir insan da değilim yani toplum içinde" ifadeleriyle tamamlamaktadır. K21 ise doğru bildiği gibi davranabildiğini şu cümlelerle nakletmektedir:

> Birazcık şeyimdir ben, karar verdim mi kimse kolay kolay kararımı değiştiremez. Olumlu ya da olumsuz. Yani bir şey olumsuzdur. Karşımdaki

> insan bak yanlış yapıyorsun, bu olumsuz dese bile yaparım. O kararı verdiysem çok fazla etkilemez … Zaten yapacağım şeyler bellidir. Yanlış bir şeyse zaten yapmam ama. Bir şey, atıyorum risklidir yapmamam gerekiyordur, çok fazla etkilemez. Annem, kız kardeşlerim. Babam belki söylese bak şöyle yapma böyle, onu bir nebze belki dinlerim. Acaba mı falan diye, ama çok fazla etkilemiyor. Bir de bizi biliyorsun birazcık şeyiz biz imam hatipler, asi ruhumuz var bizim biraz. O yüzden öyle çok fazla şey yapmıyorum.

Belirtilen görüşler bağlamında, bu bölümdeki katılımcıların başkalarının kontrol etkisine karşı net bir duruş sergileyebildikleri ve kendi doğrularından şaşmadıkları belirginleşmektedir. Bu 13 katılımcının demografik bilgilerine göre bir kategorizasyon yapıldığında, beşinin (K7, K18, K28, K35, K36) X kuşağı, sekizinin (K1, K5, K14, K15, K20, K21, K39, K43) ise Y kuşağı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Y kuşağı içerisinde yer alan katılımcılardan sadece ikisi (K1, K43) 1994 yılı ve üzeri doğumludur. Bu katılımcıların eğitim tercihlerine bakıldığında ise sadece imam hatip eğitimi bulunan altı katılımcı (K20, K21, K28, K35, K36, K43) sadece ilahiyat fakültesine devam etmiş üç katılımcı (K7, K18, K39) ve her iki eğitimi de tamamlamış dört katılımcı (K1, K5, K14, K15) bulunmaktadır. Diğer yandan, büyük bir bölümünün (K1, K14, K15, K18, K20, K21, K35, K39, K43) aktif olarak çalıştığı anlaşılan bu katılımcılardan beşi (K1, K18, K35, K39, K43) bekâr, diğerleri (K5, K7, K14, K15, K20, K21, K28, K36) ise evlidir.

2.1.5.5. Takdir Görmek

Katılımcılara yöneltilen, “insanların sizi takdir etmesi, onaylaması size ne düşündürür/sizi nasıl etkiler? Sizin için önemli midir?” sorusu, sosyal çevrenin olumlu söylem, takdir ve iltifatlarının katılımcılarda nasıl bir karşılığının olduğunu sorgulamaktadır.

Bu soruya cevaben, katılımcıların birçoğu takdir görmenin onlar için önemli olduğunu belirtmektedir. K1, “birazcık insanı böyle bir gaza getirir, motive eder. Etkili olur bir insanın destekleyici bir şeyler söylemesi, o yönde ilerlememize destekleyici olduğunu düşünüyorum” ifadelerini kullanmaktadır. Takdirin önemli olduğunu telaffuz eden K8, buna, “önemlidir tabii … bence herkes takdir görmekten hoşlanır. Hepimizin içinde böyle bir şey var. Fıtratımızda var bence bu, yaptığımız bir şeyin

takdir edilmesi, görülmesi. Onlar önemli şeyler" cümleleriyle dikkat çekmektedir. Herhangi bir konuda olumlu bir dönüt almanın onu mutlu ettiğinden söz eden K9 ise "takdir gerçekten insanı teşvik ediyor. Siz bir iş yaptığınızda, takdir görmediğinizde, yaptığınız iş önemsiz değil, sizin için önemli ama geri gelmiyor. Ya da çekiniyorsun tekrar aynı adımı atmaya. Bundan dolayı önemserim" açıklamasını yapmaktadır. Aynı katılımcı (K9) beyanlarına, "ailem tarafından takdir edilmeyi çok önemserim" ilavesini de yapmaktadır. Takdir görmenin, insanı "pozitif olarak" doldurduğunu öne süren K18, sözlerine şöyle devam etmektedir: "Çok yerildiğin zaman o ortamda olmak istemezsin. Çok yerildiğini düşündüğün bir yere de çok fazla gitmek istemezsin. Çünkü orada beğenilmiyorsundur … sana negatif enerji verdiği için genelde pozitif enerji aldığın yerleri tercih edersin." K35 ise takdir edilince insanın nefsinin okşandığına değinmektedir. Benzer şekilde, takdir görmenin kesinlikle çok önemli olduğunu ifade eden K21, "insan yaradılış itibariyle pohpohlanmayı sever" diyerek bunun altını çizmektedir. Her ne kadar insanlar önemsiz olduğunu söylese de takdir görmenin herkesin hoşuna gideceğini ileri süren K32, "boşuna kendimizi kandırmamıza gerek yok. Herkesin hoşuna gider, insanız sonuçta, fıtratımızda bu var" cümlelerini kurmaktadır. "Takdir gördüğünde o işi daha severek yaparsın, daha iyi nasıl yaparım diye düşünürsün" diyen K33, "önemli bence. Herkes için önemlidir diye düşünüyorum. Önemlidir takdir edilmek" şeklinde sözlerini tamamlamaktadır. K19 ise takdir edilmenin onu hem olumlu etkilediğini hem de takdir görmeyi istediğini vurgulamakta, takdir edilmediğinde de olumsuz etkilendiğini ve kendi kendini takdir etmeye çalıştığını anlatmaktadır.

Maalesef ki kendisini takdir ederek ona her işin yaptırılabileceğini iddia eden K44, "marifet iltifata tabidir, insanca bir şey. Bazı insanlar çok etkilenmez, ama ben çokça etkilendiğimi hissediyorum" değerlendirmesini yapmaktadır. İnsanlardan takdir beklediğine temas eden K39, "gerçekten önemli aslında. Onaylanma dürtüm var benim. Öyle bir şey istiyorum" demektedir. Mükemmeliyetçi bir yapısının olduğunu anlatan K4 ise "kesinlikle çok önemlidir. Çünkü biraz da mükemmeliyetçi bir yapım vardır" ifadeleriyle, takdir gördüğü zaman o işi doğru yaptığını düşündüğünü bildirmektedir. Çocukluk dönemlerinde, annesinin söylediği "benim kızım yaparsın sen" cümlesini duymak için her şeyi yapabileceğini aktaran K24, annesinin takdir

ederek üzerinde etkide bulunduğunu örneklemektedir. K27 de takdir görmenin onun için önemli olduğunu, "takdir görmek gerçekten yaptığım davranışı daha da devam ettirme konusunda bana cesaret veriyor. Beni destekliyor. Onay görmemek, takdir almamak bazı noktalarda beni bocalatıyor. Acaba yanlış mı yapıyorum gibi" cümleleriyle izah etmektedir.

Eğitimiyle ilgili bir takdiri önemsediğini, zira çaba gösterdiği bir alan olduğunu ve onu mutlu ettiğini açıklayan K36, ev hanımlığıyla ilgili bir takdiri ise çok önemsememekte ve hatta bu ona gerçek bir takdir olarak görünmemektedir:

> Okulla ilgili bir alanda takdir ediliyorsam çok mutlu olurum. O benim tercih ettiğim bir alan ve ilk yaptım bunu falan. Ama önemsemediğim bir alanda takdir edilmekten … Mesela ev işlerini önemsemiyorum. Çok iyi bir ev hanımısın falan. Gerçek değilmiş gibi geliyor mesela öyle takdir edilmek. Samimi de bulmuyorum. Ama gerçekten çabaladığım bir şey için takdir edilmek çok iyi bir his kesinlikle, iyi geliyor.

Dinî hayatta takdir beklemeyeceğini anlatan K12 ise eğitimine yapılan takdirin önemli olduğunu zikrederek, aslında "takdir edilmek herkesin de hoşuna gider. Bir onaylanma bir takdir, herhâlde herkes bekliyordur diye düşünüyorum" ifadelerini sarf etmektedir.

Takdir edilme sonucunda kibir duygusunun ortaya çıkmasından çekindiklerini anlatan bazı katılımcılar da bulunmaktadır. K42, yüzüne karşı yapılan takdirlerde kendisini dizginlemeye çalıştığını şu cümlelerle nakletmektedir:

> Takdir görmek tabii herkesin hoşuna gider, ama bu beni kibir açısından kötü anlamda etkilememeli. Böyle çok yüzüme yüzüme söylendiği zaman … içten içe kendimi dizginlemeye çalışırım. Bu seni kibirlendirmemeli. Bu herkesin yapması gereken bir şey zaten. Çok böyle üst seviyede bir şey yapmıyorsun. Bu konuda kendime telkin vermeye çalışırım.

Benzer biçimde K26 da takdir karşısında kibirden korktuğuna "hep şeyden korkarım, kibirden. Çünkü insanlar takdir ettikçe o şey kabarır, ben daha kötü bir hâle çevrilirim diye korkarım. Hatta bazen durdurmaya da çalışırım; tamam Allah razı olsun, eyvallah deyip kapatmaya çalışırım ki bendeki o hâl şey olmasın diye"

sözleriyle açıklık getirmektedir. K2, insanların fıtraten onaylanmak istediklerini, fakat bunun gösteriş boyutuna da geçmemesi gerektiğini ileri sürerek, aslında bir şeyi Allah için yapmanın onun açısından daha önemli olduğunu vurgulamaktadır. K45, bir konuyla ilgili kendi vicdanı rahatsa başkalarının takdirinin önemli olmadığını dile getirmektedir. Aynı katılımcı (K45) yaptıklarında öncelikle Allah'ın rızasını gözettiğini; iş arkadaşları, okul idaresi, veliler ve öğrencilerinin kendisini her zaman takdir ettiklerini beyan etmektedir.

Takdir edilmenin genellikle olumlu etkilerini değerlendiren katılımcılar haricinde, takdir edilmenin maalesef ki önemli olduğuna değinen K6, "keşke olmasa. Daha özgür hissederdim hayatta. Ama maalesef önemli" demektedir. Benzer bir bakış açısıyla K14, takdir edilmek güzel olsa da üzerinde bir baskı oluşturduğunu şöyle yorumlamaktadır:

> Takdir etmesi güzel, ama bir yandan da baskı da oluşturuyor. Yani havalara girmek değil de bence onu devam ettirmek için bir baskı da oluşturuyor. Daha iyi olmak, yani daha iyi olmak istiyorsun derken en azından onların söylemlerine layık olmaya çalışmak da bir şey. Bence biri doğru bir şey yapıyorsa insanlar bunu görüyor ve takdir ediyor zaten. Ve kişi o bilinçle yapıyorsa da devam ediyor. Birileri ne der diye yaptığın şey zaten çok kısa süreli oluyor ve orada bitiyor.

K32 de arkadaşının takdirinin, üzerinde kontrol edici bir unsura dönüştüğünü şu cümlelerle aktarmaktadır:

> Bir arkadaşımla daha çok yakın bir zamanda olmuştu. Oda arkadaşım söylemişti hatta bana, ben şimdiye kadar senin kadar dini yaşayan biri görmedim mesela. Ona yok dedim, hepimiz kendimizce bir mücadele vermeye çalışıyoruz, hepimizin bu süreçte günahları, problemli yanları var. O böyle dediğinde nefis hemen şey oluyor, aa bu kız beni böyle biliyor, madem güzel bir örnek oluyorum, buna demek ki daha iyi dikkat etmem gerekiyor. Ben zaten taviz vermemeye çalışıyorum, elimden geldiğince, ama bak olayın böyle bir noktası da var. Ve arkadaşım şey, açık. Müslüman, ama yaşantı bakımından daha rahat. Bak bu kız beni öyle biliyor. O zaman evet kendim için, ama aynı zamanda sonuçta bir tebliğ görevim de var. Dış görünüş olarak da belki de daha da çok dikkat etmeliyim.

Bu değerlendirmeler dışında, bazı katılımcılar ise takdir edildikleri davranışları sürdürmek zorunda hissetmektedir. K37, yaptığı bir yemeğin yakını tarafından takdir edilmesi neticesinde o yemeği yapmak zorunda hissetmektedir.[9] Benzer biçimde K33, "iyi yaptığım düşünülüyorsa yapmaya çalışırım, yapışır mesela. Ne bileyim güzel bir yemek yapmışımdır. O benim üzerime kalır. Sen bunu iyi yapıyorsun, bunu yap gel, olur" demektedir. K42 ise "herhangi bir sıradan bir şeyse eğer. Takdir gördüyse, beğenildiyse, artık ben böyle yapmam gerekir diye düşünebiliyorum" ifadelerini kullanmaktadır. Bilhassa okulda başarılı olma hususunda, kendisini zorunlu hissettiğini telaffuz eden K36, bunu aynı zamanda, bir travma olarak da nitelendirmektedir: "Okul başarısı konusunda zaten çok travmatik şeylerim var. Çok başarılı oluyorum sürekli ve ona zorunlu da hissediyorum kendimi maalesef. Çocukluğumla ilgili başka türlü bir travma var yani. Not ortalaması çok önemli ve kurtaramıyorum kendimi bu fikirden." Diğer yandan, K44 ise takdir edilen bir davranışını sürdürmesini zorunluluk olarak görmediğini, bundan keyif aldığını nakletmektedir: "Zorunluluk gibi değil de ondan keyif aldığım için yaparım. O artık hoşuma gitmiştir. Kabul görmüştür. Siz artık o davranışla anılıyorsunuzdur. Ondan sonra bana hoşluk verir ve hiç zorunluluk gibi hissetmem. Keyif alarak, daha da keyif alarak yaparım onu."

Her ne kadar takdir görmek herkesin hoşuna gitse de bazı katılımcılar, takdirin onlar için öneminin takdir eden kişiye göre değişeceğini beyan etmektedir. K11, bunu şöyle açıklamaktadır: "Bir hocam, önem verdiğim, kıymet verdiğim bir hocam takdir ediyorsa benim için en büyük mutluluktur. Ama normal insanlar, vasat yani vasat derken akademik anlamda veya ilmî anlamda olmayan normal insanlar takdir ederse nefistir, hoşuna gider insanın." Bilhassa yakınlarından takdir görmeyi önemsediğini ve istediğini belirten K31, "insan annesinden, babasından hassaten. Sonra da şimdi eşinden takdir görmek istiyor. İhtiyaç da hissediyor aslında" demektedir. K3 ise takdirin ona iyi hissettirdiğini söylese de "ama sürekli pohpohlanmayı sevmem. Özellikle hiç tanımadığım insanlardan gelen direkt ilgiyi, ani samimiyeti, fazla ilgiyi,

[9] Benim mesela bir tane kuzen var, eşimin kuzeni var. O benim yaptığım pilavı çok beğeniyor ve çok söylüyor bir de yani. İstanbul'da en iyi pilavı yapan falan gibi böyle. Şimdi o geldiğinde benim yani kendimi böyle bir zorunda hissediyorum pilav yapmak (K37).

çok böyle sürekli göz önünde bulundurulmayı hiç sevmem. Bu noktada sadece yakınlarımdan arada" diyerek yakınlar ve uzak çevre ayrımını yapmaktadır. Yakın çevresinin takdirinin önemli olduğuna temas eden K31, yakın çevresinin sınırlarını şöyle çizmektedir:

> Benim kendi ailemdir, eşimdir, çocuklarım gerçi küçükler şu anda ama annemdir, babamdır, ablamdır, abimdir. Öteki taraftan, eşimin ailesinden de kayınvalidemdir sadece. Kayınbabam bile değildir yani. Onun dışındaki insanlar da onay takdir etseler iyi olur, ama takdir beklediğim için bir şey yapmam.

Uzaktaki kişiler ya da yabancılardan gelen takdirin de onu etkilediğine değinen K44, sözlerine şu cümlelerle devam etmektedir: "Yakınındaki insan zaten seni tanıyor aslında. Kapasiteni biliyor. Ama uzaktaki insanın takdiri sanki daha böyle keyif verici hissediyorum ben. Sizi az tanıyan insanın takdiri."

Diğer yandan, iki katılımcı (K20, K25) ise takdir edilmenin eskiden önemli olduğu, artık öneminin kalmadığı değerlendirmesini yapmaktadırlar. Bu anlamda, katılımcılar (K20, K25) yaşlarının ilerlemesiyle birlikte değişen düşüncelerine işaret etmektedirler. Bu katılımcılardan K20, "küçükken önemliydi. Şu an önemi yok … Fikirlerine güvendiğim birkaç arkadaşım var. Onun dışında da şu şunu demiş bu bunu demiş benim için açıkçası önemli şeyler değiller. Çok zaman oldu. 42 yaşındayım. Denilene dikkat ettiğim, bu yüzden çok üzüldüğüm zaman da oldu" açıklamasını yapmaktadır. Katılımcı (K20) "denilene dikkat ettiğim, bu yüzden çok üzüldüğüm zaman da oldu" cümlesiyle, başkalarından beklentilerinin kendisini olumsuz etkilediğini ve bu sebeple de artık bir beklentisinin olmadığının altını çizmiş olmaktadır. Diğer katılımcı (K25) ise bu durumu şöyle izah etmektedir:

> O biraz daha böyle on sekizli yirmi sekiz yaşları arası diyeyim. Benim için belki bu geçerli. O zaman onaylanmak çok önemli gibi geliyor size. Çünkü yaptığınızın takdir edilmesi hoşunuza da gidiyor. En ufaktan yaptığınız bir yemek bile beğenilse hoşunuza gidiyor. Otuzlarda o şey kalkıyor artık. Ne söylediği ya da ne hissettiği insanların pek umurunuzda olmuyor. Belki ben öyleyim artık bilmiyorum. Çünkü o zaman samimi olmuyor. Ben bunu ben istediğim için yapıyorum. Başkaları istediği için yapmıyorum. Başkaları için yaparsam kendim için yapmış olmam.

Bu bölümdeki katılımcıların birçoğu (K1, K4, K8, K9, K18, K19, K21, K24, K27, K32, K33, K35, K39, K44) için takdir görmenin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, K12, eğitim hayatına yapılan takdiri önemli bulmakta, fakat dinî hayatına dair bir takdir beklememektedir. K36 da benzer biçimde, eğitim hayatına yapılacak takdiri önemsemekteyse de ev hanımlığının takdir edilmesi onun için mühim olmamaktadır. K3, K11 ve K31 için ise takdir eden kişiye verilen ehemmiyet, takdirin kıymetini belirlemede önemlidir. Öte yandan K2, K26 ve K42, takdir edildiklerinde kibre kapılmaktan korkarak duygularını kontrol altında tutmaktadırlar. Takdir edildikleri davranış ya da konu, üzerlerinde bir baskı oluşturan katılımcılar (K6, K14) olduğu gibi takdir edildikleri davranışı devam ettirmek zorunda hissedenler (K32, K33, K36, K37) de bulunmaktadır. Bu baskı ve zorunda kalmanın aksine, K44 ise takdir edildiği davranışı keyifle sürdüreceğini belirtirken, aynı zamanda yakınlardan gelecek bir takdir yerine uzak çevrenin takdirini daha çok önemsediğine dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra, 1981 ve 1983 yıllarında doğmuş olan K20 ve K25 ise takdirin onlar için artık önemli olmadığını ve yaşlarının belli bir olgunluğa erişmesinin bunda etken olduğunu dile getirmektedir. Yaş bağlamında ayrıca, takdirin önemli olduğunu düşünen 25 katılımcıdan yalnızca beş tanesinin (K1, K3, K6, K9, K32) 1990 yılı ve üzeri doğumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, bu katılımcıların eğitim durumları ise imam hatip lisesi (K21, K32, K33, K35, K36, K37, K44) ilahiyat fakültesi (K3, K4, K18, K19, K26, K27, K31, K39, K42) imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi (K1, K2, K6, K8, K9, K11, K12, K14, K24) şeklinde gruplanmaktadır. Medeni hâl açısından incelendiğinde ise takdirin yaşamlarında önemli olduğunu ifade eden katılımcıların çoğunun (K4, K8, K9, K12, K14, K19, K21, K24, K26, K31, K33, K36, K37, K42, K44) evli olduğu görülmektedir.

2.1.5.6. Eleştirilmek

Mülakatlarda yöneltilen, “insanların, sizin hakkınızda dedikodu yapması ya da sizi eleştirmesi size ne düşündürür/sizi nasıl etkiler?” sorusu, katılımcıların, başkalarının eleştirisi ya da arkalarından konuşması karşısında neler düşündüklerini anlama amacındadır.

K1, "eleştiriler olumlu manada geliyorsa, yani kötülemek, karalamak falan maksatlı değilse eleştirileri dikkate alırım" demektedir. Eleştirileri hiç umursamadığını aktaran K21, "eğer bu söylenilen şeylere benim sevdiklerim ve yakın çevrem inanırsa gider bir tepkimi gösteririm, ne oluyor gibisinden, ama çevremdekiler benden eminse o söylenen olumsuz şeyler ya da dedikoduları istedikleri kadar konuşsunlar, açıkçası o kadar da takmam, umursamam" yorumunu yapmaktadır. Kendi yaptığı şey doğruysa eleştirilere açık olduğunu ve saygı duyduğunu anlatan K45, kıskançlık dolayısıyla bir eleştiri geliyorsa da yapacak bir şeyi olmadığını zikretmektedir.[10] Eğer yaptığı şey kendi düşüncelerine göre doğruysa eleştiriden çekinmeyeceğini ileten K43 de "istiyorsa desin. Hakkımda dedikodu da çıkarabilir, ama o benim nezdimde doğru bir şeyse ben onu ya savunurum, yaparım" demektedir. K5, eğer kendisinin de emin olmadığı bir konuda eleştiriliyorsa bunu bir uyarı olarak alabileceğini ve pozitif yönde bir mahalle baskısı olarak görebileceğini şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

> Eğer kendimin de böyle iç huzursuzluğuyla çok emin olmadığım bazı şeyler varsa onda şöyle bir durup belki bir uyarı olarak düşünebilirim. Pozitif mahalle baskısı gibi diyebiliriz aslında. Mahalle baskısı topyekûn negatif bir şey olarak değerlendirilir ya. Aslında tam olarak öyle değildir. Bir anlamda otokontrol sistemi olarak düşünebiliriz.

Yanlış anlaşılmaya müsait bir şey yapmış ya da bir şey söylemişse gidip o kişiyle konuşacağına temas eden K15, özellikle de dinî kimliğiyle alakalı konularda müdahale ettiğini vurgulamaktadır. Eksik olduğu bir konudaki eleştirileri dikkate aldığını ifade eden K36 da önemsemediği konulardaki eleştirileri umursamadığını şöyle dile getirmektedir:

> Eğer gerçekten eksikliğimle ilgili bir şey söyleniyorsa mesela, şu konuda bir eksikliği var. Onu dikkate alırım. Bunlar da ne diyor falan diye düşünmem.

[10] Bu akraba içinde de oluyor, iş arkadaşında da oluyor, normal hayat şartlarında da oluyor. Eğer benim yaptığım doğruysa ben derim ki o onun kendi görüşüdür. Dediğim gibi eğer ben gerçekten bir hilekarlık yapmadımsa, görevimi dürüst yaptımsa, ama o kıskançlığından veya başka bir sebepten dolayı ya da önce o öne gelmek için eğer beni eleştiriyorsa ben derim ki o onun görüşüdür, ben değiştiremem. Önemli olan benim yaptığım işte, görevde vicdanımın rahat olması, eleştiriler mutlaka olur. Onlara da açık olurum. Ha gerçek manada hata yapmışımdır. Eleştirirse eğer ona da gerçekten teşekkür ederim. Derim ki ben hiç bu açıdan bakmamıştım. Sen benim bakış açımı değiştirdin. Yapısal bir eleştiri olur. Ama hiç gereksiz yere sadece eleştirmek için olanlara da yapacak hiçbir şeyim yok. Hiçbir şey de söylemem. Senin kendi görüşündür derim, bırakırım (K45).

> Ama benim önemsemediğim bir şeyle ilgili, ya bu kadın da işte ne bileyim ütüsüz kıyafet giyiyor, evine dikkat etmiyor gibi bir şeyi eleştiriyorsa hiç umurumda olmaz. Ama benim düzeltebileceğim, gerçekten benim görmediğim bir şey görüyorsa onu dikkate alırım. Niye eleştiriyorlar diye düşünmem. Yüzüme de söylerse hatta daha çok mutlu olurum. Şuna bir çekidüzen ver, şuna bir dikkat et, bence şöyle yapalım gibi mesela söylendiğinde bu hoşuma gider.

Diğer yandan, bazı katılımcılar, kendilerini eleştiren kişiye göre de tepkilerinin değişebileceğini ifade etmektedir. Eğer önem verdikleri birisi eleştiriyorsa bunu göz önünde bulunduracaklarını, ancak önem vermedikleri ya da yabancı kişilerin ise eleştirilerini ciddiye almayacaklarını ileri sürmektedirler. K8, bunu "kime göre neye göre. Kimin ne söylediğine bağlı. Bir de ne söylediğine bağlı" ifadeleriyle betimlemektedir. Katılımcı (K8) ayrıca, çok güvendiği bir arkadaşının arkasından konuşmasının onu etkileyeceğine, fakat hiç önemsemediği birinin ne dediğinin ise önemsiz olduğuna değinmektedir. Benzer şekilde K23, değer verdiği bir kişinin eleştirisi karşısında etkileneceğine, bunun dışındaki diğer eleştiriler, özellikle de ilgi alanına girmeyen konularda olanların, onu etkilemediğine işaret etmektedir. K27 ise sürekli başkalarını eleştiren, kınayan kişilerin eleştirilerini dikkate almadığını ve onu etkilemediğini beyan etmektedir. Aynı katılımcı (K27) ilaveten, "bir hocam, bir büyüğüm olarak gördüğüm birisi eğer beni onaylamıyor, benimle ilgili bana karşı böyle bir ikazda bulunuyorsa onu kesinlikle dikkate alırım" demektedir. Değer verdiği kişilerin söylediklerinin onu etkilediğini ve onlara izahatta bulunduğunu belirten K34, "onun dışında, ben aman da davranışımı değiştireyim, bunlar beni eleştirmişler, kızmışlar ya da ne bileyim hoşlanmamışlar. Böyle şeyler yok" cümlelerini sarf etmektedir.

Bunlarla birlikte, eleştirilerin etkileme düzeyinde, eleştiren kişilerin yakınlık ve uzaklıklarını baz alan katılımcılar da vardır. K29, bu durumu şöyle özetlemektedir:

> Etkiler, ama yakınımsa etkiler. Gerçekten ben onu yakınım olarak görüyorsam buna bozulurum tabii ki. Üstüne sorarım niye böyle yapıyorsun diye. Ama benim öyle çok konuştuğum biri değilse ve hakkımda konuşuyorsa çok etkilemez beni. O kendi kişiliğidir derim. Çok da zaten tanımadığım için kendisini, çok takıntı hâline getirmem.

Yakın arkadaşlarının, ailesinin eleştirilerinin onu etkilediğine temas eden K39, onlar dışındaki kişilerin eleştirileri veya arkasından konuşmalarını ciddiye almadığını şu cümlelerle zikretmektedir: "Yakın arkadaşlarım, annem babam ya da yakın dostumdan görürsem kırılıyorum. Çok büyük bir kalp kırıklığı oluyor. Ama diğer şekilde mesela öğrencilerim arkamdan konuşmuş falan hiç tınlamıyorum." K41 ise bu noktada; "tanıdıklardan gelen daha çok etkiliyor. En yakının, en çok belki takdir beklediğin eleştirirse veya beklemediğin kimse, seni en iyi tanıdığını düşündüğün kimselerden gelince daha çok etkileniyorum" ifadelerini kullanmaktadır. Diğer yandan K38, tanımadığı kişilerden gelen eleştirinin de kendisini etkilediğini bildirmektedir:

> Bazen çok takılı kalıyorum. Bu huyumu da sevmiyorum ama negatif bir şey yaşasam bu bir yabancıyla da olsa gün içinde hep zihnimi hep meşgul edebiliyor, es geçemiyorum. Aslında çok takılı kalmamak gerekiyor. Zaman kaybı olabiliyor. Bir de yaşanmış bitmiş. Üzerinde çok durmaya da gerek yok aslında, ama çok yapamıyorum onu.

Eleştiriye açık olduğunu söyleyen katılımcıların haricinde, "eleştirilerden ya da arkamdan konuşulmasından olumsuz etkilenirim ve üzülürüm" açıklamasını yapan katılımcılar da bulunmaktadır. İnsanların düşüncelerinden ve eleştirilerinden olumsuz etkilenebildiğini ifade eden K6, bazen refleksif düşünceyle eleştirileri avantaja çevirebilse de bazen de üzerinde bir saldırı gibi görüp objektif bakamadığını belirtmektedir.[11] Benzer bir tutumla, K19 da ilk eleştiri anında olumsuz duygulara kapılsa da sonrasında bir durup kendisi gözlemleyip analiz ettiğini vurgulamaktadır.[12] K10 ise her ne kadar şu ana dek çok fazla eleştiriyle karşılaşmasa da başkalarının eleştirileri karşısında üzüleceğini şu cümlelerle anlatmaktadır:

[11] Eleştiriden etkileniyorum. Olumsuz anlamda da etkileniyorum. Çok sağlıklı bir psikolojideysem, bunun dönemleri oluyor. Sağlıklı bir psikolojideysem, üzerimde çok saldırı hissetmiyorsam, bunu avantaja çevirebiliyorum Bunu yapmayayım ya bak demek ki rahatsız edici olmuş diyebiliyorum, ama hemen değil. Biraz zaman istiyor. Çok sağlıksız bir psikolojideysem, saldırı birden fazla olmuşsa o zaman yanlı görüyorum. Objektif bakmıyorum. Ama etkileniyorum insanların düşüncelerinden elbette (K6).

[12] Olumsuz duygulara da kapılırım öncesinde belki ilk duyduğum anda, ama sonra bunu genelde yaparım. Öyle miyim acaba diye, kendimi çok genelde yoklarım, acaba öyle miyim? Bazen insan kendini göremiyor. Çoğu zaman göremiyor zaten de. Acaba böyle miyim? Bu huy var mı bende? Bu karakter var mı diye çok kendimi analiz ederim açıkçası. Ama ilk başta etkilenirim negatif olarak aaa niye böyle falan diye düşünürüm. O ara bir sessiz şeye geçerim. Ondan sonra düşünürüm, ama dediğim gibi, bende var mı bu? Gözlemlerim kendimi bir süre (K19).

> Öyle bir şey şu ana kadar gelmedi, ama olursa kötü hissederim. Hoşuma gitmez. O kişiyle de muhtemelen arama sınır koyarım. Hatta belki de hiç konuşmam böyle bir şey duyduğum zaman. Demek ki evet başkalarının düşünceleri de etkiliyormuş. Bundan şuna da çıkıyorum, çok fazla yeren kişiyle karşılaşmadım herhâlde ben elhamdülillah. O yüzden çok etkilendiğimi hatırlamıyorum, ama olursa etkilenirim. Evet, etkileniyorum. Kötü olursa etkileniyorum. Güzel olursa seviniyorum diyebiliriz.

K38, "hemen modum düşer. Çabuk etkilenirim. Biraz güçsüzüm o noktada. Aslında daha dirençli durmak gerekiyor" diyerek eleştiriler karşısında güçlü duramadığından şikâyet etmektedir. Arkasından konuşulmasından etkilendiğini aktaran K40, "tabii ki üzülürüm. En başta üzülürüm. Dost dediğin yüzüne söyler çünkü değil mi? Demek ki dostum değilmiş. Bu tarz durumlarda da hemen o insanlara bir yer belirlerim zihnimde. Onları o samimi halkamdan çıkarırım genelde. Uzakta tutmaya çalışırım" diyerek tavrını açıklamakta ve o kişilerle arasına bir mesafe koyduğunu dile getirmektedir. K41 de bu tür şeylerin onu çok olumsuz etkilediğinin altını çizerek şu örneğe yer vermektedir:

> Ben eşimin okulunda yüksek lisansa başladım. Kulağıma geldi, zaten eşinin okulunda başlamış. Çok rahat bitirir. Zaten o yüzden de kazanmıştır diye. Cidden o gün veya o hafta iki hafta ben kendime gelememiştim. Etkiliyor, bu ve bunun gibi şeyler. Veya başkalarının niye başladın, demesi veya farklı örnekler de.

Eleştirinin olumsuz etkisinden bahsetmekle birlikte, kendisinin de eleştirel bir kişilik olduğunu beyan eden K44, bunda eleştirilerek büyütülmesinin etkisi olduğunu düşünmektedir. Katılımcı (K44) kendisi bir başkasını eleştirirken de şahsı değil davranışı eleştirmeye gayret ettiğini belirtmektedir. Eleştiriler karşısında yanlış anlaşılma hissinin onu üzdüğünü telaffuz eden K26, kendisini ifade edememenin üzüntüsünü yaşamaktadır.[13] Arkasından konuşulan şeylerin ara ara aklına geldiğini söyleyen K30, "birazcık üzer, ama öyle çok da kahrı kararı olmam, geceler boyu

[13] Tabii ki de üzülürüm. Böyle şey olurum. Yanlış anlaşıldım galiba. O his beni aşağıya çeker, üzülüyorum, ama şöyle kendimi telkin etmeye çalışırım. Belki birkaç gün üzer, ama devamında ise ya Rabbi sen biliyorsun. Benim yapabileceğim bir şey yok. Onlara ne anlatırsam anlatayım, onların anladığı kadar ya da onların gördüğü kadar deyip kendimi motive etmeye çalışırım, ama tabii ki de üzülürüm (K26).

düşünmem" demektedir. K42 ise eleştirilmekten ve rezil olmaktan korktuğunu vurgulamakta; K3 de eleştirinin onu "çok rahatsız" edeceğinden söz etmektedir.

Bunlar haricinde, katılımcılardan bazıları, her ne kadar önceleri eleştirilerden etkilenseler de artık çok önemsemediklerini ve etkilenmediklerini nakletmektedir. K9, eleştiriler karşısında artık etkilenmediğini ve bunlara çok kulak asmadığını ifade etmekte ve sözlerine şöyle devam etmektedir:

> İllaki konuşuluyor. Kulağıma geliyor. Önceden olsaydı ya niye öyle dedi, acaba ben gerçekten öyle bir insan mıyım, ben öyle söylememiştim, acaba o mu yanlış anladı, işte şu davranışımı değiştireyim. Bunlar çok kurcalardı beynimi, ama artık önemli değil. O onun kendi düşüncesi. Bir de bazı insanlar mesela o yönde düşünmeye kendini şartlamış. Sen istersen iyilik meleği ol, ama onun zihninde onu aşamıyorsun. Başkasının zihninde aşamadığın bir şey için de kendimi yormamın, kendi kafamda sürekli aynı şeyi söyleyip durmanın bir anlamı yok. O yüzden önemli değil şu anda.

Yaşının ilerlemesiyle artık kendisi hakkında yapılan dedikoduları da dikkate almadığını belirten K12, "gelip hakkını helal et dediklerinde, iyi tamam ben duymamışım helal olsun diyorum direkt. Ne salladın hakkımda diyorum sadece, tabii arada bir de sıkıştırdığım oluyor" demektedir. Çok eskiye gitmeyerek henüz birkaç yıl önce bile olsa eleştiriler ya da arkasından konuşulmasından etkileneceğini aktaran K32 ise artık o kadar üzülmediğini ve gülüp geçeceğini anlatmaktadır:

> Bundan mesela birkaç yıl önce olsa belki üzülürdüm, takılırdım. Yine üzülürüm, ama sanırım etkisi çok fazla olmaz gibi, olabilir der güler geçerim. O kişiye karşı belki biraz böyle moralim falan bozulur ya da mesafe alırım … Ben kin tutan bir insan değilimdir. Karşımdaki gülse ben yine saf gibi muhabbet etmeye devam ederim. Öyle bir şeyim var. Çok şey yapamam herhâlde, kin falan tutamam. Ama yine bir mesafe olur bence.

Aynı katılımcı (K32) önceleri yoldan geçen tanımadığı bir kişi bile bir şey söylese etkilendiğini, ancak artık gerek tanıdıklarda gerekse de tanımadığı kişilerde bunu büyük oranda aştığını belirtmektedir. Yirmili yaşlarında eleştirilerden ya da kendisi hakkında konuşulanlardan etkilendiğine değinen K28, "çok fazla etkilenmiyorum ... Eskiden etkileniyor muydum, evet. Yirmili yaşlarda daha çok

etkileniyordum. Bu bunu demiş, şu şunu demiş" cümleleriyle artık çok önemsemediğine işaret etmektedir.

Burada düşüncelerini ifade eden bazı katılımcıların (K3, K6, K10, K19, K26, K30, K38, K40, K41, K42, K44) eleştirilmeleri veya arkalarından konuşulmasından olumsuz etkilendikleri ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, eleştirilen konu (K5, K15, K36) eleştiren kişi (K8, K23, K27, K34) eleştiren kişinin yakın çevre ya da uzak çevreden olması (K29, K39, K41) da eleştiriden etkilenip etkilenmeme noktasında bir fark yaratabilmektedir. Bazı katılımcılar (K1, K2, K11, K12, K14, K20, K21, K43, K45) ise eleştiriye açık olduklarını ve doğru bildikleri konularda eleştirilebileceklerini ya da arkalarından isteyenin konuşabileceğini ifade etmektedirler. Ayrıca, önceleri eleştirilerden etkilenip, üzülseler bile artık etkilenmediklerini dile getiren katılımcılar (K9, K12, K28, K32) da bulunmaktadır. Takdir konusunda olduğu gibi eleştiriden artık etkilenmediklerini telaffuz eden katılımcılar da yaş konusuna dikkat çekmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, eleştiriden etkilenmediklerini ileten dört katılımcının ikisinin (K12, K28) X kuşağı, diğer ikisinin (K9, K32) ise Y kuşağı olduğu anlaşılmaktadır. Eleştiriden etkilenenlerin çoğu (K3, K5, K6, K8, K10, K15, K26, K27, K29, K30, K38, K39, K41) ise Y kuşağıdır. Diğer yandan, eğitim durumlarına bakıldığında, eleştiriden etkilenmediklerini beyan edenlerden ikisinin (K9, K12) imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi mezunu olduğu, diğer ikisinin (K28, K32) ise yalnızca imam hatip lisesi eğitimi aldığı bulgulanmıştır. Eleştirilerden etkilendiklerini ifade edenlerin eğitim durumu ise yalnızca imam hatip lisesi (K29, K34, K36, K38, K40, K44) yalnızca ilahiyat fakültesi (K3, K19, K26, K27, K30, K39, K41, K42) hem imam hatip lisesi hem ilahiyat fakültesi (K5, K6, K8, K10, K15, K23) şeklinde gruplanmaktadır. Bunların yanı sıra, bu katılımcıların az bir farkla çoğunluğunun (K3, K6, K10, K15, K23, K26, K29, K30, K34, K38, K39, K40) çalışma hayatında aktif olarak yer aldığı da netlik kazanmaktadır.

2.1.6. El Âlem ve Dinin Rolü

Başörtülü kadınların, dinî düşünceleri de yaşamlarında önemli bir yere sahiptir. Dinî düşünceler, zaman zaman sosyal çevrenin kontrol etkisiyle karşı karşıya gelmekte ve duruma göre farklı roller oynayabilmektedir. Dinî düşüncelerin, el âlemin etkisi

karşısındaki konumu; dinî sınırların etkinleştiği alanlar, mekân tercihleri, başörtüsü yasakları, arkadaş seçimleri ve akraba ilişkileri bağlamında incelenebilmektedir.

2.1.6.1. Dinî Sınırlar

Bazı katılımcılar, davranış ve tercihlerindeki nirengi noktasının, dinî inançlarının belirlediği sınırlar olduğunu dile getirmektedir. Bu çalışmada, dinî sınır kavramsallaştırması, dinî düşüncelerin etkisiyle şekillenen ve belirli tercihleri, davranışları yapmaktan alıkoyan bir kontrolü betimlemektedir.

Temelini, Allah'ın koyduğu sınırların oluşturduğu, doğru bildiği şeylerden asla şaşmayacağını söyleyen K2, bunu şöyle aktarmaktadır:

> Doğru bildiğim şeyden asla şaşmam. Benim bildiğim doğru da tabii ki en temelde Allah'ın koyduğu sınırlara uygun olan doğrular olduğu sürece her türlü engellemeye rağmen ben yoluma devam ederim, ettim de açıkçası. Böyle bir serüvenden geçmiş bulundum. O yüzden birilerinin söylemleri ya da engellemeleri benim nazarımda çok da caydırıcı olmuyor. Ben bildiğimi okumaktan çok da geriye durmuyorum ... Çünkü el âlemin dediğinin yanlış olduğunu bir yerde de göstermek istedim. Ben, tırnak içinde kız başıma başka şehirde de okuyabilirim, ailemin olmadığı yerde de kendimi muhafaza edebilirim. Çünkü benim için ölçü Allah'ın var olması ve Allah'ın görüyor olması. Bana koyulan engeller, tamamen dinî engellerdir. Ancak benim için ölçü o olabilir. Ben birileri beni görmüyor diye yanlış olan bir şeyi sırf onlardan sakınma adına yapacak bir insan değilim. Benim ölçüm Allah. İşte bunun da en büyük kanıtı bu deyip bir yerde aslında kendimi kanıtlamak istemiş oldum ve bunu da yapmış oldum. Alnımın akıyla bunu göstermek istedim. Allah da nasip etti.

K17, "benim için beyaz beyazdır, siyah siyahtır. Benim için Hakkın söylediği önemlidir. Onun dışında şu şunu diyecek diye böyle yapmayayım, bunu diyecek diye böyle giyinmeyeyim" diye düşünmem, demektedir. Her şeyi dinî inancına göre yaptığını vurgulayan K45 de Allah'ın razı olmayacağını düşündüğü her tercihten uzak durduğunu belirtmektedir:

> Vallahi her şeyimi ona göre yapıyorum. Eğer benim dinî inancıma, hayat felsefeme ya da yaşam tarzıma uymayan şeyleri zaten bırakıyorum. Her şeyi Allah'ın rızasına uygun yapmaya çalışıyorum. Eğer onun razı olmayacağı bir iş, bir görüntü, bir giysi, ne bileyim bir para kazanmak, aklınıza ne gelirse hayata dair onlardan elimden geldiğince… Yani ailece sadece ben değil eşim

> de hep uzak duruyorum, durduk. İnşallah bundan sonra da onu devam ettiririz, başarırız.

Allah'ın rızasına dikkat çeken K26 da zaman zaman nefsiyle mücadele ettiğine değinmektedir. Özellikle bayramlarda karşılaştığı bir durumu örnekleyen K1, el öpme noktasında hep bir tereddüt yaşadığını, ancak dinî düşüncelerini baz aldığını açıklamaktadır:

> Mesela bayramlarda seyranlarda kalabalık ortama giriyorsun. Ben el öpme taraftarı değilim. Sadece babamın dayısı, kendi dayılarım, kendi çevrem. Dışarıya geldiği zaman, bazen giriyorsun karşı taraf bekliyor. Bazen yanlış mı anlaşılır, elini öpsem mi öpmesem mi, böyle bir ikilemde kaldığım oluyor. Karşıdaki insanlar ne kadar naif ne kadar tonton ne kadar şey olsalar da Allah bundan razı değilse yapmamak lazım diye düşünüyorum; ama bu konuda hep tereddüde düşmüşümdür … Akraba ortamında oluyor, bazen gidiyorsun, kalabalık ortama, dayımı öpünce orada kuzenim var, onu öpmeyeceğim, onu es geçmiş olacağım. Genelde girip selamünaleyküm deyip toptan geçmeyi şey yapıyorum böyle bir sıkıntı durumu oluyor.

Başkalarıyla arasındaki ilişkileri çok da önemsemediğine temas ederek kendisini bencil olarak tanımlayan K36, cümlelerine şöyle devam etmektedir: "Allah'la aramdaki ilişkiyi çok önemsiyorum, ama insanlarla aramdaki ilişki o kadar da önemsediğim bir şey değil." Ön planda tuttuğu belli kriterler olduğunu ifade eden K22, "o kriterler neyse ona göre. Yoksa şu şöyleymiş, bu böyleymiş. Dünya bir yana, ben bir yana. Ben doğrudan, haktan yanayımdır. Onda da Kur'an ve sünnettir benim şeyim yapabildiğim kadarıyla. Ona uygun olması gerekir" diyerek başkalarının söylediklerinden değil doğrudan yana olduğunu beyan etmektedir. Kadınların kendi aralarında düzenledikleri toplantılara katıldığı zaman, uzun süre kalamadığını aktaran K40 ise "kısa süreli birbirimizi görelim, muhabbet edelim, ama bir süre sonra iş dedikoduya, dünya şeyine dönüyorsa orada tavır koyarım. Kontrollü bir insanım o konuda. Tabii ki kriterlerim kıstaslarım var, ama biraz da kendi halkanızı, çevrenizi, tercihlerinizi de belirliyorsunuz" cümleleriyle, yaşamında dinî sınırların etkisine işaret etmektedir.

Dinî düşüncelerinin, yaşamlarındaki karar ve davranışlarda çok etkili olduğunu zikreden, bu bölümdeki sekiz katılımcının yaş dağılımına bakıldığında, büyük bir

kısmının (K17, K22, K36, K40, K45) X kuşağı olduğu görülmektedir. Ayrıca, sekiz katılımcı içerisinde yalnızca üçü (K1, K2, K17) hem imam hatip lisesi hem de ilahiyat fakültesi mezunudur. Bu katılımcıların aktif bir iş yaşamının olup olmadığı ya da mesleklerine göz gezdirildiğinde ise kahir ekseriyetinin çalışıyor olduğu (K1, K2, K17, K22, K26, K40, K45) ve çoğunun (K2, K17, K22, K26, K45) da eğitimci olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.6.2. Mekânsal Tercihler

Başörtülü kadınların mekân tercihleri de dinî düşünceleriyle uyuşmayan ve dinen yasaklanan konulara göre biçim alabilmektedir. Dinî kimliğiyle örtüşmeyen yerlerde yer almak istemediğini belirten K38, "İslami açıdan uygun olmadığını düşündüğüm ortamlarda çok fazla bulunmak istemeyebiliyorum. Bu bar olabilir, bir konser olabilir" derken; K44 ise gerek iş yaşamında gerekse de sosyal yaşamında, değerlerine uygun olan yerleri tercih ettiğini söylemektedir. Dinî anlayışına ters olan mekânlara gitmeyeceğini ifade eden K30 da "mesela canlı müzik yapılan bir kafede gidip de kahve içmem. Çünkü bu benim din anlayışıma ters. O yüzden o tip yerlerde arkadaşlarıma hayır derim. Orada sınır koyarım" cümleleriyle bu durumu örneklemektedir. Yılbaşı zamanında yaşadığı bir örnekten bahseden K3 ise dinî düşüncelerini ön planda tutarak arkadaşlarıyla buluşmaktan vazgeçmiştir:

> Arkadaşlarım, bunu yılbaşı kutlamak olarak düşünmüyorlar. Sadece o zamana denk gelmiş bir dışarı çıkma, arkadaşlarla buluşma planıydı. Sonra birinin şey dediğini duydum. Ya bu zamanda da oralar ışıl ışıldır falan dediğini duydum. Kadıköy civarları. Dedim ki hiç aklıma gelmemişti. O zaman ben gelmek istemiyorum dedim.

Benzer şekilde, yılbaşı konusuna değinen K15 de yılbaşı kutlamalarına ya da alkollü ortamlardaki davetlere icabet etmediğini anlatmaktadır:

> Mesela yılbaşı günleri kutlanıyor, bütün öğretmenler davet ediliyor. Orada zaten ya mutlaka bir işim çıkıyor, bir şey oluyor. Hem bahanesi oluyor hem de bazen de şey, onu karşı taraf da biraz anlasın istiyorum. Katılmamayı tercih ediyorum. Sırf memnun etmek için orada bulunmayı tercih etmem. Veya içkili bir ortamda bir kutlama yapılacaksa Öğretmenler Günü kutlaması, tercih

> etmem ve onu da belirtirim. İçkili olduğu için tercih etmiyorum derim. Ama kimseye de müdahale etmem.

Bazı katılımcılar ise dinî düşüncelerle çatışan, alkollü olarak tasvir edilen, alkol servisi ya da satışı yapılan mekânlar, düğünler ya da marketler gibi yerlere gitmeme konusunda kesinlikle taviz vermeyeceklerini belirtmektedir. Bu manada K14, "düğüne gitmem. İçkili bir mekânda yere gitmem. Konsere gitmem. Kendini böyle bırakıp eğlence hayatına gitmem" demektedir. K29 da "konser olur mesela. Çok absürt bir yerdeyse gitmem. Dışarıdaki konserlere giderim ya da böyle spor salonlarında oluyor, kültür merkezlerinde falan, onlara giderim. Onun dışında bu barlarda mesela konserler oluyor. Çok sevdiğim bir sanatçı mesela gelmiş olmasına rağmen gitmedim" ifadeleriyle dinî düşüncelerinin etkisini açıklamaktadır. Eğlence mekânlarına gitme bağlamında, dinî düşüncelerini önceleyen K9, bu noktadaki duruşuna şu şekilde temas etmektedir:

> Kadın kadına, kadınlar matinesi oluyor ya öyle yerlere bir iki takılan arkadaşlarım oluyordu. Zaten kına gecelerinde eğleniyoruz. Ekstradan böyle bir eğlence yerine gitme ihtiyacı hissetmiyorum. Bunu da arkadaşlarıma söylüyorum. Artık arkadaşlarım da beni bildikleri için mesela gitseler bile davet etmiyorlar. Katılmayacağımı, öyle bir ortama gelmeyeceğimi zaten belirtmiş olmuştum.

K39 ise "alkollü yerlere ya da konserlere gitmek ya da kız erkek karışık yerler mesela bazen. Oralarda yok, katılmam" demektedir. K36 da alkollü bir mekânı tercih etmeyeceği gibi yanında alkol tüketilmesine de izin vermeyeceğini iletmektedir:

> Eşimin teyzesi Antalya'da yaşıyor. Her sene gidiyorduk. Alkolsüz mekân o kadar zor buluyorduk ki zaten. O hassasiyetimin azaldığını düşünmüyorum zaten o noktada. Ama tercih edebileceğim iki yer varsa alkollü olanı kesinlikle tercih etmem. Arkadaşlarım gidiyorlarsa oraya gitmem. Gidelim derse diğerine gitmeyi şey yaparım. Gidiyorsa şey de yapmam ya. Siz de gitmeyin falan demem. Bu benim hassasiyetim. Ben istemiyorum derim. Yanımda içki içilmesine izin vermem. Kendi kuzenlerim de içki içiyorlar mesela. Böyle bir şeye izin vermem. Ortamda bulunmak istemem. Onlara saygı duyarım. Ama o ortamda bulunmak istemem.

Dinî düşüncelerinin belirlediği hassasiyetlerle alkollü bir mekânda bulunmamaya dikkat eden K32, "hiçbir şekilde alkollü mekân olsun, ondan sonra atıyorum marketten, tekel bayiinden bir sakız, bir ekmek bir şey almam. O konuda hassasımdır, yani alkol olduğu mekânda bulunmam" cümleleriyle, bu konudaki tavrını ortaya koymaktadır. "Alkollü mekânlara, restoranlara gitmemek gibi" bir tercihi olduğunu telaffuz eden K18 ile "kendimi alkollü ortama sokmam. O ortam kesinlikle bana göre değil derim" şeklinde tutumunu belli eden K10 da benzer söylemlere sahiptir. Arkadaşlarının, alkollü bir mekâna daveti karşısında duruşu net olan K25 de "ben alternatif sunarım. Alkollü bir mekâna niye gidelim? Çok oldu çünkü öyle. Ya da siz görüyorsunuz. A ne kadar güzel bir yer. Hadi gidelim, bir bakıyorsunuz, alkol. Ya da tavsiye edenler sizin gibi insanlar. Bakıyorsunuz alkol var. Gitmiyorum" demektedir.

Genel tercihi alkollü bir mekâna gitmeme yönünde olsa da farkında olmadan o mekânda bulunmak durumunda kalan K19 ise yaşadıklarını şöyle betimlemektedir:

> Geçen de böyle bir şeye katıldım hatta. Bilmiyordum alkol olduğunu. Sadece bayanların olduğu bir ortamdı, ama masamıza mesela bir bayanlar oturdu ve ben telefonla görüşüyordum o sırada, yanımdaki arkadaşlara dedi ki alkol alabilir miyiz, diye sordular. Onlar da tamam falan dedi. Ben de telefonla görüşüyorum ya. Kapatınca sordum arkadaşlarıma. Ne oldu falan. Böyle böyle deyince, dedim ki olmasın. Ben istemiyorum açıkçası aynı masada. O kişi de sağ olsun sormuş. Sormaya da bilirdi belki. Öyle bir ortammış bilmiyordum ama. Ama dedim ben istemem açıkçası dedim aynı masada. Oturduğum, benim yemek yediğim masada dedim alkol alınmasını istemem. O kişiye de bunu izah ettik. Sağ olsun anlayışla karşıladı. Tasvip ettiğim bir şey değil açıkçası. Dikkat etmeye çalışıyorum.

Benzer bir bakış açısıyla, K28 de üniversite yıllarında alkollü bir mekâna farkında olmadan birkaç kere gittiğini, ancak genel prensibinin gitmemek olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte K5, "mecbur kalmadıkça, bir gereklilik yoksa, içkili ortamlara gitmem" diye görüş bildirmektedir. K6 ise geçmişte daha çok dikkat etse de artık gideceği mekânda uzak masalarda alkol tüketilmesinin onun için sorun olmadığını belirtmektedir:

> Alkollü mekânlara çoğunlukla gitmem. Gideceğim alkollü mekân ortamına çok dikkat ederim. Bir meyhane ortamı, rakı sofrası ortamında değil, benden çok uzak masalarda. Çok da artık evet. Geçmişte çok çok daha dikkat ediyordum. Ama şu anda bütünüyle dikkat ediyorum demem, ama bu günlük hayatımda yok. Ne bileyim Antalya'ya gitmişimdir de bir yerde yemek yiyeceğim. O şekilde.

Bazı katılımcılar ise düğünlerde karşılaştıkları durumlara temas ederek, dinî düşüncelerine uygun olmadığını düşündükleri düğünlere katılmadıklarına dikkat çekmektedir. K34, alkollü bir düğüne gitmeyeceğini ve hatta arkadaşlarını da bu konuda uyardığını "yakın bir akrabasının düğünüydü. Çok yakınıydı. Hatta ben dedim, ben olsam gitmem. Ama o gitmeyi tercih etti, akrabadır diye. O yüzden gitmem. Gitmiyorum" cümleleriyle aktarmaktadır. Kız kardeşinin düğününe dinî düşünceleriyle uyuşmaması dolayısıyla katılmadığını belirten K26, bunu şöyle iletmektedir:

> Ben kız kardeşimin düğününe gitmemiş bir insanım. Neden? Çünkü karışık bir ortam olduğu için, haremlik selamlık olmadığı için ve içkili bir otel olduğu için. Herkes bu hassasiyetimi bilir. Nereye gideceğimi de bilir. Ona göre çağırırlar. Ve benim için orada kardeşinin düğününe gitmemek gibi bir pozisyonda olduğum hâlde benim için rıza önemlidir ve herkese bunu anlatırım. Siz şu anda bunu yadırgayabilirsiniz, ama Allah'ın rızasında, Allah'ın gözünde benim ne konumda olduğum önemli. O yüzden ben onu tercih ediyorum, demiş bir insanım. Bu arada bunu böyle anlatırken çok kolay bir şeymiş gibi anlatıyorum da öyle bir şey değil. Bu bir imtihan süreci yaşıyorsunuz aynı zamanda. Bu kararı verirken. Etraftan aynı şekilde, ailenizden aynı şekilde. Burada dik kalabilmek, sağlam kalabilmek çok zor. Bunu da Allah'ın yardımıyla yapabiliyorsunuz. Asla kendi şahsınızla alakalı değil. Sadece Rabbim oradaki duruşunuzu görmek istiyor. O yüzden o dönemi atlatmış biri olarak şu anda o dönemden sonra kimsenin ne dediği çok da benim için umurumda değil.

Benzer şekilde, K37 de danslı olması sebebiyle ağabeyinin kızının düğününde kısa süre kalmasıyla kendi tavrından taviz vermediğinin altını çizmektedir. Katılımcı (K37) bu durumu, "benim çok hoşuma gitmiyor. Ben söyledim, ağabey dedim, ben kendi çocuklarımın düğününe bile gitmem dedim. Gelirim. Beş dakika görünür çıkarım dedim. O şekilde. Oradaki kendi tavrımı, tarzımı alırım, konumumu sürdürürüm" cümleleriyle anlatmaktadır.

Dinî düşüncelerinin, mekânsal tercihlerinde önemli bir rol oynadığını belirten bu başlık altındaki 21 katılımcı, yaşları açısından değerlendirildiğinde yedisinin (K18, K19, K28, K34, K36, K37, K44) 1979 ve öncesi yıllarda doğduğu açığa çıkmaktadır. Eğitim geçmişlerine bakıldığında ise bu 21 katılımcının yalnızca altısının (K5, K6, K9, K10, K14, K15) hem imam hatip lisesi hem de ilahiyat fakültesi mezunu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, 21 katılımcı içerisinde sadece imam hatip lisesi okumuş olan dokuz katılımcı (K25, K28, K29, K32, K34, K36, K37, K38, K44) bulunmaktadır. Geriye kalan altı katılımcı (K3, K18, K19, K26, K30, K39) ise yalnızca ilahiyat ön lisans mezunu olup imam hatip lisesinde okumamış ve ilahiyat dışında başka bir lisans programı bitirmiştir. Buna göre, mekânsal tercihlerini dinî düşüncelerinin belirlediği katılımcıların çoğunun imam hatip lisesi mezunu olduğu netleşmektedir. Diğer taraftan, bu katılımcıların (K3, K6, K9, K10, K14, K15, K18, K26, K29, K30, K34, K37, K38, K39) çalışma hayatında yer aldığı ve bunlar içerisinde ekserisinin (K3, K6, K9, K10, K14, K15, K18, K26, K29, K30, K34) de eğitim alanında bir mesleğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.6.3. Başörtüsü Yasakları

28 Şubat dönemi ve sonrasında süren başörtüsü yasaklarını tecrübe etmiş katılımcılardan bir kısmı da o dönemde, dinî düşüncelerini ön planda tutmaya gayret ettiklerini serdetmektedir. Eğitimini sürdürme hususunda istekli olduğunu vurgulayan K5, annesinin başörtüsünü çıkartıp okumasına yönelik baskısına rağmen, okumayı ikinci plana atışını şöyle nakletmektedir:

> Farzlar kırmızı çizgi, ben bir kere başörtüsünün farz olduğuna inandığım için… Ki benim açımdan eğitim en önemli şeydi. Annem de illa okuyacaksın, hatta annem başını aç diye bile baskı yaptı. Okuyacaksın diye. Ki benim de öyleydi ideallerim. Evlenmekmiş, şuymuş buymuş. Hiç öyle şeylerim çok uzak plandı. Ona rağmen farz olduğu için okumayı ikinci plana attım.

Benzer şekilde, otorite figürlerine ek olarak, annesinin tepkisiyle ve baskısıyla karşılaşan K26 da okumama kararının ardından, kendisini, çevresindeki kişilerden gelen tepkilerle de mücadele içerisinde bulmuştur:

> En yakınımdan geldi. Annemden geldi. Biz anneme göre cumhurbaşkanı, babama göre başbakan olacak kızlardık. Biz okumama kararı alınca annem cahil kızlar mı olacaksınız, kurslu kızlar mı olacaksınız? Dizileri izleyin de biraz giyim kuşam öğrenin. Seküler olun biraz. Çünkü annem böyle subay kızı. Ondan sonra biraz bakış açısı farklı. En çok annemle mücadele etmişizdir. Onu ikna edene kadar. Onun dışında kendi yakın çevremize, halalarımızda filan, tabii paranız var. Okumanıza gerek yok ki babanız zaten size bakar modunda. Siz cahilsiniz, okusanız ne olur, okumasanız ne olur? Ondan sonra bunların hepsiyle karşılaştık. Tabii ki de o dönemde on beş yaşında filansınız. Çok zor bir süreç olarak geçiyor, ama sonrasında görüyorsunuz ki Allahuteala artık bir şey olduğu zaman size onları çeviriyor. Size onlar soru soruyor. Onlar sizden faydalanmaya çalışıyorlar.

"Eminim ki yaşayan herkes için çok zordu. Geriye baktığım zaman verdiğim karardan çok pişman değilim, ama sonuçta kayıp yıllarım var. Hâlâ içime oturmuyor. Çok zordu açıkçası o dönem bir karar vermek" cümleleriyle yaşadıklarını aktaran K8, liseyi başörtülü olarak bitirip üniversite sınavına da başörtülü bir şekilde girebilmesine rağmen üniversite eğitimine başladığı yıl ara vermek durumunda kalmıştır. İnancını ön planda tutup ona göre davranma açısından, başörtüsü yasaklarına karşı aldığı tavra değinen K11, başörtüsünü çıkarmama kararını yaşamındaki radikal bir karar olarak betimlemektedir: "Açmayacağız dedik. Bu radikal bir karardı o dönem için. Bundan çevremizde, yakın çevremizde mutlu olan oldu, mutsuz olan oldu. Umursamadık, önümüze baktık." K16 ise başörtüsünü çıkarmama kararı karşısında çevresinden gelen tepkilerden bahsederek, yıllarca kendini ifade etmeye çalıştığını ve bunlarla mücadele ettiğini şöyle anlatmaktadır:

> Türkiye'de biz tamam bir şeye uğramadık hamdolsun, çok kötü şeylerden geçmedik, ama çok da ötekileştirildik bir dönem. Ötekileştirildik. Beni sigaya çekiyorlardı okulda başını aç, dışarıda kapat. Sen kimsin ya? Okulda başını aç, dışarıda kapat. Ben senelerce bunları dinledim. Veya niye başını açıp öğretmenlik yapmıyorsun? On sekiz yıl boyunca ben bunlara ifade verdim. Şimdiki aklım olsa hiç demezdim. Diyordum ki benim tercihim bu, yumuşak bir insan olduğum için. Ben böyle yaptım Allah'ın emri olduğu için. Diyebilirdim ya arkadaş size ne, bu benim kararım. O kadar cesur olamadık. Hep böyle bastırıldık, belki ondan.

Benzer şekilde, başörtüsünü çıkarmama kararı sonrasında çok eleştirildiğini ve yıllarca tepkilere direndiğini belirten K36 da bu eleştiri ve tepkilerin onun duruşunu daha da sağlamlaştırdığını vurgulamaktadır:

> 28 Şubat'ı yaşadık çok iliklerimize kadar. Çok da eleştirdi insanlar o zaman okulu bırakmamızı. Bir de ben zaten mesela baba tarafından dinî açılardan çok zayıf insanlar içinde yetiştiğim için sürekli eleştiriliyordum o anlamda. Babamın akrabalarında başörtülü kimse yok. Ateistler var. Sosyalistler var falan. Çok hoş karşılanmıyordum zaten. Daha sıkı sarılmama sebep oldu aslında o anlamda. Bu insanlar beni eleştiriyor, yanlış mı yapıyorum acaba falan gibi bir şey değil de tam tersine ben doğru bir şeye inanıyorum. Kim ne derse desin anlayışındaydım o zaman.

Aynı katılımcı (K36) onu eleştirenlere yıllar sonra yaptığı bir hatırlatmayı ise şöyle nakletmektedir:

> Çok eleştirildim. O zaman 17-18 yaşındaydım, özellikle babamın akrabaları tarafından. 20 sene sonra geri dönüp baktığında bu kararından çok pişman olacaksın, çok küçükken bu kararı verdin, okulu bıraktın falan gibi şeyler söylediler. Hatta 20 sene sonra onlara tekrar hatırlattım. Dedim, şu an 40 yaşındayım, hâlâ verdiğim karardan çok memnunum. İyi ki o kararı vermişim.

K45 de çevresinin söylemleri karşısında, dinî düşüncelerinin ağırlığını başörtüsü konusundaki tercihinde ortaya koymuştur:

> Allah korusun ileride ne olur ne olmaz mesela dediler ki bana başını aç, öğretmenliğe öyle devam et. Dediğim gibi mesela ben üniversiteyi okuyamamışım. Böyle bir şey olsa zaten ücretliyim. Gider başka işte çalışırım. Hele artık belirli bir yaşın üstünden sonra inancımı dünyalık bir şeye değiştirmek istemem. Allah da zorunlu bırakmasın. Bu konuda da büyük konuşmak istemem. Ama yine de elimden geldiği kadar önce dinî yaşantım, önce kendimi ona uyarlamaya çalışırım. Bakarım yaptığım bu işte Allah'ın rızası var mıdır? Yok mudur? Elimden geldiği kadar dikkat ederim.

Lisans eğitimini başörtüsüyle tamamlayabilmesine rağmen, belge için üniversiteye gittiğinde başörtüsünü çıkartma emriyle karşılaşan K18, bu olaydaki tavrını şöyle aktarmaktadır: "Belgemi almaya gittim üniversiteye ve o zamanlar kararlar çıkmıştı, içeri girilemeyecek diye. Hiç unutmuyorum. Gittim belgemi almaya. Dediler ki başörtünü açacaksın, öyle gireceksin … Kesinlikle tabii ki böyle bir şey yapmadım."

Başörtüsü yasakları döneminde, dinî düşüncelerini ön plana çıkararak kararlarını veren bu sekiz katılımcının demografik verilerinden yaşlarına göre bir

sınıflama yapıldığında, dördünün (K16, K18, K36, K45) X kuşağı, diğer dördünün (K5, K8, K11, K26) de Y kuşağı olduğu ortaya çıkmaktadır. Eğitim dağılımlarına bakıldığında ise üç katılımcının (K5, K8, K11) imam hatip lisesi ve sonrasında ilahiyat fakültesi eğitimi, dördünün (K16, K18, K26, K45) ilahiyat fakültesi ön lisans veya lisans eğitimi aldıkları anlaşılmaktadır. Bir katılımcı (K36) ise imam hatip lisesinde okumuş ve sonrasında ilahiyat fakültesi dışında bir lisans programını tamamlamıştır. Ayrıca, bu katılımcıların büyük bir kısmının (K11, K16, K18, K26, K45) çalışıyor olduğu ve eğitim alanında mesleklere sahip oldukları (K16, K18, K26, K45) da bulgulanmıştır.

2.1.6.4. Arkadaş Seçimleri

Örneklem içerisinde yer alan katılımcıların bir bölümünün, kendilerine benzeyen, kendileri gibi düşünen, ortak dinî paydalarda buluşabildikleri kişilerle sosyal ilişkiler geliştirmeye öncelik verdikleri iddia edilebilmektedir.

K43, arkadaş seçimindeki kriterlerini, "çok uç noktalarda olmayan, yine dinî inancı biraz daha benim düşüncelerime uygun bir şekilde olanları daha çok tercih ederim" cümleleriyle iletmektedir. K17 ise "tamamıyla yaşayışıma aykırı, düşüncelerime, inancıma aykırı bir ortamda bulunmayı istemem. Öyle arkadaşlar da edinmek istemem doğrusu" şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Düşünce olarak farklı olan kişilerle görüşmeyi tercih etmediğini ve hoşlanmadığı kişileri de davet etmediğini anlatan K13 de aynı durumun altını şöyle çizmektedir: "Genel aslında kafamızdaki düşüncelere, yapıya uygun olmayan insanlarla zaten pek görüşmeyi tercih etmiyorum. Bir evimiz var. Genel hâkimi biziz. Yöneten, çeviren. Hoşlanmadığın insanları davet etmem, aynı zamanda görüşmem bu akraba da olsa." K18, uç olarak tanımladığı kişilerle sosyal ilişkiler geliştirmediğini "çok fazla uçtaki kişilerle kendimi muhafaza ediyorum. Zaten o kadar uç kişiler yok. Ama çok çok uçta kişilerle çok fazla irtibat kurmamaya çalışıyorum" cümleleriyle vurgulamaktadır.

Daha çok kendisi gibi olan kişilerin içerisinde rahat hissettiğini beyan eden K38 ise "tercihim bana benzeyen insanlarla bir arada olmaktan yana" ifadesini kullanmaktadır. Çevresinin hâlihazırda dindar kişilerden oluştuğunu dile getiren K44

de “sosyal hayatınızı da ister istemez ortak paydalarınıza göre şekillendiriyor insan” izahını yapmaktadır. Kendisini dinî yönden besleyecek kişilerle ilişkilerini sürdürmek isteyen K40, bunu şöyle detaylandırmaktadır: “Arkadaşlık ilişkilerimde olabildiğince bana gerçekten Allah’ı hatırlatan, bir araya geldiğimde buluştuğumda çok boş vakitler böyle birbirimizi de günaha teşvik edecek hâller değil de daha hayrı hasenatı hatırlatacak hâlleri, gönlüm öyle arzu ediyor.”

Gündelik yaşamında dinî düşüncelerine ters bir ortamla karşılaşmadığına temas eden K5, “hep böyle sanırım etrafımdaki insanları da öyle seçiyorum herhâlde” demektedir. Aynı şekilde, “böyle karşıt görüşten kimseyle bir samimiyetim olmadığı için görüştüğüm insanlar da kendim gibi kendi düşüncemde olan kimseler” ifadelerini kullanan K7 de sosyal çevresini şekillendiren tercihlerinden bahsetmektedir. K45 ise bu durumu, “bana dinî yaşantısı veya normal yaşantı, illa dinî yaşantı demeyelim, normal hayat şartları bana uymuyorsa zaten ben o gruba dâhil olmam” şeklinde tasvir etmektedir. K35, “herhâlde seçimlerimizi belirlerken ona göre belirliyoruz. Hep aynı fikre sahip insanlar etrafımızda” cümleleriyle, çevresindeki kişilerin kendi düşünceleriyle uyumuna değinmektedir.

Arkadaş seçiminde, dinî düşüncelerinin önemli olduğunu ifade eden bu bölümdeki 11 katılımcının yaş grupları gözden geçirildiğinde, çoğunun (K7, K17, K18, K35, K40, K44, K45) X kuşağı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, 11 katılımcıdan yalnızca üç tanesi (K5, K13, K17) hem imam hatip lisesi hem de ilahiyat fakültesini tamamlamıştır. K35, K38, K40, K43, K44 ise sadece imam hatip lisesi mezunu olup ilahiyat lisans eğitimi dışında bir lisans eğitimine devam etmiştir. Öte yandan, bu katılımcıların mesleklerine bakıldığında, K5, K7, K13 ve K44’ün çalışmadığı, K17, K18, K35 ve K45’in öğretmen olduğu, K38’in mimar, K40’ın yapımcı-yönetmen ve K43’ün de hasta kayıt elemanı olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.

2.1.6.5. Akraba İlişkileri

İstenmediği hâlde sürdürülen akraba ilişkilerinde de katılımcıların dinî düşünceleri ön plana çıkmaktadır. Akraba ziyaretlerini gerçekleştirmeyi pek istemese de bunu dinî bir meşrulaştırma ile sürdüren K19'un ifadeleri şu şekildedir:

> Mesela akraba ziyareti belki çok istemediğimiz bir şey, ama diyorum ki peygamber efendimizin de hep söylediği bir şey. O yüzden diyorum o da bir sevap diyorum kendimce. Genelde gitmeyi kabul ederken bile aslında bir nebze de şeyi kontrol ediyorum. Gitmemin bana bir zararı ya da bir faydası var mı diye az çok böyle hızlıca bir gözden geçirme gibi bir durum oluyor.

K4 de istemediği hâlde akraba ilişkilerini sürdürmesini dinî inancının bir uzantısı olarak görmektedir:

> Ben herkese diyorum, ne konuşulmayacak insanlar var diyorum. Ben şu an yüzüne bakıyorsam Allah rızası için bakıyorum diyorum. Eşimin anasıdır, babasıdır, resmiyetimi korurum. Mesela gideriz bir araya geliriz. Öyle koyu bir sohbet samimiyetimiz olmaz aramızda. Ben aklıma gelen bir iki bir şey sorarsam sorarım. O da bana fazla sormaz … Neredeyse yıllardır var doğru düzgün konuşup o şey yapmıyoruz … Ama dediğim gibi Allah'ın rızası hep benim felsefemdir, öncülüğümdür. Allah rızası için her şeyle. Mesela var, komşularımda da var. Ters bana hareket yaptığı kişiler. Gördüğümde her zaman selamımı veririm.

K8 de benzer biçimde, akraba ilişkilerini dinî düşünceleri sebebiyle sürdürdüğünü şöyle aktarmaktadır: "Bazen hoşlanmadığımız ortamlar oluyor. Ama orada da şöyle düşünüyorum, sonuçta akrabalarla da ilişkileri sürdürmek lazım. Bu da dinî inancım gereği. Bir akrabayla ilişkiyi koparamıyoruz. O yüzden dozajında, düğünde, bayramda, şunda bunda oralarda onları biraz zorunlu gördüğüm için, yoksa gitmezsiniz." Kayınvalidesine gidişlerini bir zorunluluk olarak gören K5 ise "çok yakın olunca sıla-i rahim bir de biraz da. Bazen yapmak zorunda olduklarım oluyor … Mesela kayınvalideme gidiyorum. Yapmak zorunda olduğum için" diyerek bunu sıla-i rahimle ilişkilendirmektedir.

Akraba ilişkilerini sürdürmelerinde dinî düşünceleri önemli bir faktör olan bu bölümdeki katılımcıların (K4, K5, K8, K19) demografik bilgileri incelendiğinde,

tamamının evli olduğu ve 1977 ila 1984 yılları aralığında doğdukları ortaya çıkmaktadır.

2.2. BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR VE SOSYAL MEDYA

Sosyal medya platformları, gün geçtikçe çeşitlenerek varlıkları sürdürmekte ve bünyelerine yeni kullanıcıları dâhil ederek hacimlerini büyütmektedir. Sosyal medya, popülerliği ve kullanıcı sayısıyla bireylerin yaşamlarında etkili bir güç olmaktadır. Bunlarla birlikte sosyal medya, kullanıcılarına hem belirli bir anonimlik sağlayarak özgür olduklarını düşündürten hem de sosyal çevrenin dijital mecraya taşınmasıyla kontrol etkisi de barındıran bir alandır.[14] Gündelik yaşamın sosyal etkileşimlerine ilaveten sosyal medyanın varlığı, bireylerin yaşamlarında reel-sanal alanını bulanıklaştırmaktadır. Bu bulanıklaşma ise çift yönlü işlemektedir: Öncelikle, aradaki ekranların yarattığı sanal etkileşim, o dünyanın gerçek olmadığı düşüncesini pekiştirerek daha rahat olunmasına imkân tanımaktadır. Diğer yandan, sanal dünyanın içerisinde gerçek kişilerle iletişim kurulabilmesi, gündelik yaşamdakine benzer tepkiler, tercihler geliştirilmesine sebep teşkil etmektedir. Bu doğrultuda da gerçek kişilerle sanal tepkimeler aracılığıyla etkileşmek, iletişim sürecinin arka planında bir gürültü[15] oluşturmaktadır. Bu bölümdeki alt başlıklarda, başörtülü kadınların hangi sosyal medya platformlarını ne amaçla kullandıkları, hesaplarının herkese açık olup olmadığı, sosyal medya kullanımının yaşamlarına etkileri gibi sorulardan derlenen cevaplara yer verilecektir.

[14] Dijital sosyal kontrol kavramı, genellikle dijital teknolojiler aracılığıyla bireylerin kontrol edilmesine gönderme yaptığı için burada kullanılmayacaktır. Dijital sosyal kontrol kavramı için bkz.: Habil Kerezsi, "The Technology of Control: The Role of Technical Development in Exercising Social Control," **Journal of Istanbul University Law Faculty**, Vol.LXXI, No:1, 2013, pp. 777-783; Alena S. Nikitina, Aleksey V. Ruchkin, Alexander S. Isacov, "The Concept of Digital Social Control: Results of Public Opinion," **International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies**, Vol.XIII, No:4, 2022, p. 1-11; Arif Akbaş, "Dijital Panoptikon: Elektronik Gözetimin Toplumsal Yansımaları," **Sinop İlahiyat Dergisi**, C.I, 2024, s. 51-89.

[15] Gürültü, iletişim çalışmalarında kullanılan bir kavramdır. Burada, algıyı bozan durumları nitelemek için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Erol Mutlu, **İletişim Sözlüğü**, Ankara, Ayraç Kitabevi, 2008.

2.2.1. Sosyal Medyada Olmak

Başörtülü kadınların, en yoğun olarak kullandıkları sosyal medya aracı Instagram'dır. Bütün katılımcılardan ayrı olarak iki katılımcı (K27, K34) hem Instagram kullanmadıklarını hem de sadece bir sosyal medya platformunu kullandıklarını ifade etmektedir. K27, "sosyal medyam tek YouTube, orada video izliyorum. Instagram, Twitter[16] yok, kullanmıyorum" demekte; K34 ise "Facebook'a ara sıra bir girip çıkıyorum. Onun dışında yok" şeklinde görüş bildirmektedir. Diğer yandan, katılımcıların hâlen bir Facebook hesapları olsa da Facebook'u aktif olarak kullanmadıkları ya da belirli sayfaları takip edebilmek için hesaplarını silmedikleri belli olmaktadır. K5 ise her bir sosyal medya platformunu ne amaçla kullandığını şöyle açıklamaktadır:

> Hepsini ne için kullandığımı söyleyeyim. Facebook var, ilk açıldığı için. O şu anda var neden? Çünkü orada hâlâ böyle eskiler onu kullandığı için mesela o fakültedeki hocalar. Onların şeyleri için takip ediyorum. Orada paylaşımlarda bulunuyorlar, haberdar ediyorlar. Bazı böyle bilimsel etkinliklerden veya kendi fikirlerini orada paylaşıyorlar. Facebook'u sırf onun için kullanıyorum. Başka hiçbir amacı yok. Instagram kullanıyorum. Instagram'ı nasıl diyeyim? Instagram'dan alışveriş yapıyorum. Instagram'ın bu yüzden büyük bir fırsat olduğunu da düşünüyorum. Neden? Çünkü o mesela hobi olarak şeye merak sardım örgüye, tığ işi. Gidiyorum mesela ta Antep'teki bir firmadan. Ya o kadın girişimci. Ben ondan alışveriş yapıyorum mesela. Ya da orada bir örnek paylaşıyor bir kadın. Onu takip ediyorum.

Katılımcıların, Instagram üzerindeki kullanıcı hesaplarının çoğunlukla gizli olmasını tercih ettikleri söylemlerinden ortaya çıkmaktadır.[17] Ayrıca, sosyal medya

[16] Twitter uygulamasının yeni adı X'tir.

[17] Instagram bin küsürden fazla takipçim var. Ama herkese açık değil. Benim izin verdiklerim var çoğunlukla (K2).
Yok gizli. Hiç fotoğrafım da yok şu anda ama gizli yine de (K3).
Kilitli hesap (K6).
Instagram hesabım gizli (K7).
Twitter hesabım kapalı değil. Ama Instagram'ım kapalı (K10).
Hesabım gizli (K12).
Instagram gizli (K26).
Zaten işte hesabım gizli (K28).
Hesabım gizli. Arkadaşlarım sadece beni görebiliyor (K29).
Twitter açık, Instagram gizli (K30).
Kendi hesabım gizli evet, kişisel hesabım (K33).

hesaplarına gelen takip isteklerini kontrol ettikleri ve tanımadıkları kişileri takipçi olarak kabul etmedikleri de anlaşılmaktadır.[18] Dolayısıyla katılımcıların takipçileri yakın çevreleri, diğer bir ifadeyle, gündelik yaşamlarında iletişim kurdukları ve paylaşımlarda bulundukları kişilerdir. Katılımcılar, bir kontrol uygulayarak sanal dünyalarına dâhil edecekleri ve etmeyecekleri kişileri belirlemektedir. Burada değinilmesi gereken bir nokta da katılımcıların sosyal medya hesaplarında takipçi sayılarını arttırma gibi bir hedeflerinin olmadığı ve bu platformları, yakınlarıyla bir sosyalizasyon aracı olarak kullandıklarıdır.

Bu anlatımlara binaen, çalışmada yer alan bütün katılımcılar gözden geçirildiğinde, hepsinin bir sosyal medya platformuna üye olduğu ve sadece iki

---

Gizli. Gizli derken yani sadece arkadaşlar görüyor gönderilerimi (K34).
Gizli (K35).
İkisi de gizli. Ya bir uzun bir süre herkese açıktı. Zaten çok uzun süreli böyle çok altı ayda bir falan paylaşım yapan bir insanım. Herkese açık olması çok şey geldi. Bazen çocukların da fotoğraflarının olduğu falan oluyor. Onun için şu an gizli (K36).
Hesabım gizli (K39).
Gizli (K40).
Arkadaşlara açık (K41).
Gizli (K42).
Gizli hesaplarım (K43).
Gizli (K44).
Gizli (K45).

[18] Tanıdıklarımın dışında kimseyi kabul etmiyorum. Şu anda kaç takipçim var onu bile bilmiyorum. Yüz mü iki yüz mü üç yüz mü, elli mi bunu bile bilmiyorum. E neden? Çünkü orada sadece tanıdıklarımı kabul ediyorum ... İşte kardeşim, arkadaşım, okuldan arkadaşım, şu bu. Tanıyorum yani ekliyorum ve samimiyetim yoksa eklemiyorum da (K5).
Bütün gelen *fake* (sahte) takipleri de reddediyorum. Her şey, kız kardeşim falan, ailem paranoyak olduğumu düşünüyor. Gerçek isimle biri beni eklediyse bu gerçekten sen misin diye soruyorum (K6).
Herkesi kabul etmediğim için. Daha çok tanıdığım, akrabalarım, akrabalarımın akrabaları. Arkadaşlarım. İşte girdiğim ortamlarda tanıştığım kişiler. Güvendiğim kişiler onlar. Fazla kimse yok (K7).
İki tane üniversite okuduğum için oradan arkadaşlarım hani arkadaş grubum biraz fazla. E bir de öğrenciler ekleniyor. Onlardan dolayı yani. Yoksa hani bilmediğim, tanımadığım ya da işte takipçi kasayım diye. Öyle bir şey yok profilimde (K9).
Sadece benim takip ettiklerim beni takip eder. Onun haricinde arttırmak için çalışmam (K10).
Tanıdıklarım sadece ... Biraz da öğrenci vardır diyelim. Gelen takip isteklerini de almıyorum zaten (K12).
Sadece tanıdıklar var (K21).
Tanımadıklarımı almam. Teklif geldiğinde ben önce ona bakarım, ondan sonra ona göre kabul ederim yani (K23).
Öyle herkesi kabul etmiyorum. Yani o konuda da biraz seçiciyim. Arkadaşlarımdan, akrabalarımdan, yani sürekli aktif olarak görüşebileceğim insanları kabul ediyorum. Öteki türlü hani işte tanıştık, sohbet ettik ya da bana bir şey katacağını düşünmediğim insanların takip isteğini kabul etmiyorum (K35).
Genelde yüz yüze tanıştığım insanlar diyebilirim. Dışarıdan takip eden bir insan yok … Yani takipçi olsun diye hiç tanımadığım birini kabul etmem (K36).
Bir öğrencim veya iş arkadaşım, öğretmen arkadaşım veya yakın akrabalarım (K45).

katılımcı (K27, K34) hariç, diğerlerinin Instagram hesabı bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, çoğu katılımcının (K2, K3, K6, K7, K10, K12, K26, K28, K29, K30, K33, K34, K35, K36, K39, K40, K41, K42, K43, K44, K45) özellikle Instagram hesabı gizlidir.

2.2.1.1. Sosyal Medyanın Olumlu Yönleri

Sosyal medya kullanmak, katılımcıların yaşamlarını, bilhassa sosyalleşme, bilgi edinme ve paylaşımlarla mutlu olma gibi yönleriyle olumlu olarak etkileyebilmektedir.

Sosyal medyanın, uzun süredir görüşmediği arkadaşlarıyla sosyalleşmesini sağladığını belirten K11, bunu şu cümlelerle aktarmaktadır:

> Hesabım kapalı benim. Sadece belirli kişiler görebiliyor. Durum paylaşma diye bir şey var. Gün içerisinde ben onların durumlarına bakıyorum. Onlar benim durumlarıma bakıyor ve uzun yıllardır görüşmediğimiz insanlarla sanki komşuculuk oynarmış gibi birbirimizin öğle saatinde ne yaptığını, sanki telefonda konuşuyormuş gibi resimlerle bazen altına kalp atıyorsun, yorum atıyorsun. Kullanımımın içerisinde gerçekten bir iletişim payı olduğuna inanıyorum. İnsanları sosyalleştiriyor mu sosyalleştirmiyor mu tartışması hep yapılır ya veya asosyalleştiriyor mu diye. Bence kullanımıyla alakalı. Beni uzun süredir görmediğim arkadaşlarımla sosyalleştirdi.

Benzer biçimde K21, "tanıdıklara baktıkça mesela eski okuldan arkadaşlarımla, lisedekileri saymıyorum, onların hepsiyle hâlâ görüşüyoruz. Ama işte diğer sınıflardan bak bu da varmış diye eklediklerim, öyle eskilerle iletişim hâlinde olmak hoşuma gidiyor" cümleleriyle sosyal medyanın eskiden iletişiminin olduğu kişilerle yeniden iletişim kurabilmesine katkısı olduğunu dile getirmektedir. Sosyal medyanın mekân problemini ortadan kaldırdığından söz eden K32 ise "çok farklı yerdeki arkadaşlarınızla bir yandan sohbet edebiliyorsunuz, sizin *story*'nizi[19] görüyor, öyle bir muhabbet oluşuyor. Halbuki yüz yüze gelmeniz çok zor" diyerek sosyal medya aracılığıyla uzaktakilerle de iletişim kurabildiğine dikkat çekmektedir. Sosyal medyayı özgürlük alanı olarak tanımlayan K26, "iletişim kurmamı sağlıyor. Bana şey

[19] *Story* (hikâye), Instagram uygulamasında fotoğraflar ve videolar aracılığıyla günlük anların paylaşıldığı ve 24 saat sonra otomatik olarak kaybolan bir seçenektir.

gibi geliyor orası. Özgürlük alanı gibi. Her şeye ulaşabiliyorsunuz ya inanılmaz bir şey" ifadeleriyle, ilgili platformların iletişimi kolaylaştırdığını vurgulamaktadır.

Sosyal medyanın iletişim kurmayı kolaylaştırma niteliğinin haricinde bazı katılımcılar, sosyal medyadan bilgi edindiklerini ve bilgi edinmeyi sağlayıcı özelliğinden dolayı da yaşamlarında yer verdiklerini ileri sürmektedir. K25, yaşanan pandemi sürecinde, sosyal medya aracılığıyla duyurulan konferanslara katılabildiğini, "özellikle pandemide çok çok ciddi herkes oraya yöneldiği için çok büyük kazanımları oldu bana mesela. Çok güzel konferanslara katılabiliyorsunuz Zoom üzerinden, bunların hepsi Instagram'da da sosyal medyada duyurulup şey yapılıyor mesela. Onlar bana çok büyük katkıda bulundu açıkçası" cümleleriyle anlatmaktadır. Psikolojik danışman ve rehber öğretmen olan K39, sosyal medya aracılığıyla gündemi takip edebildiğini ve bunun terapi esnasında güncel kalmasına katkı sunduğunu iletmektedir:

> Bilgi edinmek için kullanıyorum. Güncelliği takip ediyorum ve çok kesinlikle memnunum ... Sosyal medya sayesinde çok daha organize olabiliyoruz. Çok daha aslında fikir sahibi olabiliyoruz birçok şey hakkında, ki benim mesleğim için de hayati önem taşıyor sosyal medyayı takip etmek. Çünkü güncellik artık televizyon ve gazetelerle değil. Bunlarla sağlanmıyor. Her an yeni ne çıkmış, ona hâkim olmam lazım ki çocuklarla terapide gençlerle ergenlerle terapide onlardan önce bilmem lazım. Çocuk mesela bir oyundan bahsediyor, o oyunu bilmem gerekiyor ona sakıncalarını anlatabilmem için ya da o çocuğun dünyasını keşfedebilmem için bilmem gerekiyor, o yüzden önemli sosyal medya.

K31 de yine aynı şekilde bilgi edinmeyi kolaylaştırıcı etkisinden şöyle bahsetmektedir: "Faydalı yönde kullanmaya çalışıyorum zaten, eğitimcilerin konuşmalarına ulaşmaya çalışıyoruz. Daha rahat oluyor eskiye nazaran. Gün içerisinde de elime aldığım zaman yine alışveriş sayfalarında gezmiyorum. Takip ettiğim psikologlar var. Eğitimciler var. Onlara bakıyorum. Kendi arkadaşlarımın sayfalarına bakıyorum." Sosyal medyadan bilgi edindiğini ve ibretlik durumları takip ettiğini zikreden K30 da sosyal medyanın bilgi edinmeyi kolay hâle getiren işlevselliğine değinmektedir:

> Instagram'ın, bazı bilgi edindiğim insanlar var, o açıdan kullanımından memnunum. Çok fazla keşfette *reels*[20] videoları arasında vakit geçirmiyorum. Çok oradan oraya zıp zıp bir şeyler seyretmiyorum. Zaten öyle bir vaktim de yok. Daha çok takip ettiğim şeylerden bilgi edinmeyi, bir de tanıdığım arkadaşlarımın oradaki hâllerini hareketlerini seyretmeyi seviyorum. Bir de ibretlik bazı şeyler var. İbretlik şeylere bakıyorum. Öncesinde başörtülü olup, şimdi başka hayatlar yaşayan Instagram fenomenleri gibi. O tip şeyleri de ara ara takip etmiyorum kesinlikle, bunu takip etmenin de yanlış bir şey olduğu kanaatimdeyim içten içe, çünkü onlara bir prim kazandırıyor bu. Ama ne yapıyorlar? Ne vaziyetteler diye girip bakmışlığım oluyor.

Bilgi edinme yönüyle Instagram'ı, gündemi takip etme noktasında da Twitter'ı işlevsel bulan K43 de sosyal medyanın bu açıdan olumlu yönünden şöyle söz etmektedir: "Bilgi açısından da Instagram iyi oluyor. Çünkü bilmediğimiz şeyler de oluyor. Mesela Twitter gündem açısından, takip etmek açısından iyi oluyor. Gündemi genelde haberlerden değil de Twitter'dan bakıyorum. Bazen böyle sorguluyorum gerçeklerini. Bir de haberlerde aratıyorum." Katılımcı (K43) her ne kadar Twitter'dan gündemi takip ettiğine ve bu açıdan işlevselliğine temas etse de o platformdan edindiği bilgileri teyit etme ihtiyacı da hissetmektedir.

Sosyal medya sayesinde, tanıdığını düşündüğü insanları yeniden tanıdığını söyleyen K40 ise sosyal medyanın insanların iç dünyalarını çok iyi yansıttığını ileri sürmekte ve bunu bir fayda olarak nitelemektedir.[21] Sosyal medyanın, özellikle zor zamanlarında ona bir terapi gibi geldiğini ve iyi yönde kullanılırsa bir zararının olmadığını beyan eden K45, sözlerine şöyle devam etmektedir:

> Instagram'dan bahsedeyim. Mutlaka hayatımızda zor dönemlerimiz oluyor; hastalık, ameliyat, sıkıntılarımız oluyor. Allah bir şekilde bir şeylerle imtihan ediyor veya çocuklarımızın hastalıkları, ameliyatlarıyla ilgili. Orada o dua sayfaları, dinî sayfalar, bana gerçekten o dönem terapi gibi geldi. Onun çok etkisini gördüm. Her zaman şuna inanırım. Her şey olmalı, sosyal medya da olmalı, teknoloji de olmalı. Ama onu iyi veya kötü yönde kullanmamız tamamen bizim elimizde. Ben o dua sayfalarının gerçekten diyebilirim ki bir psikolog, bir terapi kadar bana iyi geldi, oradan öğrendiğim dualara devam

[20] Instagram platformundaki kısa videolardır.

[21] Hakikaten her şeyden haberdar oluyorsunuz. Çok tanıdığıma inandığım insanı Instagram üzerinden yeniden tanıdım mesela. Yani insanların iç dünyasını çok yansıtıyor. Özellikle ruh hâlini, kişisel durumunu çok yansıtıyor. Öyle bir şeyi var, faydası var (K40).

> ediyorum. Mesela bir yazı okuyorum orada benim hayata dair bakış açım değişiyor veya oradan kendime bir ders çıkartabiliyorum.

K7 ise sosyal medya üzerinden yaptığı çeşitli paylaşımların kendisine iyi geldiğini, "WhatsApp durumunda bunları paylaşmak, bilmeyenlerin bir şey bilmesine olanak sağlamak. O beni mutlu ediyor mesela. Bir ayet, bir hadis paylaşmak" cümleleriyle aktarmaktadır.

Sosyal medya platformlarının olumlu yönleri kategorize edildiğinde; başkalarıyla iletişim kurarak sosyalleşmeyi sağlamak (K11, K21, K26, K32) bilgi edinmeyi kolaylaştırmak (K30, K31, K39, K43) insanları daha iyi tanımaya imkân sunmak (K40) terapi gibi hissettirmek (K45) paylaşımlarla mutlu etmek (K7) gibi olumlu yönlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra, sosyal medyayı, iletişim kurmak ve bilgi edinmek amacıyla kullandıklarını telaffuz edenler (K11, K21, K26, K30, K31, K32, K39, K43) ile kendilerine iyi geldiğine değinen katılımcıların (K7, K40, K45) tamamının X kuşağı olduğu da görülmektedir.

2.2.1.2. Sosyal Medyanın Olumsuz Yönleri

Sosyal medya manipüle eden, zamanı kontrol eden boyutlarıyla kullanıcıların yaşamlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Kullanılan platformların birbirleriyle bağlantılı olmaları sebebiyle, kullanıcıları platformlar arasında yönlendirilmektedir. Bu durum hem farklı içeriklere maruziyeti beraberinde getirirken hem de kullanım sürelerinin uzamasına neden olmaktadır. Platformlar arası savrulma neticesinde, kullanıcılar ne kadar vakit geçirdiklerinin farkına varamamakta, kısa süreliğine girme istekleri uzun saatlere evrilmektedir.

Sosyal medyanın, kullanıcıları manipüle edici yönüne dikkat çeken katılımcılardan K5, "faydalı yönleri var. Ama tabii fark etmeden de bizi kanalize ettiği yönler var, o kesin. Ama bunun bilincine vararak bir şeyler yapmaya çalışsam da insan etkileniyor" cümleleriyle bunu izah etmektedir. K18 de "o dünyaya girdiğin zaman da kayboluyorsun" tespitiyle, sosyal medyanın manipülasyon gücüne vurgu yapmaktadır. Sosyal medyayı, faydalı yönde kullanmak hedefiyle hesaplarını kapatmadığını söyleyen K1, zamanı üzerindeki kontrolü kaybedebildiğini ve bunu engelleyemediğini

belirtmektedir. Katılımcı (K1) "kim ne yapmış diye öyle çok bakmıyorum tabii, ama mesela şey olarak bakıyorum, haftalık telefonda geliyor bana şu kadar kullanmışsın, bu kadar kullanmışsın, hep bakıyorum, ne kadar fazla vaktimi harcamışım" ifadeleriyle yaşadığı yüzleşmeyi betimlemektedir. K11 de sosyal medyanın vakit kaybına sebep olduğuna işaret etmektedir:

> Kesinlikle boş vakit denilen şeyin canına okuyan bir şey sosyal medya. Ders çalışma, kitap okuma, herhangi bir şey üzerinden araştırma yapmayı baltalayıcı bir şey. Doğru düzgün kontrol etmezsek ki edemediğimiz zamanlar da oluyor. Bir gün içerisinde çok fazla vakit harcadığımız, çünkü haftalık bunun istatistiği var, bakabiliyorsunuz. Bu hafta Instagram'da şu kadar saat harcamışsın diyor bana. Ve o zaman tabii dehşete kapıldığım oluyor. Boş vakti yiyen bir şey.

Bu katılımcı (K11) da haftalık telefon kullanım istatistiklerine yansıyan, sosyal medyada harcadığı süreden dolayı dehşete kapıldığını zikretmektedir. K40 ise sosyal medyanın oyalayıcı olduğuna temas ederek "gerçekten oyalamıyor mu? Oyalıyor. Ölçülü olmaya çalışıyorum açıkçası" demektedir. Sosyal medyayı, bilhassa boş vakitlerinde kullandığını anlatan K6, bunu şu cümlelerle aktarmaktadır:

> Özellikle boş durduğum anda, bir şey yapmaya üşenecek bir vaziyetteysem, ortaya bir şey koyamayacaksam, yorulmuşsam, elime aldığımda bırakmam zor olabiliyor akşamları. İzliyorum, bakıyorum. Oradan başka bir yere gidiyorum. Oradan bir YouTube videosuna çıkıyorum. Sonra en son nereden girdim ve nereden çıktığımı bile bilmiyorum.

Katılımcının (K6) ifadelerinden de anlaşıldığı üzere sosyal medya, kullanıcılarını platformlar arasında yönlendirmekte ve kullanıcılar bunun ayırdına çok zor varabilmektedir. Bu durumu, K17 de "bir bakıyorum başka başka yerlere geçmişim, farkında olmadan onu yaşıyorum, o oluyor. Vakit alıyor, kesinlikle vakit çok vakit alan bir şey" şeklinde nitelemektedir. Bilhassa Instagram'ın oradan oraya yönlendirmesiyle vaktin nasıl geçtiğini anlamadığını beyan eden K41, "kendimi çok kötü hissediyorum bıraktığım zaman. Boşuna bir vakit geçirdim diye" üzüntüsünü dile getirmektedir. Sosyal medyada fazla vakit harcayan K19 da ilgi alanıyla ilgili hesaplara bakmak için girdiğinde bile çok zaman geçirdiğinden söz etmektedir:

> Çok zaman kaybediyorum. Bunun pişmanlığını yaşıyorum. Öyle saçma sapan videolar izlemiyorum. Belki işime yarayacak şeyler, ama yine de çok vaktimi alıyor, o da beni rahatsız ediyor sonrasında. Dediğim gibi bir Instagram var, öyle başka bir yer girdiğim yok. Çok nadir Pinterest'e girerim. Ama o bile bayağı vaktimi aldığı için rahatsızlık duyuyorum. Bilmiyorum iki saniyelik bakayım dediğinizde bile bayağı bir süre bakıyorum.

K29 ise vakit kaybına yol açtığının ve kötülüğünün farkında olsa da sosyal medyadan kopamadığını şöyle açıklamaktadır: "Vaktimi çalıyor. Örneğin iyi bir şeyler izliyorsun diyelim, ama onu da izliyorsun sadece sonuç itibariyle. Ne kadar iyi bir şey olsa da faaliyete çok geçirmediğin sürece tabii ki vaktini her türlü çalıyor. Ama kopamıyorum. Hem kötülüğünü biliyorum hem kopamıyorum."

Fazla vakit harcadıklarını düşündüklerinde, kendilerini kontrol altına alma amacıyla sosyal medya hesaplarını dondurma ya da silme yoluna giden katılımcılar da bulunmaktadır. K25, çok fazla vakit geçirdiğini düşündüğü zamanlarda, sosyal medya hesaplarını sildiğini ve bir nevi sosyal medya orucuna girdiğini ifade etmektedir. Zira katılımcı (K25) telefonu açtığında bir tıklama ihtiyacı hissetmekte ve bu güdüyü kontrol altında tutmak istemektedir:

> Zarar noktasında bazen böyle çok şey olabiliyorsunuz. Belki bu sizin psikolojik durumunuzla alakalı, çok fazla vakit geçirdiğinizi düşünüyorsunuz. Ben o zaman mesela siliyorum. Belli bir ara veriyorum böyle. Elim oraya gitmesin diye bir de bir alışkanlık herhâlde. Böyle açıyorsunuz telefonu, direkt tıklama ihtiyacı hissediyorsunuz. O böyle boşlukta olduğunuz dönemlerde oluyor. O zaman onu böyle siliyorum hemen. Anlıyorum kendimi, sosyal medya orucuna giriyorum.

Instagram'da çok zaman geçirmenin bir bağımlılık oluşturduğuna dikkat çeken K3 ise her sene bir süreliğine hesaplarını dondurduğunu, ancak bir müddettir bunu yapamadığı serzenişinde bulunmaktadır:

> Vakit harcıyorum gerçekten, kişisel bir şey yapmamama rağmen, özellikle Instagram ve Instagram keşfetinde çok vakit geçirmenin bir bağımlılık oluşturduğunu da düşünüyorum. Her sene aslında şunu yapıyordum; dört beş hafta tamamen kapatıp, , hesabı dondurup biraz , *off* vermek, rahatlamak, bunu yapıyordum. Birkaç sene önce bunu da yapmamaya başladım. Yapamamaya başladım daha doğrusu. Okulda yaptığımız bir proje sebebiyle kullanmamız gerekiyordu. Bizim hesaplarımızın etiketlenmesi gerekiyordu. Bu yüzden

> yapamadım. Ama böyle kapatmak arada iyi geliyor diyebilirim. Çok uzun sürede kullanmak vaktin nasıl geçtiğini fark etmeyebiliyorum, o zaman biraz kapatıp kendi içime dönmeye çalışıyorum ... , Instagram ve diziler, belki biraz YouTube, çok vaktimi alıyor diyebilirim. Olması gerekenden fazla olduğunu düşünüyorum.

Diğer yandan, katılımcılar, sosyal medyanın zihinsel ve fiziksel olumsuz etkilerine de işaret etmektedir. Bu anlamda K27, sosyal medyanın bir yandan kendisinde dikkat dağınıklığı yarattığını, diğer yandan da herkesin içerik üretmesi karşısında kendisini pasif bularak olumsuzluğa ve ümitsizliğe kapıldığını şöyle nakletmektedir:

> İnanılmaz bir şekilde dikkat dağınıklığı yaratıyor sosyal medya. Dikkat süremi çok kısaltıyor. Ödül almayı benim için çok merkezî hâle getiriyor. Çünkü, izlediğim bir videoda hemen bir başlangıç, gelişme ve sonuç var. Ve bu sadece on saniyede. Bu kadar sonuç görmeye, bu kadar hızlı bir şekilde alıştığında kendi hayatında sebat etmek ve sabır gösterme konusunda zayıflıyorum. İşte bu zayıflık, dikkat dağınıklığımın artması ve şey duygusu, sürekli herkesin bir şeyler üretiyormuş olduğu, sürekli insanları üretken görüyorum ve o üretkenliğin içinde kendimi bir şey üretmiyor hissediyorum, bu da kötü bir his. Olumsuzluğa ve ümitsizliğe itiyor beni. O yüzden sosyal medyada inanılmaz seçici ve kullandığım zamanı çok uzatmamaya çalışıyorum ve çok seçici davranıyorum. İçerik konusunda çok seçiciyim.

Sosyal medya kullanımında kendisini sınırlayamadığını dile getiren K38, "ben de bağımlı oldum sanırım. Hatta el parmaklarımda fiziksel olarak ağrılar hissetmeye başladım" cümleleriyle bu olumsuz etkiye değinmektedir. Benzer olarak, uzun süre sosyal medyada vakit geçirdiği zaman, bunun baş ağrısı yapabildiğini ifade eden K42, gözlerinin de rahatsız olabildiğini bildirmektedir.

Bu bölümdeki söylemler doğrultusunda, K5 ve K18, sosyal medyanın manipülatif ve yönlendirici niteliğinin altını çizerken, bazı katılımcılar (K1, K3, K6, K11, K17, K19, K25, K29, K38, K40, K41) ise zamanlarının kontrolünü kaybettiklerini beyan etmektedir. K38 de "bağımlı oldum sanırım" ifadesiyle sosyal medya kullanımındaki kontrol kaybının en uç örneğini vermektedir. Ayrıca, içerikler arası yönlendirmelerle vaktin nasıl geçtiğine hayret edilerek vakit kaybı vurgusu da yapılmaktadır. Bu vakit kaybının farkına varılmasına rağmen, sosyal medyadan kopulamadığı da bir gerçek olarak açığa çıkmaktadır. Bunun örneği olarak, bazı

katılımcılar (K3, K25) sosyal medyayı çok kullandıklarını fark ettiklerinde hesaplarını dondurma ya da uygulamaları silme yoluna gitse de bu da çok etkili olmamaktadır. Diğer taraftan, sosyal medyanın etkisini vakit kaybı ve yönlendirme bağlamında olumsuz olarak niteleyen bu 13 katılımcının yaş gruplarına bakıldığında, ekserisinin (K1, K3, K5, K6, K11, K25, K29, K38, K41) Y kuşağı olduğu görülmektedir.

2.2.2. Sosyal Medya Paylaşımları

Sosyal medya üzerinden paylaşım yapmak, bir nevi sanal dünya içerisinde varlık bulmaktır. Katılımcılara yöneltilen, "sosyal medyada nasıl paylaşımlar yaparsınız?" sorusuna verilen yanıtlardan, katılımcıların neredeyse hepsinin az da olsa paylaşım yaptıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, paylaşım yapmam diyen sadece bir katılımcı (K39) olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, sosyal medyayı kullanan katılımcıların, yaptıkları paylaşım ve yorumları kontrol altında tutmaya çalıştıkları da belirginleşmektedir. Bu kontrolün altındaki motivasyon, zaman zaman başkalarının tepkisini çekmeme ve eleştiri almama iken, zaman zaman da dinî düşüncelerin etkisidir.

Sosyal medyada paylaşım yaptığını ifade eden katılımcıların bazıları, genellikle dinî içerikli paylaşımlar yapmaktadır. Diğer yandan, katılımcıların çoğu ise güzel sözler, doğa fotoğrafları, gezdikleri yerler, okudukları kitaplar, toplu fotoğraflar, aileleri ve çocuklarının fotoğraflarını paylaşmaktadır.[22] Dinî konularda paylaşımlar

[22] Kendi çektiğim resimlerden vesaire paylaşıyorum. İçerik olarak da yani daha çok gördüğüm güzel bir söz, dinî içerikli bir söz, bir bilgi, onları paylaşıyorum (K1).
*Story*de kendimi paylaşıyorum ... Bir manzara paylaşabiliyorum. Bir yazı yazabiliyorum, minik yazılar yazabiliyorum. Fotoğrafla birlikte (K6).
Mesela kahve. Ondan sonra, okuduğum bir kitabı, ama onu böyle güzel sunumlu şekilli hâlde, direkt kitap olarak değil de işte sunumlu bir hâlde. Bunun gibi yani. Fotoğraf paylaşımım şöyle. Profilimde hiç fotoğrafım yok. Sadece annem vefat edince onunla ilgili bir slayt yapmıştım. Bir tek onun slaytı var. Şimdi bir de *reels*lar çıktı. Kısa videolar çekiliyor. İşte bazen eşimle onların komik videolarını çekiyorum, partner olarak. Hani biz eğleniyoruz. Bunu da yakın arkadaşlarla paylaşıyorum ama. Şimdi öğrenciler olduğu için. Onlara örnek olması hasebiyle. Bu şekilde (K9).
Paylaşımlarım da bir yere gitmişimdir, gördüğüm şeyleri, hoşuma giden, başkalarının gitmesini istediğim bir şeyleri paylaşırım (K10).
Paylaşım derken şöyle oluyor. Bazen öğrencilerimiz geliyor. Öğrencilerimizle sınıfımızı paylaşıyoruz. Sınıfımızla beraber gittiğimizi bir yeri paylaşıyoruz. Bazen öğretmen arkadaşlarla bir şey paylaşıyoruz. Öğretmenler gününde paylaştık. Geçen bir üniversiteye gezi düzenledik. Orayı paylaşım yaptık. Hem öyle okul ya benim içeriklerimin yüzde sekseni okulla ilgili paylaşımlar oluyor (K14).

yapmayı tercih eden ve bu konulardaki bilgi iletimini önemli bulan katılımcılardan K1, amacının çoğunlukla hatırlatmak olduğuna temas etmektedir. Aynı katılımcı (K1) bu amacını, "ben biliyorsam, bildiğimi aktarmam lazım belli bir yerde. Kimi insanlar, arkadaş çevremde gruplara da mesaj atıyorum genelde, bak bugün kandil, şunları yapabiliriz, şu ibadetleri yapabiliriz diye. "Allah razı olsun" derler hep. Günün koşturmacasında unutulabiliyor sonuçta" ifadeleriyle detaylandırmaktadır. Genellikle dinî hassasiyetleriyle ilgili ayet, hadis, dua, güzel sözler ve şiirlerden mısralar paylaştığını dile getiren K22, bu paylaşımlarının onun için çok önemli olduğuna dikkat

---

Güzel bir söz görürsem ya büyük ne bileyim Yunus Emre'den olabilir. Mevlana'dan olabilir ya da hadisi şerifler olabilir. Onları bazen paylaşıyorum. Ondan sonra ya o da genelde hikâye kısımlarında ya da böyle çocuklarla bir yere gittiğimde bir doğa resmi falan o tarz şeyler paylaşıyorum. Ondan sonra çok nadir çocukların resmi olabiliyor. Yani böyle. Mesela bazen de şunu da çok yapmıyorum, ama çok nadir de o gündemdeki olaylarla ilgili kendi düşündüğümü az çok belli edecek bir şey varsa onunla ilgili paylaşım yapabiliyorum. O şekilde yani (K19).

Yeni hesabımda işte çocuğumu paylaşıyorum, yüzünü paylaşmıyorum ama. İşte eşimi paylaşıyorum. Yani o şekilde. Daha böyle sade, daha *simple* bir hayat (K21).

Örneğin öğrencimle bir şey yapmışım, onu paylaşıyorum. Yani deney yaptık mesela. Deneyi paylaşıyorum ya da bir yere gittim, o an paylaşasım geliyor bazen. Paylaşıyorum hani farklı bir yere gittiysem ya da arkadaşımla uzun süre sonra karşılaştığımızda resim çekildiysek bazen paylaşabiliyorum bazen paylaşmıyorum. Öyle hani paylaşım yapmayan bir insan değilim, yapıyorum, ama öyle arada yani hani (K29).

Mesela bir en çok paylaşımlarım bir yere gezmeye gitmişken oluyor, gezi notlarını paylaşıyorum. Onun haricinde günlük yaşantımda, her yaptığımı paylaşmam, genelde hiçbir şey paylaşmıyorum, paylaşmıyorum, en son mesela bir hafta sonu güzel bir şey yapmışımdır falan. Onun üzerine bir şeyler paylaşıyorum. Genelde böyle (K30).

Kendim fotoğraf çekmeyi çok seviyorum bayağı küçüklüğümden beri. Çektiğim fotoğrafları, dağ, taş, çiçek, böcek, işte onları paylaşıyorum, altına güzel bir söz. Öyle (K31).

Yani bir şey manzara, doğa, onları paylaşıyorum ... Sonra işte gittiğim güzel yerleri olsun, doğa vesaire, bir orman olsun vesaire. 1-2 tane böyle kendimle ilgili işte bir yere gittiğimde çekebilirim, mesela Millet Kütüphanesine gitmiştim Ankara'da. Orada onu paylaştım. Hoşuma gitti. Ben de fotoğrafın içindeyim. Ondan sonra öyle birkaç, ama çok fazla paylaşımda bulunan bir insan değilim (K32).

Daha çok gezdiğim yerleri gösteriyorum. Çoğunlukla hani şey değil de genel yani sıradan şeyler değil de mesela yurtdışına gitmişimdir. Oraya bir daha gitmeyeceğimdir muhtemelen. O benim için önemli hatırası olan bir şey. Paylaşıyorum oradaki anımı (K33).

WhatsApp'a durum koyuyorum. Durum koyuyorum. Önemli gördüğüm günlerde ya da ne bileyim hoşuma giden bir yazı olabilir. Bir karikatür olabilir. Bir söz olabilir (K34).

Mesela arkadaşlar, çocuk, çocuklar genelde çocuklar var. Manzara, doğa (K38).

Gittiğim yerlerde manzara resimleri. Böyle yeğenlerim var mesela, bazen onlarla beraber resim ekliyorum. Bazen de arkadaşlarım hani topluysak, bir *selfie* çekip atıyoruz (K4). 3

İlk zamanlar açtığımda bir iki tane kendi fotoğrafımı paylaşmıştım. Sonra tamamen kaldırdım. Süreç olarak sonra o sırada fotoğrafçılıkla ilgilenmiştim üniversite zamanlarında, doğa fotoğrafları olarak onları paylaşmıştım. Birkaç sene önce onları da tamamen sildim. Sadece yani şu ara mesela çok fazla deprem bölgesiyle ilgili hikâye paylaşımı yaptım günlük. Onun dışında başka bir şey çok fazla olmuyor. Yani ara ara. Bir yerlere gittiğim zaman (K3).

Karışık işte. Hepsi, kahve kitap paylaşımım var. Kitap paylaşımım var. Sürücü paylaşımlarım var, bilgi paylaşımım var. Sonra soru cevap var. Karışık, hepsini yapıyorum (K4).

çekmektedir. Öğretmen olan K9 ise daha çok öğrencileri takip ettiği için onlara yönelik dinî paylaşımlar yaptığını söylemektedir:

> Dinî bir hikâye gördüğümde hemen paylaşırım. Belli aralıklarla Kur'an-ı Kerim'den ayetler paylaşırım. Her cuma mesela cuma mesajı oluyor ya bir hadis ya da Kur'an-ı Kerim'i mesela sunumlu bir hâle getirip tövbe haşa onun sunuma ihtiyacı yok da görsel olarak işte yanına bir mum veya bir çiçek koyarak bu şekilde paylaşımlar yaparım. Ve öğrencilerim de bunda etkili. Onlar daha çok takip ettiği için.

"Kesinlikle dinî hassasiyetlerle yazarım, kesinlikle. İnsanları dinden soğutacak bir şey yazmam mesela, hayra çağıracak bir şey yazarım" diyen K36 da paylaşımlarındaki dinî vurguya işaret etmektedir. Önceden, dinî konularda daha çok paylaşım yaptığı hâlde, yine dinî göndermeler içerse de artık paylaşım dilini değiştirdiğini ifade eden K40, bunun nedenlerine şöyle değinmektedir:

> Daha çok yapıyordum. Şimdi biraz böyle şey gözle bakıyorlar o tiplere. Böyle sürekli dinî şey paylaşıp sanki, orada da bir bilmişlik gibi duruyor diye ondan da çektim kendimi. Dinî terimleri belki kullanmadan, dinî mesajlara girmeden, yine ahlak üzerinden, inanç üzerinden o eksenli şeyleri paylaşıyorum; ama böyle direkt dinî bir mesaj, şu kadar şunu okuyalım, şu kadar şunu yapalım, kandillerde birbirimizi tebrik edelim, bu gece şunu yapalım gibi şeylere girmiyorum. Bunlar da ayrı bir güruh oldu.

Katılımcının (K40) söylemleri, sosyal medyada dinî içerikli paylaşım yapanlara karşı gelişen bakış açısının, paylaşımlarda değişikliğe gidilmesine neden olabildiğini örneklemektedir. K37 de "dinî konularda daha çok yorumlar yaparım. Tamamen onunla alakalıdır" diyerek yorumlarının dinî içerikli olduğunu belirtmektedir.

Katılımcıların, dinî içerikli paylaşımlar haricinde, sosyal medyadaki temel motivasyonlarından biri de kendi gördükleri, gezdikleri, beğendikleri, iyi hissettikleri örnekleri başkalarıyla ve en önemlisi de yakınlarıyla paylaşma arzularıdır. K2, her gün paylaşım yapmasa da genellikle paylaşımlarını arkadaşları ve sevdikleri için yaptığını telaffuz etmektedir:

> Her gün paylaşım yapmam, her dakika paylaşım yapanlardan değilimdir. Yeni bir yere gittiysem orayı arkadaşlarım ya da sevdiklerimle onlarla da paylaşmak isterim ki dediğim gibi izci olmam hasebiyle arada böyle rota çizerim kendimce. Bunu takip edenler vardır. Biraz da onu düşünerek gittiğim yerleri, gördüğüm yerleri, okuduğum kitapları paylaşıyorum. Her gün paylaşım yapmam mesela. Her gün sosyal medyaya girmem.

WhatsApp üzerinden güzel sözler, manzara fotoğrafları, Kur'an ayetleri ve hadisler paylaşan K22'nin isteği ise başkaları da istifade etsin, kendi hoşlandığı şeyleri başkaları da görsün temennisidir. Başkalarına faydası dokunsun umuduyla yapılan paylaşımlar[23] güzel sözler, kitaplar, dinî içerikli yazılar gibi kategorileri kapsamaktadır.

Katılımcıların söylemlerinde kristalize olan bir nokta da ekseriyetle iyi hissedilen anların paylaşıldığıdır. Bunu örnekleyen K23, "genellikle ailemle, hoşlandığım manzaralar. Kendimi iyi hissettiğim ortamları paylaşmışım. Sülale yemekleri. İşte kızımın ödül aldığı törenler. Oğlumun aynı şekilde, tatil görüntüleri,

[23] Faydalıysa paylaşmayı tercih ediyorum. Veya bazen şey oluyor. İç dökümü şeklinde oluyor bu. Çok yoruldum vesaire gibi. O da zaten tanıdıklarım, yakınlarım oluyor. Çok açılmıyorum sosyal medyada (K15).
Bazen yorumlarda bulunabiliyorum ve izlediğim şeyleri başka arkadaşlarıma, başka kanallarla, WhatsApp kanalıyla paylaşabiliyorum. Onlar da bir paylaşım içine giriyor. Genelde şey, dünyaya dair farkındalığımı arttıran hayat hikâyeleriyle ilgili bir şeyler izlediğimde bunları paylaşırım. Ben bunu Instagram'da *post* etmiyorum, ama YouTube'dan alıp WhatsApp'tan atmam da paylaşmak aslında. Dediğim gibi, hayatta farkındalığımızı arttıran hikâyeler, başka insanların örnek alınabilecek hikâyeleri, ibretlik hikâyeleri genelde paylaşıyorum. Ya da ben şeyleri çok seviyorum. Hayvanları çok severim. Ya da böyle onların böyle komik şeyleri oluyor. Videoları oluyor gerçekten. Onları da çok fazla böyle o kafaya girmesem de böyle birkaç paylaştığım şeyler oluyor. Bu ikisi diyebilirim (K27).
İnsanlara faydası olacağını düşündüğüm şeyi, eğer çocuğumun doğum günü değilse mesela onları iyiye yöneltecek bir şey, herhangi bir şey. Bir şarkı görmüşümdür, insanların görmesini istiyorum. Bir kitap okumuşum gibi. Böyle şeyleri genelde (K36).
Ben daha çok şey kişisel olmaktan ziyade fikirsel, yani olaylarla ilgili nasıl bakmamız gerektiği falan. Daha ideolojik, daha fikirsel ya da dinî konularda paylaşım yapıyorum (K37).
Durum paylaşımlarında genellikle ben ayet, hadis ya da böyle dua, herkese şey yapan, iyi gelen herkesi motive eden ya da yanlışta olduklarını düşündüğüm tanıdıklarımın onlar da görecekler, esasında onlar önemli, yanlışta olduklarını düşündüğüm tanıdıklarımın görüp buradan kendilerine bir ders çıkarabilmeleri için ayet, hadis, dua o tarz şeyler paylaşıyorum (K42).
Güncel olan şeylerle, onu bir mesuliyet gibi hissediyorum orada (K44).
WhatsApp'ta durum paylaşımlarım şöyle, ayet, hadis ve dinî yazılardan ya da makalelerden seçtiğim mesela rast geldiğim, internette bulduğum şeyleri günlük paylaşırım mutlaka. Özellikle hadis. Hadis paylaşmayı çok seviyorum. Ayet de paylaşıyorum, ama hadisi daha çok bilmiyorlar. Kur'an-ı Kerim herkesin elinde. Okuyabiliyorlar. Mealleri var. Biliyorlar. Hadis hiç bilmeyenler var. Kur'an-ı Kerim de paylaşıyorum. Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve hadisler de paylaşıyorum (K7).
Genelde İslami kurallarla alakalı belli şeyleri paylaşıyorum. Ondan sonra işte bu şu caiz değildir, işte bunun açıklamasını yapıyorum ya da şu şöyle yapılması gerekir ... Gittiğim yerlerin fotoğraflarını paylaşıyorum (K26).

gezme görüntüleri paylaşmışım" ifadelerini kullanmaktadır. Katılımcılar, bir yandan kendilerini özel hissettikleri ortam, enstantane ya da kişilerle fotoğraflar paylaşmakta, diğer yandan da başkalarının bu iyi anları görmesini sağlamaktadırlar.

Katılımcıların, sosyal medyada yaptıkları paylaşımlara değinmelerinden hareketle, paylaşmaktan kaçınılan içeriklerin de olduğu ve bu noktada bir sınırın çizildiği anlaşılmaktadır. Bilhassa özel hayat ve mahremiyet konusu ön planda tutulmakta ve katılımcıların birçoğu[24] kendilerinin ve çocuklarının fotoğraflarını paylaşım ögesi yapmamaya özen göstermektedir. Kendisi mahremiyete dikkat edip paylaşımlarını ona göre yapan K15, çocuklarına da aynı bilinci aşıladığını şöyle ifade etmektedir:

> Kendi fotoğrafımı, çocuklarımın fotoğrafını, hatta eşimin fotoğrafını bile paylaşmıyorum. Paylaştığım zaman orada bir durum, bir sevincimiz var vesaire. Genellikle yüzümüzü kapatıyoruz ve o şekilde olmasına inanıyorum. Mesela okullardaki etkinliklerde de mecbur kalıyorum. Kimi veli vardır. Bunu görmek ister. Ben bize kalsın derim. Çocuklarımı da öyle yetiştiriyorum. Hatta

[24] Mesela kızımı falan asla paylaşmam. Bir kere şey zaten, o onun kararları ve onun mahremiyeti. Paylaşmam yani. İstemeyen insanları, eşimi falan da paylaşmam (K5).
Böyle çok fotoğraf paylaşmam zaten. Paylaşmamaya çalışırım. Çocukları çok paylaşmam … kişisel hayatıma, mahremiyetime dikkat ederim. Ondan hoşlanmıyorum. Başkası için de hoşlanmıyorum kendim için de hoşlanmıyorum. Gereksiz. İsteyen paylaşsın tabii de. Bazı şeylere çok maruz kalıyoruz. Takipten de çıkamıyoruz. O da kötü. Çat diye çıkamıyorsun (K8).
Kendi fotoğraflarımı paylaşmıyorum ... çocuğumu zaten hiç paylaşmıyorum. O da yani niye paylaşmıyorum? Hani nazar değer diye paylaşmıyorum. Görmesinler çocuğumu gerek yok düşüncesiyle tabii ki paylaşmıyorum. Bir de zaten hiç temiz bir ortam değil oralar. O yüzden zaten resim de paylaşmıyorum açıkçası (K10).
Çocuklarımı asla paylaşmam. Özel hayatı öyle yemek, gezme olaylarını da pek paylaşmıyorum (K14).
Hiç kendi yüzüm yoktur (K17).
Ben zaten kendimi veya insan paylaşmıyorum (K31).
Yediğimi içtiğimi yayınlamam mesela. Çocuklarımı mümkün olduğunca yayınlamam (K36).
Çocukları paylaşmıyorum zaten (K41).
Zaten şeyde de yoktur, profilimde de yoktur [fotoğraf paylaşımı]. Tasvip etmiyorum açıkçası, onu doğru bulmuyorum. Hatta kızıma bu yönde çok uyarılarım oluyor, ama bir şey yapamadık, onu çözemedik (K42).
Bir toplum içerisindeysem ve insanların mesela bir fuardaysam veya işte okuldaysam, insanların içine çıktığım kıyafetle o şekilde ve yine de böyle üzerine yazı getirmeye falan çalışırım, bunu … insanların şeyinden dolayı yapıyorum. Yani bir insanın kendi fotoğrafını beş milyon insanın yorumuna açması aslında tehlikeli bir şey (K20).
Çocukların mahremiyet eğitimi açısından, evet önceden daha, çünkü şimdi daha insanlar bilinçlendi. Bir sürü kanaldan bir sürü şeyler takip ediyorum. O yüzden çocuklarımı paylaşmıyorum ... Bu herkese açık olan Instagram hesabına da bir böyle bir tane Zoom görüşmesi yapmıştık eğitimde, onun da öyle aynı bunun gibi bir resmi var. Kendi profil fotoğrafım böyle flu yandan böyle bir şey, yoksa kendini sergilemekten çekinen bir insan olduğum söylenebilir (K18).
*Story*de kendimi paylaşıyorum. Ama fotoğraf olarak bıraktığım yerde kendimi paylaşmıyorum (K6).
Fotoğrafımı paylaşmıyorum (K26).

> çocuklarım o bilinçte olduğu için şey yaparlar. Birisi gelip onların resmini çekmek istediğinde anne benim resmimi izinsiz çekti der. Veya ben bile paylaşacak olsam şey yapar. Anne ben paylaşmanı istemiyorum der. Veya sadece babaannemle, anneannemle şu kişilerle paylaş der. Eşim de aynı şekilde. Aile içerisinde şey vardır, mesela bebekken akrabalarınız paylaşmak istiyor. Uyarıyoruz, biz paylaşmıyoruz. Nazar değer şudur budur diyoruz. Başka sakıncaları da var onu da biliyorum. Ama paylaşmamayı tercih ediyorum.

K5 ise "çok özel bir yere gittiğim zaman mesela, belki çok pahalı bir yere tatile gitmiş olabilirim. Özellikle paylaşım yapmamaya da çalışıyorum" demekte; K11 ise paylaşım yapmadığı durumları şu cümlelerle aktarmaktadır:

> Aileyle ilgili, annemin, babamın ön planda olduğu, güzel bir yemeğin, güzel bir gezinin olduğu şeyleri, insanlar baktığında keşke ben de şu anda orada olsam diyebileceği şeylerin hiçbirini paylaşmıyorum. Yemek paylaşmıyorum. Veya şurayı gezdim, şu an buradayım falan. Popüler paylaşımların çoğunu yapmamaya gayret ediyorum.

Bu başlık altında yer alan fikirler neticesinde, katılımcıların, sosyal medyada paylaşmayı tercih ettikleri ve paylaşmaktan kaçındıkları içerikler arasına bir sınır çizdikleri açığa çıkmaktadır. Bu sınır, tercih edilen faydalı ve dinî içerikler (K1, K2, K7, K9, K15, K22, K26, K27, K36, K37, K40, K42) iyi anlar ve mutlu olunan yerlere dair fotoğrafların paylaşılmasında (K23) ve mahremiyete dair sakınımlarda (K5, K6, K8, K10, K14, K17, K18, K20, K26, K31, K36, K41, K42) belirginleşmektedir. K10 ve K15 ise bilhassa nazar konusuna işaret ederek çocuklarının fotoğraflarını nazar değmesin diye paylaşmadıklarını ifade etmektedir. Bunlarla beraber, paylaşımlarında mahremiyete dikkat eden katılımcıların demografik bilgilerine bakıldığında, çoğunun (K5, K6, K8, K10, K14, K20, K26, K31, K41) Y kuşağı ve imam hatip lisesi mezunu (K5, K6, K10, K14, K20) olduğu görülmektedir.

2.2.3. Sosyal Medyada Gelen Tepkiler

Sosyal medya kullanıcıları, birbirlerinin gönderilerine çeşitli şekillerde tepki gösterebilmektedir. Bu tepkiler kimi zaman olumlu olup sosyal medya jargonunda "beğeni" olarak ifade bulurken kimi zaman da olumsuz ve eleştirel olabilmektedir.[25]

Katılımcılar, sosyal medyadan kendilerine iletilen tepkileri ve yorumları da takip etmektedir. Özellikle, gönderilerini kimlerin gördüğü ve beğendiği merak konusu olabilmektedir.[26] Paylaşımlarını kimlerin gördüğü, beğendiği ya da yorum yaptığına bakmadığını veya çok nadir baktığını söyleyen katılımcılar[27] ise azınlıktadır.

Sosyal medyanın etkileşimsel dinamiklerinin giriftliğini ortaya seren bazı yanıtlar da katılımcılar tarafından verilmiştir. Örneğin, yaptığı paylaşımlara bakmayan kişilere gönderilerini kapattığına dikkat çeken K7, bunu şöyle açıklamaktadır:

> Benim yaptığım paylaşımlara, mesela dinî paylaşımlar yapıyorum, bakmayanları çıkartırım. Sen derim hakkını kaybettin artık. Ben senin için elimden geleni yaptım. Ama bekletirim, ona süre veririm. Bir en az on paylaşım falan yapmam lazım. On tanesinde falan bakmaması lazım. Artık ben bakmıyorum, bu senin yaptığın paylaşımlara ilgi duymuyorum, bunları

[25] Sosyal medya platformlarında, beğenilen ya da beğenilmeyen paylaşımları, içeriği oluşturanlara bildirmek adına seçenekler bulunmaktadır.

[26] Beğeni geldiğinde örneğin bakarım kaç kişi beğenmiş. İyi, güzel derim (K29).
Ne yorum geliyor diye bakıyorum açıkçası. Genelde yaptığım paylaşım kaç beğeni alıyor? Şu da beğenmiş, falan diye. Öyle onu takip ediyorum (K30).
Zaten az olduğu için takipçiler, hangi arkadaşlarım beğenmiş diye bakıyorum (K31).
Mesela diyelim ki bir yorum yaptım. Bakıyorum kaç beğeni almış falan (K16).
Hiçbir beğeniye mesela yoruma filan çok sonradan bakarım, aaa bunu mu demişler falan diye (K26).
Anlamaya çalışıyorsun, neden bu kadar beğenildi, ne oldu? Niye şu beğenilmedi de şu yazı beğenildi falan. Niye bu kadar *retweet* aldı gibi insan tabii anlamaya çalışıyor (K37).
Bakıyorum gerçekten. Özellikle bu şeyde paylaşım yaparken, çok fazla paylaştığım zaman birkaç tanesini insanların daha az gördüğünü düşündüm. Bunda şunun peşine düştüm. Yani aslında kişisel bir şey paylaşmadığım için orada kişisel beğeni kaygım yok. Ama muhtemelen paylaşsaydım olurdu. Bunu niye az kişi beğenmiş, bunu niye daha çok kişi beğenmiş, bunu düşünürdüm (K3).

[27] O kadar çok fazla da önemsemiyorum, ama bazen bakarım. İstem dışı bakıyorum galiba? Mesela hikâye kısmına günlük fotoğraf yüklüyorsun diyelim, bazen bakıyorum beğenilere doğru, ama çok da önemli değil, alışkanlık olmuş bu galiba fark etmeden (K38).
Zaten takipçi sayım yok ki şöyle *like*lara da bakmıyorum kaç kişi, mesela *story* atıyorum ya, insanlar bakıyorlarmış, kim gördü bunları diye. Kimin baktığına bile bakmıyorum (K5).
Ben şeye de bakmıyorum. Kaç kişi gördü görmedi. Onlara da bakmıyorum (K14).
Bakmam (K35).
Çok nadir bakıyorum emin olun (K40).

> görmek istemiyorum anlamına geliyor çünkü. Onun için kapatıyorum. Artık onunla hiçbir şey paylaşmıyorum.

Bu katılımcı (K7) yaptığı paylaşımlara bakmayan kişilerin, bunu bilerek ve isteyerek yaptığını düşünmekte ve bu tavrı, kendisine bir nevi hakaret olarak algılamaktadır. Aynı şekilde davranan K22 de gönderilerine baktığı kişilerin de ona aynı karşılığı vermesini beklemekte ve yaptığı paylaşımlara bakılmamasını değersizlik olarak tanımlamaktadır. Katılımcı (K22) bu durumu şu cümlelerle anlatmaktadır: "Bir ayet paylaşıyorum. Ben o ayetten etkileniyorum. Belki diyorum, birisi daha etkilenir. Kimler bakmış diye bakıyorum. Ben de başkasınınkine bakıyorum. Ama diyorum, bana bakmayanlara ben de bakmam. Ben sana değer veriyorum. Sen de bana değer ver, karşılıklı."

2.2.3.1. Sosyal Medyada Olumlu Tepkiler

Sosyal medya aracılığıyla gelen beğeni ve olumlu yorumlar, katılımcıları sevindirmekte, motive etmekte ve hoşlarına gitmektedir. Hatta K12, paylaşımlarının beğenilmesiyle paylaşım yapma sıklığını da doğru orantılı bulmaktadır:

> Çok motive eden bir şey. Çok insanın hoşuna giden, psikolojisini düzelten, kendini insanın kendine iyi hissettiren bir şey zaten … O his biraz da bağımlılık yapıyor. Ondan sonra şunu da paylaşayım o zaman. Şunu da göstereyim o zaman diye. Gittikçe sen de paylaştığın şeylerin dozajını arttırmaya başlıyorsun.

Kendi seçtiği ve paylaştığı bir içeriğin, milyonlarca içerik arasından sıyrılarak olumlu tepkiler alması da K27'yi mutlu etmektedir: "Benim beğendiğim bir şeyin onlarda da öyle güzel bir etki yapması benim hoşuma gidiyor. Çünkü milyonlarca içerik var. Fakat benim tercih ettiğim içeriğin onlarda da bir hoşluğa vesile olması beni mutlu ediyor." Din görevlisi olan K11 ise yaptığı bilgi temelli paylaşımların, olumlu karşılık bulmasının onu sevindirdiğini ifade etmektedir:

> Bilgi temelli, inancın nasıl olduğuyla ilgili fikri gene bizden elde etmeleri lazım kaygısıyla zaman zaman ayet paylaşma, zaman zaman hadis paylaşma, güncel bir konuda görüş paylaşma, o konuyla ilgili bir ayet, hadis varsa onu paylaşma üzerinden paylaşımlar yaparken birkaç akrabam diyeyim, onlardan

> aldığım olumlu dönüşler beni sevindiriyor. Çünkü orada şahsımla ilgili bir şey değil. Kazanım da yok aslında. Yapmaya çalıştığım bir şey var. Onun yerine ulaşmış olması zaman zaman beni mutlu ediyor.

Dil öğrenimi üzerine çektiği videoların beğenilmesinin onu motive ettiğine değinen İngilizce öğretmeni K33, hazırladığı içeriklerini de beğenilere ve yorumlara göre şekillendirdiğini izah etmektedir. K26 da gelen olumlu tepkilerden hareketle, sosyal medyaya daha fazla eğilmeyi düşünse de zaman aldığı için vazgeçtiğini söylemektedir:

> Mesela şeyi fark ettim. Bir şey paylaştığım zaman birçok arkadaşım o şeyi faydalanıp paylaşmaya başladı. Aaa dedim, millet benim paylaştığım şeye değer veriyor. Acaba daha mı fazla bu işin içinde olsam filan gibi bir şey düşündüm hatta geçen. Sonra dedim ki yok yani. Çok zaman alan bir şey ve beni çok engelleyecek bir şey. Paylaştıklarında hoşuma gitti mesela.

Sosyal medyada beğeni almak ile gündelik yaşamda beğeni almanın çok benzer olduğunu vurgulayan K25, beğenilerle birlikte enaniyetin ortaya çıktığını da ileri sürmektedir. Katılımcı (K25) bu durumu, kendi yaşadığı deneyim üzerinden şu şekilde nakletmektedir:

> Çok garip bir şey söyleyeceğim size. Spora gitmeye başlamıştım pandemiden önce. Ve şeyi fark ettim. Kendinize çok bakmaya başlıyorsunuz bu sefer. Aynada kendinize bakıyorsunuz. Devamlı kontrol ediyorsunuz ve kusurlarınızı görmeye başlıyorsunuz, kusur gördükçe kendinizde o kusurları kapatmak için uğraşıyorsunuz. Ve ben merkeziyet başlıyor bu sefer. Enaniyet ortaya çıkıyor. Onu gördüm ben. Mesela bu estetik olaylarını insanlar kadınların kendini devamlı değiştirme ve şey çabasında olmasını ben o zaman fark ettim. Mesela buna bir sınır getirdim. Orada aydınlandım ben. Demek ki bu böyle oluyor, her şey peşi sıra geliyor. Bir şeyi yapıyorsunuz. Öbürü geliyor. Hep devamlı bu sefer kendinizle uğraşıyorsunuz. Kaşınla, gözünle, vücudunun hatlarıyla, halbuki sağlık için yaptığınız bir şey. İnsanlardan olumlu tepki aldığınız zaman, ne güzel olmuşsun falan dedikleri zaman bu sefer hmm falan başlıyor böyle. Onu fark ettim mesela. Çok tehlikeli bir eşik. O yüzden sosyal medyada insanların o çukura düşme nedenini de ben buna bağlıyorum. O benlik ortaya çıkıyor. Enaniyet. Okşanıyorsunuz. Okşandığınız zaman hoşunuza gidiyor.

Diğer katılımcılar da benzer biçimde, olumlu yorumlar ve tepkiler aldıklarında sevindiklerini, iyi hissettiklerini aktarmaktadır. K8, paylaşımlarının beğenilmesini

“cesaretlendirir … beğenilmesi hoşuna gider insanın” cümleleriyle dile getirirken; K34, beğenilerin hoşuna gittiğini; K36 da takipçilerinin paylaşımlarını takdir etmesinin ona iyi geldiğini beyan etmektedir.

Yaptıkları yorumlardan anlaşılacağı üzere, bazı katılımcılar (K8, K11, K12, K25, K26, K27, K33, K34, K36) için sosyal medyadan gelen beğeniler ve yorumlar önemli görülmekte ve onları mutlu etmektedir. Paylaşımlar beğenildikçe paylaşım sıklığı da artmakta ve bu da sosyal medyada daha fazla zaman geçirilmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte, sosyal medya beğenilerini önemli gören bu dokuz katılımcının çoğunun ise Y kuşağı (K8, K11, K25, K26, K27, K33) olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.3.2. Sosyal Medyada Olumsuz Tepkiler

Katılımcılar, sosyal medyadan aldıkları olumsuz tepkiler karşısında, çeşitli şekillerde savunma mekanizmaları geliştirmekte ya da pasif kalmaktadırlar. Kimi katılımcılar kendilerini ifade etmeye çalıştıklarını, kimileri ise üzüldüklerini ve etkilendiklerini belirtmektedir.

Hatalıysa özür dileyeceğini, eğer yanlış anlaşıldıysa da kendisini açıklamaya çalışacağını bildiren K15, “beğenmemeleri önemli değil, herkesin beğenisi farklıdır. Eğer ben hatalıysam orada özür dilerim hemen. Ne kadar dikkat etsem de diyelim ki orada yanlış anlaşıldım. Mesela hemen derim ki ben bunu kastetmiştim. Kusura bakmayın derim” ifadelerini kullanmaktadır. Olumsuz bir tepki ya da yorumda, kendilerini izah etme içerisine gireceklerini ileten katılımcılardan K40, pek anormal bir durumla karşılaşmasa da “konuşurum. Ne olduğunu ne bittiğini karşılıklı yazışarak konuşurum … konuşmayı, yazışmayı tercih ederim. Anlaşılana kadar” demektedir. K42 de elinden geldiğince açıklama yapmaya çalışacağını dile getirerek “karşı taraftan yanlış mı anlaşıldım, yoksa karşı tarafın bir kötü zannına mı maruz kaldım, o yönde artık karşıdaki yorum neyse o yönde açıklama yapmaya çalışırım” cümlelerini sarf etmektedir. Karşısındaki kişiye kendisini anlatmaya çalışacağına işaret eden K26 da diğer katılımcılara benzer biçimde, “bak bunu demek istedim, bundan dolayı da böyle” şeklinde bir gerekçelendirme yapacağını telaffuz etmektedir. Aynı katılımcı (K26)

durumu netleştirene kadar konuşmayı ve yazışmayı tercih edeceğinin de altını çizmektedir.

Sosyal medyada yaptığı paylaşımlara gelebilecek olumsuz yorumları şahsi algılamadığını ifade eden K27, paylaştıklarıyla ilgili insanların zihninde yanlış düşünceler oluşturmama adına paylaşımlarını kontrol ederek bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmektedir. Katılımcı (K27) bu durumu, bir örnekle şöyle aktarmaktadır:

> Başkalarından gelen tepkiyi kendime yönelik bir tepki olarak ve bundan korktuğum için değil, paylaştığım şeyle ilgili o insanların zihninde başka yanlış bir yere oturtmasından çekindiğim için. Hayvan haklarıyla ilgili bir şey vardı. Bir *post* vardı. Yakın zamanda. Onu paylaşmak istedim. Onu paylaşırken insanların zihninde mesela sokakta hayvan istemiyoruz diyen birinin olaya işte iyi de tamam da o zaman onlar da bizi ısırıyorlar. İşte çoluk çocuğumu sokağa çıkartamıyorum diyeceğini bildiğim için onu oraya sokmadan ya evet hayvanların yeri sokak da değildir. İşte hayvanların yeri barınaklar da değildir. Biz bunlara doğal yaşam sağlamalıyız diye bir açıklama mesela orada o yapmak zorunda hissediyorum. O kişiyi şey yapmamak için yani onu yanlış bir kanala girip oradan olayı farklı bir noktaya götürmemesi için, ama kendi şahsıma yönelik bir şey çok hissetmiyorum.

Bazı katılımcılar ise olumsuz bir tepki karşısında, ilk reflekslerinin şaşırma ve neden böyle düşündüler acaba diye sorgulama olduğunu belirtmektedirler. Bu bağlamda K41, olumsuz bir tepki ya da yorum karşısında "neresine takıldılar diye ben de bir takılırım. Düşünürüm yani" demektedir. K43 de "bir düşünürüm, niye böyle demiş ki derim" sorgulamasını yapacağına değinmektedir.

Katılımcıların bir bölümü ise kendilerini açıklamaya çalışma gibi bir davranış içerisine girmeyerek, gelen tepkilere tepkiyle karşılık vermektedir. Bu tepkiler ya gelen tepkiye cevap verme ya da tepki veren kişiyi engelleme veya takipten çıkma şeklinde vuku bulmaktadır.

K10, "böyle mesela karşıt görüşte insanlar varsa karşımda, inadına da paylaşım yapabilirim. Benim sizden olmadığımı bilin anlamında paylaşımlar yaparım" diyerek tepkisini net bir şekilde ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Olumsuz bir tepkide hemen karşılığını vereceğine temas eden K13 de "bir paylaşımın altına bir yorum yazsam, birisi de bana olumsuz bir şey yazsa hemen ben de onun karşılığını veririm. Bir şekilde herhâlde şey yapardım. Memnun olmadığımı belli ederdim, söylerdim"

cümleleriyle bu konudaki tavrını açık etmektedir. K31, "Instagram'da böyle bir yorum yapmıştım. Altına birisi yazdı, ben tekrar cevap vermiştim. O tekrar yazmıştı. Cevap veriyorum. Facebook'ta da oluyordu, eskiden daha çok oluyordu. Ben de yorum yazıyordum tekrar" anlatımıyla yaşadığı bir örnekten bahsetmektedir. "Hemen hemen ortak kutsal üzerinde yaşayan bir toplumuz" diyen K44 ise "ama buna rağmen burada benim kutsalıma karşı bir saldırı söz konusuysa bazen daha da çok beni perçinliyor, törpülemiyor da daha çok paylaşım yapasım, hırslanabiliyorum" ifadelerini kullanmaktadır. Katılımcının (K44) kutsallarına karşı yapılan bir saldırıda hırslandığı ve daha çok paylaşım yapma duygusu içine girdiği dikkat çekmektedir.

Diğer yandan, kendisini takipten çıkan birisine tepki olarak kendisi de onu takipten çıkan K1, bunu şöyle iletmektedir: "Hatta bazen bakıyorum takip ettiğim hâlde birisi çıkmış beni takipten. Sonra ben de onu takipten çıkıyorum, kusura bakmasın." K36, kendisine sosyal medya üzerinden hakaret eden biri olduğunda onu engelleyeceğinden söz etmektedir. Katılımcı (K36) bu tavrını, şu cümlelerle betimlemektedir: "Hakaret eden birini engellerim mesela. İnsanların da görmesini istemem. Ben de muhatap olmak istemem. Daha sakin bir şekilde müdahale edelim, ona haddini bildirdikten sonra silmem mesela, o anda silerim, yorumunu da silerim, kendisini de silerim bitiririm orada." K3 ise gelen bir tepki karşısında, sosyal medyadaki şikâyet hakkını kullandığını belirtmektedir. Buna karşın, katılımcı (K3) şikâyetinin genellikle dikkate alınmadığını, bu yüzden ya o kişileri engellediğini ya sessize aldığını ya da takipten çıktığını da aktarmaktadır.[28]

Kendilerine yönelik olumsuz tepki ya da yorumları önemsemeyeceklerin beyan eden katılımcıların, kendi fikirlerinden emin ve görüşlerini ortaya koyma noktasında da kararlı oldukları anlaşılmaktadır. Olumsuz bir yorum alan fotoğrafını da yorumu da yıllar geçse de silmediğini belirten K5, bu tür yorumlara hiç aldırış etmediğini

[28] Ben kendi fikrimi tartışan bir şey gördüğüm zaman bir yorum gördüğüm zaman sosyal medyadaki şikâyet hakkımı kullanmaya çalışıyorum. Yani sohbet kurallarına aykırı bir durum söz konusu olduğu zaman. Ama Instagram ne kadar gerçekten bu kuralların sınırlarına aykırı olsa da buna net geri dönüşler yapmıyor. Zaten dikkate almıyor bu görüşleri. Ben de o yüzden ya engelleme ya sessize alma ya takipten çıkma gibi davranışlarda bulunuyorum (K3).

söylemektedir.[29] K9 da eşiyle birlikte çektikleri videolara, olumsuz tepki geldiğinde önemsemediğini, zira kendisinin eğlendiğini ve paylaşmak istediğini ifade etmektedir. Beğenilme arzusunun evlendikten sonra bittiğini ve bu sebeple de artık yapılan yorumları umursamadığını anlatan K10 ise aynı zamanda, fikirlerini savunma açısından "karşıt" görüşten olan kişilerden de çekinmediğini vurgulamaktadır.[30] K28, "birkaç tane hesabın altına yorum yazdım, mesela olumsuz yorum yazan da oldu benim yorumuma. Hiç etkilenmedim" demekte; genelde olumsuz yorum almadığını belirten K32 ise "geçen bir hikâye paylaşmıştım. Arkadaşım beğenmemişti. Ondan sonra olabilir dedim, ben beğendim. Yani, çok şey yapmam" değerlendirmesinde bulunmaktadır. K33 de "beğeni gelmediğinde üzüleyim, sileyim falan yapmıyorum" diyerek gelen beğenilere sevindiğini, ancak aksi durumda da buna çok takılmadığını izah etmektedir. Bunlara benzer şekilde, başka katılımcılar[31] da eğer kendilerinden eminseler olumsuz tepkileri önemsemediklerine işaret etmektedirler.

Bu başlık altına dâhil edilen katılımcıların bir bölümü (K15, K26, K40, K42) sosyal medya üzerinden gelen herhangi bir olumsuz yorum ya da tepki karşısında,

[29] Bir kere bir fotoğraf paylaşmıştım. Çok önce ama. Belki on sene öncedir. Nerede olduğunu da hatırlayamam. Instagram ilk çıktığında falan. Bir *selfie*ydi. Bir arkadaş şey yazmış. Facebook'ta, çok yıllar önce yani yine vapurla karşıya geçerken böyle kendimi de çekip paylaşmışım. Arkadaş herkese açık bir yerde yorum yapmış. Demiş ki siyah noktaların var, onları temizlesene diye. O yorumu da kaldırmadım. Fotoğrafı da silmedim. Direkt aklıma o geldi. Duruyordu herhâlde. Hiç sallamadım yani (K5).

[30] Yok, çok etkilemez beni. Diyorum ya bir de evlendikten sonra da pek çok şey değişti. Yani beğenilme arzum artık hiç yok. Eşim beğensin yeter. Yani ona da hatta çok beğensin diye uğraştığım yok. Kendimi o konuda çok özgürleştirdim gerçekten. Yani başkalarının o gözleri çok beni şey yapmıyor, ilgilendirmiyor. Ve o da güzel bir şey bence ilgilendirmesin. Evet gerek yok. Twitter paylaşımları biraz daha farklı mesela. Hani orada hiç beğenilme arzusu yok. Gerek yok. Seni zaten hiçbir şekilde görmüyorlar. Düşüncemi bilsinler, düşüncemi bilsinler isterim mesela. Hani kendimi göstermek öyle yerlerde isterim. Beğenilmeme arzusu da mesela karşıt görüşlü beni takip edenler de var. Hiç yok. Aksine beğenmedikleri görüşümü bastıra bastıra derim. Yani istersen bırak beni takipte (K10).

[31] Aklımdan geçer. Çünkü insanın çevresinde hani kendi düşünce tarzına yakın insan da olabiliyor. Tam karşı düşünceden de insanlar olabiliyor. Evet onu bir düşünürüm ama sonra derim ki hani benim fikrim yani kendimce girdiğim gibi çok hızlıca bir düşünceyle onu derim benim doğrum buysa yani paylaşırım yani çok onu şey yapmam yani tepki alır mıyım kısmını (K19).

Ben o haberden veya şeyden doğruysam, kendimden eminsem hiçbir eleştiri beni etkilemez açıkçası. Etkilenmem yani (K23).

Olumsuz tepkiyi alıp o tepkinin içeriğine bakarım. Ve kendimi ona göre, yani attığım içerikteki onu bir gözden geçiririm. Benim göremediğim bir şeyi görmüş olduğuyla ilgili bana bir farkındalığım kazanır, ama benim çok iyi niyetli şey yaptığımda, çok olumsuz bir şey alırsam hadi ya demek ki bu da öyle düşünüyor derim, hiç ben onu üstüme almam, paylaşırken ki benim niyetim bellidir. Dediğim gibi o olumsuz içeriğe göre ya o göremediğim bir şey mi görmüş; eğer göremediğim bir şeyi görmek yok, tamamen onun bakış açısından çok olumsuz bir yere oturduğunu fark ediyorsam da ya tamam o da öyle düşünmüş derim (K27).

kendilerini açıklama ihtiyacı duyduklarını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, bir kısmı (K41, K43) ise olumsuz yorum ya da tepki karşısında, kendilerini sorgulayacaklarını dile getirmektedir. Üstelik, bir katılımcı (K27) tepki gelebileceğini düşündüğü için izahatıyla birlikte paylaşım yaptığına dikkat çekmektedir. Bunların haricinde, tepkilere tepkiyle karşılık vereceklerini zikredenler (K10, K13, K31, K44) olduğu gibi o kişileri engelleyeceklerini ya da takipten çıkacaklarını (K1, K3, K36) belirtenler de bulunmaktadır. Kimi katılımcılar (K5, K9, K19, K23, K27, K28, K32, K33) ise gelen tepkiler ya da olumsuz yorumların kendilerini etkilemediğini anlatmaktadır. Öte yandan, gelen tepkilerin kendilerini etkilediğini ya da tepkilere karşılık vereceklerini bildiren katılımcıların yaş gruplarına bakıldığında ise çoğunun (K1, K3, K10, K13, K15, K26, K27, K31) Y kuşağı olduğu görülmektedir. Ayrıca, tepkilerden etkilenen bu katılımcıların yarısının (K1, K3, K10, K15, K26, K40, K43) çalışma hayatında yer aldığı ve çalışan-çalışmayan dengesinin orantılı olduğu ortaya çıkmaktadır.

2.2.3.3. Sosyal Medyada Tepkilerden Kaçınmak

Katılımcıların, sosyal medyadan gelebilecek olumsuz tepki ya da yorumlardan kaçınma adına, paylaşım yaparken çeşitli kriterler geliştirdikleri de belli olmaktadır. Bir yandan, yazım dili kontrol edilerek kimse tarafından yanlış anlaşılmak istenmezken, diğer yandan da paylaşımlarda hassas davranarak tepkilerin önüne geçmek amaçlanmaktadır.

K1, "bazen olur ya bir şey yazarsın, başkasına gider laf … Onunla şöyle bir şey konuşmuştuk, üzerine bunu paylaştım, acaba üzerine alınır mı diye düşündüğüm oluyor" diyerek, kendisini takip edenler arasında paylaşımlarına alınabilecek kişiler olmamasına özen göstermektedir. Başka bir ifadeyle, katılımcı (K1) başkalarının alınabileceği paylaşımlar konusunda duyarlı davranmaktadır. K22 de aynı şekilde, "kimse üzerine alacak şeyler paylaşmamaya çalışırım" demektedir. Klavye dilinin önemli olduğuna temas eden K9 ise özellikle yorum yaparken buna dikkat ettiğini şöyle belirtmektedir:

> Mesela bir yere yorum yaparken kelimelerimi seçerim. Bir de klavye dili diye bir şey var ya. O mesela okunduğu söylendiği gibi olmuyor. Burada sizinle

> yazışıyor olsam belki kendimi doğru ifade edemeyebilirim. O andaki seçtiğim kelime bana göre doğru, ama karşıdaki onu yanlış anlayabiliyor. O yüzden çok yorumlara girmemeye, yorum yapacaksam da kelimelerimi düzgün seçmeye dikkat ederim.

Klavye dili vurgusuna benzer biçimde, bazı katılımcılar da kelimelerine çok dikkat ettiklerini bildirmektedir. Bu bağlamda K16, "çok dikkat ederim. Böyle ölçe ölçe yazarım. Biçe biçe. Aman oraya çekmesin, aman buraya çekmesin. Biliyorum milletin başına neler geliyor diye. Çok dikkat ederek kelimelerimi seçerek" ifadeleriyle ne kadar titiz davrandığına değinmektedir. K26 da "orada olumsuz bir şey ortaya koymayı istemem. O yüzden çok dikkatli davranırım" diyerek, sosyal medyadaki dikkatli tutumundan bahsetmektedir. K6 ise özellikle dinî hassasiyetlere dikkat ettiğine değinerek, dili güzel kuramayan ve entelektüel bir düzeye çekemeyen kişilerin paylaşım yapmamasını daha doğru bulduğuna işaret etmektedir:

> Dinî hassasiyetlere dikkat ediyorum, bütün akrabalarım orada. Benim şeyim o kadar renkli ki sekiz yüz takipçinin inanın ki dört yüzü çok solcu, dört yüzü çok sağcı. Bir şey yaparken ortalamayı yakalamaya çalışıyorum … Eğer dilinizi güzel kuramıyorsanız, dilinizi çok entelektüel bir düzeye çekemiyorsanız, duygularınızı ve öfkenizi yansıtacak paylaşımlar yapıyorsanız, zaten bunu yapmamayı aslında daha doğru buluyorum. Çünkü öfkeyle kalkan zararla oturur. Ya da çok duygusal bir anda paylaşım yapan suistimale açık hâle getirir kendisini. Böyle düşünüyorum. Çok cesurca her şeyi paylaşan insanların çok doğru yaptığını ben düşünmüyorum.

Paylaşımları bağlamında, "birisinin kuyruğuna basar mı şeklinde, biraz orta yolu tercih ettiğim düşünülebilir" diyen K18 de kullandığı dilde orta yol vurgusu yapmaktadır. K12, gündelik yaşamında da söyleyeceklerini daha yumuşak ve dolaylı söylemeyi öğrendiğini ifade etmektedir. Katılımcı (K12) "hayatımız boyunca hep böyle çok sivri çıkışlar yapmaktan kaçındırıldık. Öyle olunca o bizim hayat şeyimiz hâline gelmeye başladı" sözleriyle, bu durumu ilahiyatçı kimliğine de bağlamakta ve anlatımına şöyle devam etmektedir:

> Bunun üstüne bir de öğretmenlik eklenince o söyleyeceğimiz şeyi daha çok yumuşatarak, daha dolambaçlı söylemeyi belki de biraz öğrendik. Onun için Twitter'ı kullandığım dönemde de çok sivri yorum yazmıyordum. Biraz daha laf sokar şekilde diyeyim böyle inceden inceye laf sokan tarzda yazdıklarım oluyordu. Ona da çok fazla tepki veremiyorlardı.

Sosyal medyada yazdıkları ile karşı tarafı kırmamaya dikkat ettiğini zikreden K15 de dilini empati üzerine biçimlendirdiğini beyan etmektedir:

> Mesela diyelim ki bir olay, haber, bir şey var. Altına, eğer uyarma ihtiyacı duyarsam veya benim de böyle bir tecrübem var, dikkat edelim şeklinde bir şeyim varsa yazarım. Orada da yazdığıma dikkat ederim. Çünkü şey var. Sosyal medyada da herkes birbirini yanlış anlıyor, cümleler yanlış ifade ediliyor. Daha böyle şey bir üslup. Karşı tarafı da kırmayacak, empati kurabileceğim ama derdimi de anlatabileceğim bir dili kullanıyorum. Karşı taraf işte ne hissederse hissetsin demem. Sosyal medya da normal yaşantımızdan bir parça.

K20 ise paylaşımlarında göz önünde tuttuğu noktanın, yaptığı paylaşımın altında kavga çıkmaması olduğunu telaffuz etmektedir. K24 de gerek günlük yaşamında gerekse de sosyal medyada kimseyi kırmama konusunda hassas davrandığını ortaya koymaktadır. Manipülasyon içeren paylaşımlar yapmadığından söz eden K32, genellikle kimseyi kırmayacak, aynı zamanda da kendi duruşunu net ifade eden söylemleri tercih ettiğini bir örnek üzerinden izah etmektedir:

> LGBT olaylarında mesela çok böyle manipülasyon içerecek şeyler paylaşmam. Son dönemlerde beni çok rahatsız eden bir durum mesela … Muhafazakâr olan kesimler çok keskin bir dil kullanıyorlar. Mesela bir Instagram kullanıcısı dört beş sayfalık böyle çok güzel şey paylaşmış, İslami olarak neden LGBT'nin uygun olmadığına dair çok güzel bir şey paylaşmıştı. Mesela benim kendi Instagram hesabımda, benimle aynı görüşte olan arkadaşlarım da var. Onu çok güzel ifade ediş tarzı hoşuma gittiği için mesela onu paylaşmıştım. Şey olmadı. Dediğim gibi insanlarla ilişkilerde de aynı zihniyet yapısına sahip olmadığın insanla çok itici şeylerden ziyade kimseyi kırmayacak, ama aynı zamanda sizin nerede durduğunuzu gösterebilecek şeyleri tercih ediyorum. Bu söz konuşma olarak olsun yazıda olsun, mümkün olduğu kadar şey yapıyorum.

Ilımlı yorumlar yapmayı yeğlediğini söyleyen K33 ise "çok sert zaten benim mizacımda da yok. Bir şey belirtmek istiyorsam da kelimelerimi düzgün seçmeye çalışıyorum. Seçerek yazıyorumdur. Ya da o yüzden çok uçta değilim, çok uçlarda yaşayan değilim. Ortadayım diyebilirim" ifadelerini kullanmaktadır. Karşısındakini üzmemeyi önemsediğini ve ağzına geldiği gibi yazmadığını belirten K36 da bir paylaşım yaparken mutlaka düşündüğünü dile getirmektedir. Aynı katılımcı (K36)

akrabaları arasında farklı düşüncelerden kişiler olması sebebiyle paylaşımlarında sivri olmadığını ve biz-siz ayrımı yapmadığını da şöyle açıklamaktadır:

> Genelde kendi takipçilerim arasında olumsuz bir şey olmuyor. Ben de insanların şeyini kaşıyacak bir şeyler paylaşmam. Çünkü kendi kuzenlerim benim gibi düşünmüyor mesela. Fikirlerimi düzgün bir şekilde ifade ederim. Diğerlerini zan altında bırakacak bir şey söylemem. Biz böyleyiz, sen şöylesin, biz siz ayrımı yapmam. Kendi fikrim olduğunu ifade ederim. Ben böyle düşünüyorum derim mesela.

Yanlış anlaşılmasından korktuğu için bazen "WhatsApp ya da Telegram yazışmalarında yorum yazacaksam o zaman şey yapabiliyorum. Onu düşünebiliyorum. Bazen yorumun yarısına kadar yazıyorum. Yarısına kadar geldikten sonra vazgeçiyorum, siliyorum, atmıyorum yorumu. Geri dönüş yapabiliyorum" diyen K42 de benzer hassasiyetler göstermektedir.

Farklı görüşteki insanların bir arada olduğu takipçi listelerinde en çok dikkat edilen nokta, karşıdaki kişinin rahatsız olmaması ve üzerine alınmamasıdır. K44 buna temas ederek, herkesin kutsallarına saygı duyulması gerektiğinin altını çizmektedir. Her görüşten arkadaşı olduğuna değinen K45 de benzer şekilde hassas davranarak, kimseye mesaj veriyormuş gibi olmak istemediğini ve yanlış anlaşılmaktan çekindiğini nakletmektedir:

> Benim her yönden arkadaşım var. İlla bu dinî yönü şey yapmayalım. Hayat görüşü, hayata bakış açılarında da tabii ki bazı şeylere dikkat ederim. Ben şimdi bunu yazdım, birine mesaj veriyormuş gibi olmasın, kimseyi kuşkulandırmayalım, günaha sokmayayım manasında dikkat ederim. Ama mesela bir ayet olur, dinî bir yazı olur, bir dua olur veya bir şey olur, onu hiç çekinmeden direkt paylaşırım … Bazen sözler oluyor. Bir yerlere böyle mesajları oralardan hiç kimseyi kuşkulandırmak istemiyorum. Hele hele mesela bir olay yaşadım, onun üzerine o durumu paylaştım, kimse yanlış anlaşılmasın, ben buna vesile olmayayım. Tabii ki oralarda dikkat ettiğim olur, önüme gelen her şeyi paylaşmam.

Katılımcılardan bazıları ise klavye diline dikkat etmek ya da paylaşımlarını şekillendirip yumuşatmak yerine hassas konularda hiç paylaşım yapmamayı tercih etmektedir. K13, "biliyorsunuz muhafazakâr hocaların videoları oluyor. İllaki seveni sevmeyeni o olan kritik böyle bazı hocalar oluyor ya. Diyelim ki onun sevdiğim bir

videosunu paylaşmam. Şimdi durduk yere bir daha o bana bir şey diyecek. Ben ona söyleyeceğim" diyerek başkalarının tepkisini çekecek bir video paylaşmayacağını ifade etmektedir. K29 da "yapmam. Öyle riske de girmem. Olumsuz olabilecek bir şey de yapmamaya çalışırım. Siyasi olsun ya da başka türlü olsun. Yorum ya da paylaşım yapmamaya çalışırım" demektedir. Yakın bir erkek arkadaşıyla çektirdiği fotoğrafı sosyal medyada paylaşmaya çekindiğini zikreden K32 ise "ne derler" düşüncesinin bir örneğini şu cümleleriyle vermektedir:

> Yakın arkadaşlarımdan biri erkek. Uzun zamandır görüşmüyoruz diye, o bir de bir kız arkadaşım hep beraber buluştuk. Fotoğraf çekildik. Ben sosyal medyada paylaşayım dedim. Bizim geleneksel kültür yanında bir erkek görünce onu direkt erkek arkadaşı demeye çok meyilli olduğu için paylaşmadım. Dedim, bunlar kesin olayı çok farklı bir yere yollayacaklar. Halbuki böyle çok yakın arkadaşım, uzun zamandır görüşüyoruz. O yüzden mesela paylaşmadım. Yakın arkadaşlara da paylaşmadım. Çünkü biz hâlâ o şeyi geçemedik. O zihniyeti aşamadık maalesef. Belli bir mesafede, insanın çok rahat erkek arkadaşının olabileceği şeye geçemediğimiz için paylaşmadım mesela. Biliyorum yani. Yanlış bir yere gidecek, kim uğraşacak onunla.

K31 de bazı paylaşımların altına yorum yazmayı çok istese de sosyal çevresinin yorum yazan kişilerden oluşmaması nedeniyle "ne derler"den çekinerek vazgeçtiğini aktarmaktadır:

> Bazı şeylerin altına çok yazmak istiyorum. Çok saçma gelen şeyler, çok alakasız yorumlar … Hep böylesiniz muhabbeti vardır ya. Çok yazmak istiyorum. Ama benim kendi arkadaşlarım da çok fazla böyle insanlar olmadıkları için olur da birisi görür benim yorumumu, "aaa buraya ne yazmış" der diye yazmaktan çekiniyorum açıkçası. Yoksa çoğu yere bir şeyler yazasım geliyor. Bakıyorum yakın görüştüğüm arkadaşlarım diyeyim. Hiçbirisi öyle değiller. Instagram'ı o şekilde kullanmıyor kimse. Hatta ben onlara göre daha fazla kullanıyorum. Daha fazla paylaşım yapan kişiyim … Yorumlarda daha fazla yorum yazmak isterken tutuyorum kendimi.

Başkalarına dokunacak ya da tepki çekecek paylaşımları şekillendirmek yerine, hiç yapmamayı seçen katılımcıların temel düşüncesi de olumsuzluk yaşamamak, bir nevi tepki almamaktır. K8, "gündemle ilgili paylaşım yapmayı düşünüp şimdi bunu yapacağım, ama mesela şu tarz düşünen insanların da hoşuna gitmez diye düşünüp vazgeçtiğim oldu" demektedir. "Dokunacak şeyleri pek paylaşmıyorum" şeklinde

görüş bildiren K22 de "birilerini iğnelemek, laf vurdurmak" gibi şeylere dikkat ettiğini zikretmektedir. K25, konuşmakla yazmak bir olmadığı için paylaşım yaparken, paylaşımı farklı bir yöne çekilir, yanlış anlaşılır diye düşünüp paylaşımını silebildiğini anlatmaktadır. K12 ise sosyal medya paylaşımlarında herhangi bir tepki almama adına nasıl tercihlerde bulunduğunu şöyle beyan etmektedir:

> Zaten mümkün olduğunca o tepkileri almamak için ona göre fotoğraf çekiyorsun, seçiyorsun aslında. Veya yorumunu da yaparken böyle çok kötü yorum yapmıyorum. Çok tepkinin geleceği bir yorum yapmıyorum. Öyle o tarz şeyleri görmeden geçiyorum. Tepkisiz geçiyorum öyle söyleyeyim. Hoşuma gitmeyen paylaşımları da yokmuş gibi davranıyorum. Kendiminkinde dikkat ederim. Muhakkak sevilsin veya takdir alacak bir şeyi paylaşmayı tercih ederim.

Bu katılımcılar ya yorumlarını yazarken silip vazgeçmekte ya da tepkisiz kalmaktadır; zira K25'in de vurguladığı gibi konuşmakla yazmak bir değildir ve "ne tepki gelir?" çekincesi katılımcıları pasif kalmaya itmektedir.

Gündelik yaşamda başkalarının yüzüne söyleyemeyecekleri şeyleri, sosyal medyada da söylemeyeceklerini öne süren katılımcılardan biri (K5) "gerçek hayatta da kimseyi böyle yüzüne karşı eleştiren bir insan değilim zaten. O yüzden orada da yapmıyorum" açıklamasını yapmaktadır. K36 da aynı şekilde, "yüzüne söyleyemeyeceğim bir şeyi internette de yazmam. Orası da bir sorumluluk alanı sonuçta. Allah Twitter'dan da soracak, Instagram'dan da. O ayrı bağımsız bir alan, burası başka bağımsız bir alan gibi değil, hepsi hayatın içinde" ifadelerini serdetmektedir. Bu iki katılımcı, sosyal medyanın gündelik yaşamdan farklı ve soyut bir alanmış gibi algılanması yanılgısına temas etmektedir.

Katılımcıların bir kısmının, sınır çekerek kontrolde tuttukları bir nokta da siyasi paylaşımlardır. Siyasi bir paylaşım ya da yorum yapmaktan kaçındıkları anlaşılan katılımcıların, sosyal medyada insanların çok çabuk linç edilebildikleri ve damgalandıklarını düşünerek, bu tür konularda polemiğe girmekten geri durdukları ortaya çıkmaktadır. K14, "siyaset gibi bir şeye yorum yapmıyoruz zaten hem mesleğimiz icabı hem de tartışmaya ya da şey yapmaya gerek yok" demekte; K23 de "genellikle siyasi paylaşımlarımda mesela dikkat ederim. İnsanların tabii farklı

düşünceleri olduğu için karşı çıkabilirler, hoşlanmayabilirler" ifadelerini kullanmaktadır. Devlet memuru kimliğinden dolayı, sosyal medyada bazı şeyleri açıkça yazamadığını dile getiren K21 ise sözlerine şöyle devam etmektedir:

> Devlet memuru olduğun için senin siyasi kimliğin bile olmaması lazım. Savunduğum parti belli evet, ama onu bile savunmaman lazım. Daha çok bizim nötr olmamız lazım, çünkü biz memuruz. Bizim için A partisi de B partisi de C partisi de kim gelirse gelsin, çalışma mecburiyetindesin. O yüzden çok dikkat ediyorum ona. Bazı şeyler böyle içim içimi yese de paylaşmıyorum. Yorum yazmıyorum. Hiçbir şey yapmıyorum. Çünkü biliyorum biri bir şey söylese pat üstüne atlayacağım. O yüzden bayağı dikkat ediyorum ona.

Sosyal medyada, paylaşımlarını kontrol altında tutuğu noktalardan birinin siyasi içerikler olduğuna değinen K30 da "zaten siyasi içerikli paylaşım yapmayı sevmiyorum. Siyasi içerikli paylaşımlarda kendimi sınırladığım, fikirlerimi tamamen yansıtmadığım doğru" diyerek, fikirleri üzerindeki kontrolü örneklemektedir. K29 ise özellikle siyasi konularda paylaşımlarına dikkat ettiğini, "insanların çok da bilmesini istemem çünkü zaten bir, ikincisi çok yorum yapan oluyor bu konuda. İnsanlar farklı düşünüyor sonuçta, benim düşünceme uymak zorunda da değil. O yüzden o tür düşüncelerimi kendime saklarım" cümleleriyle nakletmektedir. Siyasi paylaşımlara gelebilecek tepkilerin kişileri çabuk damgalama etkisine sahip olduğunu belirten K40, bu sebeple de siyasi içerikli paylaşımlar yapmadığını açıklamaktadır:

> Valla en çok kırmızı çizgim siyaset. Siyasette çabuk damgalanıyorsunuz, siyasi çevre tarafından. Yoksa kişileri düşünmem. Gerçekten düşünmem. Ama siyasi çevrelerde, olumsuz bir şey yazınca çabuk şey yapıyorlar. Hemen seni bir safa koyuyorlar. Cemaatlerle ilgili de öyle ulu orta yorum yapmam. Çünkü bunlar sosyal medyada konuşulacak şeyler de değil açıkçası. Öyle olduğunu da düşünüyorum. Tartışma açacak çok fazla bir şey tercih etmiyorum paylaşmayı.

K38 de "ideolojik şeyler paylaşıyorsam ya da siyasi bir söylem varsa da düşünürüm. Çünkü mesela Twitter'da bakıyorsunuz insanlar vicdansızca linç edebiliyorlar, ucu nereye gidebiliyor, çok kaldıramam öyle şeyleri" demektedir.

Bu bölümdeki katılımcıların, sosyal medyada gelebilecek tepkilerden kaçınma adına benimsedikleri tutumlar kategorize edilirse; kullandıkları dile özen gösterenler (K1, K6, K9, K12, K15, K16, K18, K20, K22, K24, K26, K32, K33, K36, K42, K44, K45) ve siyasi paylaşımlar ya da yorumlarda kendilerini denetleyenler (K14, K21, K23, K29, K30, K38, K40) şeklinde bir gruplandırmanın ortaya çıktığı görülmektedir. Diğer yandan, bazı katılımcıların uyguladığı bu denetim, onların bu tür paylaşımları hiç yapmamalarının da bir sebebidir (K8, K12, K13, K14, K21, K22, K23, K25, K29, K30, K31, K32, K38, K40). Bunlarla birlikte, burada görüş bildiren katılımcıların yaş grupları incelendiğinde, yarıdan fazlasının (K1, K6, K8, K9, K13, K14, K15, K20, K21, K25, K29, K30, K31, K32, K33, K38) Y kuşağı olduğu da netlik kazanmaktadır. Ayrıca, mesleki dağılımlarına bakıldığında ise az bir farkla çoğunun (K6, K9, K12, K14, K15, K16, K18, K20, K22, K23, K26, K29, K30, K33, K45) öğretmen olduğu veya eğitim alanında bir meslek icra ettiği gözlemlenmektedir.

2.2.3.4. Sosyal Medyada Tepkileri Engellemek

Katılımcıların bir kısmı, sosyal medyadan gelebilecek olumsuz tepki ya da yorumlara set çekmek adına, bu tür tepkileri verebilecek kişi ya da hesapları tamamen engellemeyi tercih etmektedirler. Bu engelleme, paylaşım bazında da olabilmekte ve bazı paylaşımlar kimi kişilere kapatılmaktadır. Diğer yandan, Instagram'da yer alan bir özellik olan, yakın arkadaşlar bölümüne eklenen kişilere paylaşım yapılarak, diğer takipçilerin bu paylaşımları görmesi de engellenebilmektedir. WhatsApp'ta ise telefon rehberindeki kişilerin otomatik olarak eklenmesi sebebiyle, herkesin görmesinin istenmediği durum paylaşımlarında, özellikle iş yaşamındaki üstler ve arkadaşlar ile öğrenciler engellenebilmektedir.

Eski sosyal medya hesabında, babasını engellediğini ifade eden K1, aynı zamanda çok yorum yapanları da engellediğini iletmektedir:

> Önceden babam engelliydi, bu hesabımı yeniden eklemiş babam geçenlerde, ben de kabul ettim, burada da yakalandık diyorum … Bazen çok yorum yapan oluyorsa onları engelliyorum, hikâyemi. Çünkü paylaşımdan ziyade hikâye paylaşıyorum daha çok, gidiyor ya 24 saatte. Birini engellemiştim, sürekli her şeye yorum yapıyor, bir şey yapıyor, bu kadara gerek yok. Önceden de

> babamdan şeyden gizlemişimdir, muhtemelen engellemişimdir; dedim ya bir yere gidiyorum, bir şey yapıyorum.

Babasını ve maddi durumu iyi olmayan arkadaşlarını, sosyal medyada engellediğini söyleyen K23 de bunu şöyle aktarmaktadır: "Biraz babam falan filan mesela çok şey yapıyorlar. Onları engellediğim oluyor görmesinler diye. Veya bazı durumu olmayan arkadaşlarım, bazen onları engelleyebiliyorum." Takipçilerini engelleme sebebini, gereksiz muhabbet olarak tasvir eden K5, "oluyor tabii. Çünkü onlarla uğraşamayacağım diye. Çünkü aaa teyzesinin gülü, bir tanesi oraya da mı gittin? Ne yaptın. Ay maşallah benim yavruma. Yine yürüyor. Ne onlarla mı uğraşacağım? Bu anlamda. Gereksiz muhabbete gerek yok" demektedir. K6 da hem belirli hassasiyetler hem de akrabalarının paylaşımlarıyla ilgili konuşmaları sebebiyle, bazı kişileri engellediğini açıklamaktadır:

> Mesela cenazeler varsa ailede ikinci derece üçüncü uzaktır, ama bir cenaze vardır ve ben bir yerlere gidiyorumdur. O insanlar zedelensin istemem mesela. En son hatırladığım engelleme durumum odur. Ya da çok giydiğimi, içtiğimi konuşmuşsa birileri, akrabalar içerisinde. Mesela onu tespit etmişsem bazen yapabiliyorum. Sonra diyorum ki bazen aman bana ne konuşsun kim neyi konuşacaksa. Açabiliyorum. Dönemsel bir şey olabiliyor.

Akrabalarından engellediği kişiler olduğunu dile getiren K20, "engelleyip paylaşımımı göstermediğim insanlar oldu. Öyle gelip, saçma sapan bir şey yazıp saçma sapan, engelledim evet akrabalarımdan" ifadelerini sarf etmektedir. K27 ise eğer sosyal medya kullansaydı, akrabalarından engelleyeceği kişilerin mutlaka olacağından bahsetmektedir. Sözlerine devam eden katılımcı (K27) "vallahi olurdu. Akraba çevremden çok böyle, yani kendilerinden çekindiğim için değil de gereksiz bir yük olarak almamak için engelleyeceğim insanlar olurdu gerçekten. O da onların kişiliğiyle ilgili" cümleleriyle, buna sebep olarak gereksiz bir yük almak istememesini göstermektedir. Buradaki gereksiz yük, akrabalardan gelecek tepkiler ya da yorumların, katılımcı üzerinde yaratacağı rahatsızlık hissidir denilebilir.

Diğer taraftan, Instagram'da yakın arkadaşlar grubuna eklediği kişilere paylaşım yaptığını belirten katılımcılar da bulunmaktadır. K29, "genelde bazen öğrencilerim görmesin diye. Bazen öyle paylaşımlar yapabiliyorum. Yakın arkadaşlar

diye bir şey var, orada kuzenlerim, yakın ailem, arkadaşlarım var. Oraya da paylaşım yapabiliyorum" izahatında bulunmaktadır. Katılımcı (K29) öğrencilerinin paylaşımlarını görmesini istememekte ve bu sebeple de yalnızca yakın arkadaşlar grubuna eklediği arkadaşlarına, akrabalarına paylaşımları iletilmektedir. Bilhassa fotoğraf paylaştığı zaman, kişileri kontrol ederek seçen ve sadece yakın arkadaşlar grubuna paylaşım yapan K8, "fotoğraf paylaştığım zaman, seçip paylaştığım olmuştur. Orada bir yakın arkadaşlar şeyi oluyor, grup oluşturuyorsun falan. Bir şeyi mesela herkese paylaşmamışımdır. Belli bir gruba paylaşmışımdır" demektedir. Benzer şekilde K13 de yakın arkadaşlar grubuna paylaşım yaptığını şu cümlelerle aktarmaktadır: "Onun da özelliği var ya yakın arkadaş diye bir gruplama yapıyorsun. O yakın arkadaşlar listesine aldıklarıma paylaşıyorum. Onlar görüyor. Herkes görmesin diyorsun." K11 ise bu durumu aşağıdaki cümlelerle iletmekte ve paylaşımlarının herkese açık olup olmamasının yakınlık ve uzaklığa göre şekillendiğini açıklamaktadır:

> Tanıdıklardan ayırdıklarım var, sebeplerini söylüyorum … Halka halkadır ya çevremiz. İlki ailedir. Sonra yakın akraba, komşu, arkadaş dediğin çevredir, gitgide bu halka açılır. Ben o bilhassa durumum dediğim kısıtlayıcı olarak paylaştığım alanda Instagram'ın, sadece en yakınlarım tarafından görülmesini istediğim şeyleri orada paylaşıyorum. Evde de mesela öyle değil midir? Evin mesela bir arkadaşım evime gelse bir arkadaşım vardır ki burada çamaşırlar katlanmadıysa durabilir, çok da sorun değil. Ama başkası gelse asla onları katlıyken bile görmesini istemeyebilirim. Yakınlık ve uzaklıkla alakalı olan bir şey. Bu da benim o paylaşımım buna göre şekilleniyor yani.

Bunlarla birlikte, iş yaşamındaki kişilerin engellenmesi ise çoğunlukla WhatsApp üzerinden yapılmaktadır. K10, öğretmen arkadaşları görmesin diye bir kere engelleme yaptığını şöyle örneklemektedir:

> Bir kere öğretmenler görmesin diye bir şey, öğretmenlere sadece kapatmıştım ama neyi kapattığımı hatırlamıyorum. Bir kere yaptım onu. Okul vaktiydi de ben dışarıda mıydım? Neydi hiç hatırlamıyorum, ama vakitle alakalı bir şeydi. Bu vakitte bu paylaşılmaz gibi bir şey. Ya da dersim boştur belki o şekilde bir şey paylaşmışımdır.

K15 ise sosyal medyada rahat davranmak istediğini ve yanlış anlaşılmama kaygısıyla meslektaşlarını engellediğini söylemektedir: "Orada biraz rahat davranmak istiyorum. WhatsApp'ta biraz daha böyle tanıdık, beni anlayacak insanlarla paylaşıyorum. Engellediğim tabii oluyor. Okul idaresi gibi. Öğretmenler gibi olabiliyor."

Diğer yandan, WhatsApp'ta yakından tanımadıkları birçok kişinin olması sebebiyle, durum paylaşımlarını herkese açmadıklarını beyan eden katılımcılar da vardır. Telefon rehberinde çok fazla alakasız kişi olduğu için WhatsApp'ta bazılarını engellediğini telaffuz eden bir katılımcı[32] (K31) telefon rehberindeki numaraları silemediği için bu yolu tercih ettiğini belirtmektedir. K33 de WhatsApp durum paylaşımlarında, engellediği kişiler olduğunu ileterek sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

> WhatsApp durumunda yapıyorum. İlgili alakasız bir sürü insan var çünkü, kaydetmişim. Öğrencilerimi kaydetmişim. Ne bileyim görmesine gerek yok. Bir kere görüştüğüm insanı kaydetmiştim mesela. Bir veli diyelim. Veli benim durumumu niye görüyor? Engelleyebiliyorum. Ya da o anda çıkarıyorum bazen rehberimden. Bir daha görüşmeyeceksem. Evet öyle kısıtladığım kişiler oluyor.

K45 ise "WhatsApp'ta da tanımadığım insanlar şimdi gereksiz bir yorum yapar, bir şey olur. Evet onların görmesini engelliyorum" diyerek bazı kişileri engellediğini vurgulamaktadır. Hem akrabalarından hem de iş yaşamındaki kişilerden engelledikleri olduğuna temas eden K43 de bu durumu şöyle izah etmektedir:

> İnsan akrabasını seçemiyor maalesef. Arkadaş seçiliyor da akraba seçilemiyor. Birkaç akraba var öyle, çünkü bir de paylaşımlarını da görmek istemiyorum, çünkü her şeyini paylaşıyor A'dan Z'ye. Bu sefer senin en ufak bir şey paylaşsan bile yarın öbür gün yüz yüze geldiğinde sen şunu şunu şunu yapmıştın falan, böyle ailemin yanında deyince de biliyor onlar benim neler yaptığımı da onlar da bir garipsiyor, bu niye diyor ki falan yapıyorlar ... engellerim onları. Mesela iş yerinden özellikle konuşmadığım ama numarası

[32] Instagram'dan değil, ama WhatsApp durumundan paylaşıyoruz ya bazen. Birkaç sefer engelledim, çünkü telefon rehberimizde çok fazla alakasız kişi olabiliyor, kontrol edip engelleyebiliyoruz. Hani rehberden engelleyemiyorsun belki ama çünkü konuşman gereken, numaranın sende kalması gerekiyor. Var öyle bir şeyim. Hani şu yirmi dört kişi hariç şeklinde (K31).

> olan, işle alakalı çünkü doktorların ya da hemşirelerin falan oluyor, bazılarını gizliyorum. İş yerindeki çoğu böyle yöneticiyi mesela gizliyorum.

Paylaşımlarını engelleyebilen katılımcıların haricinde, birçok katılımcı[33] da hiç kimseyi engellemediklerini ve paylaşımlarının herkese açık olduğunu anlatmaktadır. K2, zaten kendisine yakışmayan bir şeyi paylaşmayacağı için kimseyi engellemediğinden bahsetmekte ve engellemeyi düşüneceği bir paylaşımı da hiç yapmayacağının altını çizmektedir:

> Allah'tan sakınmadığım bir şeyi açıkçası kuldan da sakınmıyorum öyle diyeyim. Birileri ne düşünürün ötesinde, zaten ben bunu bana yakışan bekleneceği için bu bana yakışmaz, ben böyle paylaşım yapamam deyip direkt elerim zaten. O yüzden orada insanları şeyden engellemektense o paylaşımı yapmamış olurum. Yoksa böyle birilerini engelleyip paylaşım yapmışlığım yoktur.

"Ne kadar isterim bazılarını engellemek, ama yapamıyorum ayıp olmasın. Bazılarının paylaşımlarını bile görmek istemiyorum" cümleleriyle bu konudaki düşüncelerini dile getiren K16'nın sosyal medyada kimseyi engelleyememesinin sebebi ise başkalarına ayıp olmasın yargısıdır. Paylaşımlarını engelleyenlerin genellikle gençler olduğunu ileri süren K12, kimseyi engellememesini az paylaşım yapmasıyla ilişkilendirmektedir.[34] Çevresindekilerin, ona hayatını çok açık yaşadığı uyarısı yaptıklarını aktaran K24 de kimseyi engellemediğine işaret etmektedir. Aynı

[33] Yok hiç olmadı. Engellediklerim yok (K9).
Yok yok olmadı. Yok. Hiç olmadı. O özelliği bile sonradan başkaları söyledi. Hiç öyle bir şey yaşamadım (K14).
Yok. Olmadı. Hiç olmadı şimdiye kadar (K19).
Herkesle paylaşıyorum. Mutlu olan herkes görebilir. Görmek isteyen. Hiç böyle engellemem (K22).
Yo. Hiç yapmadım (K25).
Yani öyle yok şu da görmesin. Yok yok hiç öyle bir şey olmadı (K30).
Yo yok, öyle bir şeyim yok. Bir sakıncam yok (K32).
Yok, öyle bir şey yapmıyorum (K36).
Yok yok yapmadım. Pek bilmiyorum ben onları zaten (K38).
Yok, böyle yakın arkadaşlar filan da seçmem. Paylaşıyorum ve herkes görsün diye düşünüyorum açıkçası (K40).
Yok, olmuyor (K42).
Yok hiç şöyle bir şeyim olmadı. Yani zaten öyle bir sakıncanın olduğu şeyi pek paylaşmam yani. Öyle bir şeyim yok. Paylaşım seviyem yok diyeyim (K44).

[34] Yok, yok o biraz daha gençlerde oluyor galiba. Bende pek olmuyor işin doğrusu. Yani zaten bir şey paylaşıyorsam mesela oğlum hasta oldu, işte diyabetle alakalı bazı paylaşımlarım oldu. Onu zaten cümle alem görsün diye paylaşıyorum. Onun için hiç kimseyi engellemiyorum. Ama az paylaşım yapmanın şeyi bu tabii ki. Arkadaşlarımdan biliyorum çok o tarz yapanlar var (K12).

katılımcı (K24) eğer birisini engellemek isterse de zihni kirlenmesin diye neyin problem olduğunu o kişiye bildireceğini söylemektedir. K4, zaten tesettüre uygun paylaşımlar yaptığı için paylaşımlarının herkese açık olduğunu ve bu konuda rahatsızlık hissetmediğini belirtmektedir. K21 ise gelecek herhangi bir tepkiden çekinmemesi sebebiyle kimseyi engellemediğini anlatmaktadır.

Buradaki katılımcıların yanıtları gözden geçirildiğinde, sosyal medyada yaptıkları paylaşımlar görülmesin diye, özellikle akrabalarını (K6, K20, K27, K43) ve hatta babalarını (K1, K23) engelleyenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Kimi katılımcılar (K1, K5) ise gereksiz ve çok yorum yapanları engellerken kimisi de maddi durumu iyi olmayan yakınlarını engellemektedir (K23). Ayrıca, iş çevresinin (K10, K15, K33, K43) ve öğretmen olan katılımcıların (K29) da öğrencilerini engellediği ortaya çıkmaktadır. Sosyal medyadaki takipçilerini engellemek yerine, paylaşımlarını sadece yakın arkadaşlarına yapan katılımcılar (K8, K13, K29) da bulunmaktadır. Paylaşım yaparken kimseyi engellemediğini dile getiren katılımcılar (K2, K9, K12, K14, K16, K19, K21, K22, K24, K25, K30, K32, K36, K38, K40, K42, K44) ise engellediğini belirtenlerden daha fazladır. Diğer taraftan, sosyal medyada takipçilerini engelleyen 11 katılımcının yaş dağılımına bakıldığında, sadece bir katılımcı (K23) hariç diğerlerinin Y kuşağı olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır.

2.2.4. Sosyal Medya ve Dinin Rolü

Başörtülü kadınların dinî düşünceleri, yukarıdaki başlıklarda yeri geldikçe değinildiği üzere, bilhassa mahremiyet açısından uygun düşmeyecek paylaşımlara özen göstermede etkilidir. Katılımcılar, dinî düşüncelerine uygun olmadığına karar verdikleri hesap ya da paylaşımlara bir sınır çizerek, onlara beğeni göndermemeyi veya onları takip etmemeyi önemli bulmaktadır. Beğenilmesi uygun görülmeyen paylaşımlar ise içerik olarak çoğunlukla fotoğraflardır.

Dinî düşünceleriyle uyumsuz bir paylaşıma beğeni göndermediğini ifade eden K12, "mesela içki örneği, en basit diyeyim. Bir arkadaşım bile paylaşmışsa, sofrasında içki varsa ona *like* atmam,[35] dinî şeylerim önemli benim için sosyal medyada

[35] *Like*, sosyal medya jargonunda o paylaşımı beğenmek anlamına gelmektedir.

beğenirken" demektedir. K13, akrabası veya arkadaşı olsa da kendisi için uygun olmayan paylaşımları beğenmediğini veya o hesapları takip etmediğini söylemektedir: "Açık olup da gerçekten biraz ölçüsünü kaçıran, dekoltedir, ne bileyim o tarz onları da hoşlanmıyorum. O yüzden beğenmiyorum. Doğru da bulmuyorum." Akrabalarından paylaşım yapanlar içerisinde, kendi dinî hassasiyetlerine aykırı fotoğraf paylaşımlarını beğenmediğini zikreden K25 ise "normal paylaşımları şey yapabiliyorum, ama böyle gerçekten kadınlığını gösterdikleri zaman o teşhire gittiği zaman beğenemiyorum" bilgisini vermektedir. Dinî açıdan duyarlı olduğu konularda paylaşım yapanları beğenmediğini ve takipten çıktığını telaffuz eden K28, yaşadığı bir örnekten şöyle söz etmektedir: "Kaç tane mesela takip ettiğim açık bayan vardı. Bir kere içki sofrasında poz paylaşmış. Hemen sildim. Canım sıkıldı. Tamam içiyorsan içiyorsun. Bu kesinlikle etkiliyor. Beğenimi de etkiler, beğenmediğim şeyleri de etkiler." Bu örneklere benzer şekilde, K32 de "mesela çok yakın arkadaşım olsun. Ne bileyim masada, rakı falan, beğenmem, yok" diyerek buradaki tavrını ortaya koymaktadır. K36 da "fotoğraflarından bikinili fotoğrafını beğenmem. Başka bir tanesini beğenirim mesela. Onu gözetirim" ifadelerini sarf etmektedir. K4 ise "bir tane felsefe öğretmenim vardı. Bikinili paylaşmış. Beğenmedim gerçekten. Doğru bulmuyorum onları. Yanlış bir şey. Severim kendisini, çok tatlı bir hocadır. Ama öyle paylaşımları doğru bulmuyorum" açıklamasını yapmaktadır.

Bunların yanı sıra, bazı katılımcılar ise dinî düşüncelerine uygun olmayan paylaşımları beğenmelerinden de sorumlu tutulacaklarını düşünmektedir. Örneğin K30, "mesela bir kız çok güzel bir fotoğraf paylaşmış, ama mesela etek boyu çok kısa, uygunsuz bence, kızın o hâli görsel olarak güzel görünmüş olsa bile *like*lamaya uygun bulmam. Sorumlu olduğumu düşünüyorum onunla ilgili" ifadelerini kullanmaktadır. Sosyal medya paylaşımları ya da beğenilerinden de mesul olunacağını vurgulayan K40 da beğenmediği ve paylaşanı uyardığı örneklerden şu şekilde bahsetmektedir:

> Eşimin teyzesinin gelini var … Çok üzüldüm, çünkü hiç bize göre yaşamıyor. Fotoğrafları da gayet teşhir. Dedim ki ben ondan Allah muhafaza, elim çarpıp da beğensem bile mesul olduğumu düşünüyorum. Bir insan haram hâlindeyken beğenemeyiz …Onun dışında atıyorum doğum günüm ya da böyle biraz laçka şeyler … Bizim bir arkadaşlar Beyoğlu'nda gezerken çalgıcılarla oturmuşlar, onlarla çekip yayınlıyorlar. Ve bunu yapan örtülü

> arkadaş. O arkadaşı uyardım. Dedim ki arkadaşım, bizim bir sürü düşüneceğimiz, dertleneceğimiz meseleler, uğraşlarımız var. Biz hafif mi davranmalıyız. Bir başörtülü olarak şimdi orada çalgıcıyla oturup şarkı türkü söyleyip video çekmiş. Ben bunu yazdım mesela. Dayanamadım. Öyle bir tarafım da var ve bunların her şeyi öyle paldır küldür de beğenmem.

Sorumluluk konusuna değinen K42 de beğeni konusunda çok hassas olduğunu belirterek cümlelerine şöyle devam etmektedir: "Kesinlikle en ufak bir nokta dahi olsa bir sıkıntı varsa o şeyde asla beğeni yok. Çünkü ondan da sorumlu olacağını düşünüyorum. Ondan da bir hesaba çekileceğimi düşünüyorum kesinlikle."

Diğer yandan, bazı katılımcılar da arkadaşlarının uygun gördükleri paylaşımlarını beğenmekteyken, uygun bulmadıklarını ise özellikle beğenmemektedirler. K16, bu tutumunu şu cümlelerle detaylandırmaktadır:

> Arkadaşlar mayolu bikinili fotoğraf paylaşıyor, özellikle beğenmiyorum onları ... Çünkü benim tasvip ettiğim bir kılıkta değil orada. Veya içki masasında, benim arkadaşlarımdan oluyor rakı kadehleri, affedersin ay beraber buluştuk diyor bizim eski arkadaşlar. Ona beğeni yapmıyorum. Benim beğeneceğim bir taraf yok çünkü. Ama ikinci bir fotoğrafı varsa başka, onu beğenirim. Açık arkadaşlarımı beğenirim mesela. Mini etekli bilmem ne fotoğraf koyuyorlar benim açık arkadaşım, ama tutup bir mayolu bikinili fotoğraflarını beğenmem. Onları yapmam. Yoksa arkadaşım açık zaten.

Benzer biçimde K38 de dinî düşünceleriyle çelişen unsurlara göre beğendiği ve beğenmediği paylaşımları örneklendirmektedir:

> Akrabalarım arasında olabiliyor. Bazen beğeniyorum. Bazen de beğenmek istemiyorum, beğenmiyorum. Çünkü yaşam tarzı o. Mesela atıyorum, mini etekliyken falan beğeniyorum. Çünkü zaten öyle. Ama mayoluysa falan çok beğenmemeye çalışıyorum sanırım. Aslında ben de arada kalıyorum bazen. Mesela kuzenimin içkili fotoğraflarını çok da beğenmemişim galiba … Daha usturuplu şeyleri beğenmişim. Şimdi fark ediyorum. Bikinili şeylerini falan pek beğenmemişim. Maalesef insan üzülüyor, ama ya belli bir yerde de onun yaşamı öyle artık. Bir şey yapamıyorsun ki.

Başörtüsünü çıkartan arkadaşlarının fotoğraflarını beğenmediğine temas eden K31 ise o kişileri bir süre takip etse de tarzları tamamen farklılaşınca takipten çıkmayı tercih etmektedir. K39, gündelik yaşamında da dikkat ettiği gibi, sosyal medya

üzerinde de kendi dinî görüşlerine uygun olmayan paylaşımları beğenmediğini şu şekilde iletmektedir:

> Ben başörtülü bir insanım. Tutup da saçlarını yeni boyatmış bir insana ya saçlarının rengi ne kadar güzel yakışmış bile dememeye özen gösteriyorum ki onu açıklığa özendirmemek için. Çünkü şöyle oluyor. Şimdi gençler ergenlerle çalıştığım için ergenlere saçları üzerinden, makyajı üzerinden, giyimi üzerinden çok fazla övgüler yağdırdığınız zaman bu çocuk tesettüre asla yanaşmıyor. Çünkü güzelliğinin kapatılacağını düşünüyor. Dolayısıyla ben buna çok dikkat ederim. Günlük hayatta bile mini etekli gelmiş. Ay bacakların ne güzelmiş demem. Ya da eteğin ne kadar yakışmış dememeye dikkat ediyorum. Dolayısıyla sosyal medyada da elbette ki beğenmem. Mesela en yakın arkadaşlarımı beraber eğlenirken görürüm konserde. Yok, beğenmem asla, çünkü o İslami bir ortam değil.

Bunlarla birlikte, bir grup katılımcı ise uygun görmedikleri paylaşımlara beğeni göndermeyerek, paylaşımları yapan kişilere bir mesaj vermiş olduklarını düşünmektedir. Sessiz tepkimi koyuyorum diyen K41, "mesela düğün fotoğrafları oluyor. Veya bence hiç paylaşılmamasını düşündüğüm oluyor. Bir sofra oluyor mesela. O konularda birazcık tutucuyum galiba. Hiçbirini beğenmiyorum. Bakıyorum çok beğeniliyor. Özellikle diyorum anlar mı bilmiyorum ama beğenmiyorum" ifadelerini kullanmaktadır. K44 de kendi kutsallarına bir saldırı gibi düşündüğü paylaşımların sahiplerini takipten çıktığına dikkat çekmekte ve beğeni göndermediği paylaşımları şöyle örneklemektedir:

> Müstehcen ya da müstehcen olmasın, bildiğim, tanıdığım bir insan kendini teşhir ederek bir resim koyduğunda ona beğeni yapmıyorum. Bu benim belki bir ilkem oluyor. Bir yere gitmiştir. Oradan bir fotoğraf koyabilir. Ama bunun haricinde teşhirci fotoğraflara karşı çok şey yapıyorum, beni çok irrite ediyor o. Onlara beğeni yapmam. Ama negatif yorum yazmam, herhangi bir şey.

Aynı katılımcı (K44) uygun görmediği paylaşımlara beğeni göndermeyerek "eğer buna dikkat eden bir insansa, sosyal medya kullanıyorsa, diğer fotoğraflarındaki beğeniyi görüp, ondaki beğeninin olmaması belki ona bir şey yol gösteriyordur diye düşünüyorum" demektedir. K45 de dinî yönden uygun olmayan paylaşımları beğenmeyerek üzerine bir vebal olmamasına dikkat ettiğini bildirmektedir. Katılımcı

(K45) ayrıca, beğenmediği paylaşım sahiplerinin, bu pasif tepkisini büyük ihtimalle fark etmiş olacaklarını da zannettiğini şu ifadelerle aktarmaktadır:

> Bir öğretmen arkadaşım var, kendisini severim, açık, ama o benim arkadaşım. Ama mutlaka o da dikkat etmiştir. Ama bana bir şey demiyordur. Mesela içkili çok paylaşım yaptığı zaman kesinlikle beğenmiyorum. Diyorum ki Allah bize bunun hesabını sorar. İçki dinimizde haram. Orada böyle çok net bir şekilde böyle kutlama yaparcasına, bu şeylerini takipten çıkmıyorum. Ama o şeylerin ileride bana buradan vebal gelmesin diye onları beğeni yapmıyorum. Ama normal kişisel, içki olmayan bir paylaşımlarını beğeniyorum. Oradan bana vebal gelmesin. Orada melekler şahit yapmasın. Allah'ın haram kıldığı bir gönderiyi beğendim veya onun altına yorum yapsam, orada şahitlik veya bana gelebilecek dinî açıdan bir zarar olmasını istemem. Büyük bir ihtimal hoca arkadaşım da bunu fark etmiştir.

Her paylaşımı beğenemeyeceğini ve seçici olduğunu vurgulayan K7, "insan yakın akraba memnun olsun. Şöyle bir sala saçma fotoğraf yayınlamış, o da beğenmiş desinler. Bak ailede herkes beğenmiş de o beğenmemiş demesinler diye şey yapmam, yok beğenmem. Hoşuma gitmediyse beğenmem. Kriterlerime uygun değilse beğenmem" demekte ve "ne derler" düşüncesinin dışına çıkabildiğini örneklemektedir. Öte yandan katılımcılar, fotoğraf paylaşımlarını beğenmeme üzerine fikirlerini ortaya koymuşlarsa da K35, kendi fikirlerine uygun olmayan bir görüş paylaşımını da beğenmeyeceğini şöyle belirtmektedir:

> Beğenmem. Söylediğimle yaptığımın eş değer olması gerektiğini düşünüyorum ben. Sizinle çok iyi arkadaş olup ama sizin fikriniz bana uygun gelmiyorsa şunu söylemem gerekiyor. Evet arkadaş olarak iyiyiz, paylaşımlarımız var. Ama şu şu fikri tasvip etmiyorum demem gerekiyor, yani derim. O savunduğu fikri güvenmiyorum ya da kabul etmiyorum deyip onun o fikrini dahi paylaştığı ve söylediği hiçbir şeyi kabul etmem. Beğenmem, eğer konuşuyorsak söylerim. Bu benim tasvip ettiğim bir fikir değil diye.

Bu bölümdeki görüşlere göre, dinî açıdan uygun bulunmayarak beğeni gönderilmeyen paylaşımların genelinin, alkollü paylaşımlar (K12, K16, K28, K32, K38, K45) ve kılık kıyafetin fazla açık bulunduğu paylaşımlar (K4, K13, K16, K25, K30, K36, K38, K39, K40, K44) olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan, bazı katılımcılar (K41, K44, K45) bu tür paylaşımlara beğeni göndermeyerek paylaşım sahiplerine sessiz bir tepki gösterdiklerini de düşünmektedir. Bunlarla beraber, dinî

düşünceleri, sosyal medyadaki beğenilerini kontrol eden bu 16 katılımcının yaş dağılımı çözümlendiğinde ise X kuşağı olanların (K4, K12, K16, K28, K36, K40, K42, K44, K45) iki kişi farkla çoğunluğu oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Eğitim durumları açısından değerlendirildiğinde de altı katılımcı (K4, K16, K30, K39, K42, K45) hariç diğerlerinin imam hatip lisesi mezunu oldukları görülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULARIN YORUMLANMASI VE MÜLAKAT NOTLARI

3.1. BULGULARIN YORUMLANMASI

El âlemin, başörtülü kadınlar üzerinde hangi alanlarda kontrol etkisi oluşturduğu ve bu etkinin deneyimlenme biçimlerini inceleyen bu çalışma; katılımcıların yoğun betimlenmiş düşünceleri arasındaki ilişkisellikleri, yoğun yorumlamayla yakalayarak yoğun anlama ulaşma çabasında bulunacaktır. Bu yorumlamaya, literatürde yer alan ilgili çalışmalar ve kavramsal çerçeve de eşlik edecek ve böylece bu mikro çalışmanın görüntüsü netleşecektir. Özellikle övgü ve takdir gibi olumlu; eleştiri, kınama ve dedikodu gibi olumsuz (Fichter, 2016) araçlarla işleyen dışsal kontrol ile bu kontrolün özümsenmesini niteleyen içselleştirilmiş kontrol (Honkatukia ve Keskinen, 2018) kavramsallaştırmaları, bulguları yorumlamada bir fener işlevi görecektir.

El âlemin, başörtülü kadınlar üzerindeki etkisini detaylandırabilmek için öncelikle el âlemin kim olduğu, kimleri kapsadığı açıklanmalıdır. Buna binaen bir değerlendirme yapıldığında katılımcıların (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K17, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K33, K35, K36, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K44) aileleri, akrabaları ve arkadaşları başta olmak üzere yakınlarının etkisi altında kaldıkları ortaya çıkmaktadır. Nitekim Fichter'in (2016: 207) de belirttiği gibi bireyler üzerinde birincil grupların etkisi, ikincil gruplara göre çok daha fazladır. Diğer yönden, bu etkinin olumsuz olarak aksettiği katılımcılar (K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K16, K19, K20, K21, K23, K24, K26, K29, K30, K31, K36, K38, K40, K41, K42, K43, K44) da bulunmaktadır. Bununla birlikte, yalnızca iki katılımcı (K37, K38) uzak çevrelerinin de kendilerini etkilediğini dile getirmektedir. Ayrıca, yakınlarını yaşamlarında etkili bulan katılımcıların çoğunun (K1, K2, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K13, K14, K15, K21, K25, K26, K27, K29, K30, K31, K33, K38, K41, K43) Y kuşağı olduğu da bulgulanmıştır. Aynı şekilde, yakın çevrelerinden olumsuz olarak etkilenebildiklerini belirten katılımcıların da ekserisi Y kuşağıdır. Bu bulgular

doğrultusunda, başörtülü kadınların, yakınlarının etkisine daha çok maruz kaldıkları ve bunu nötr veya olumlu bir kontrol olarak niteledikleri belirginleşmektedir. Öte yandan, yakın çevrelerinden olumlu ya da olumsuz etkilenenlerin çoğunun Y kuşağı olması, yaşın ilerlemesiyle yakın çevrenin yaşamdaki etkisinin azaldığını düşündürmektedir. Ayrıca, aile ve akrabalarından olumsuz etkilendiklerini aktaran katılımcıların tamamı evlidir. Aile kurumu ve evliliğin bir sosyal kontrol aracı olarak işlediğini öne süren çalışmalar (Uğuz, 2013; Barnett vd., 2016; Donzelot, 2022) da bu bulguyu desteklemektedir. Bunun yanında bu durum, evlilikle beraber yaşama eklenen yeni akrabaların pek olumlu etkide bulunmadıklarını anlatmaktadır. Başka bir anlatımla, kişinin içerisinde sosyalleştiği aileden farklı bir çevreye geçmesi, muhatap olduğu etkileşimleri de çeşitlendirmekte ve bu çeşitlilik bireylere her zaman iyi gelmemektedir.

Diğer taraftan, kavramsal çerçevede de yer verildiği üzere, Türkiye toplumunda el âleme dair birçok deyim, atasözü ve kültürel birikim bulunmaktadır. Bu birikimin, yalnızca yabancılar üzerine kurulu etki gücü yüksek bir topluluğu anlatması ise bu çalışmadaki katılımcıların fikirleriyle örtüşmemektedir. Yabancı olan; çekinilen, ne der diye düşünülen değil, diğer herkes gibi olan ve katılımcıların ifadelerine de yansıdığı üzere varlığı umursanmayandır. Buna istinaden bu çalışmada, el âlemin, yakınlar başta olmak üzere, herkesi kapsadığı öne sürülmektedir. Bunun yanı sıra, el âlemin somut bir varlığa gönderme yapmadığı ve kişinin ailesi dışında vücut bulduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla aile; yakın ve uzak çevrenin dışsallaşan değerlerini, el âlem adı verilen bir ilişkiler kümesinde nesnelleştirmektedir. Başka bir anlatımla, el âlem, sosyal çevrenin değerlerinin nesnelleştirilip aile dışındaki "herkes"e atfedilmesidir. Bu süreç, informel sosyal kontrol uygulayıcılarından biri olarak el âlemi anlamlandırmaya da olanak tanımaktadır. Zira sosyal çevrenin değerlerinden neşet ederek, aile dışındaki herkeste nesnel bir varlık kazanan el âlem, istek ve kabullerini dayatarak bireyler üzerinde informel bir kontrol uygulayıcısına dönüşmektedir. Sonrasında da el âlemde nesnelleşen bu değerlerle, ailenin kendi kabulleri mezcedilmektedir. Böylece, bu mezcedilen değerlerin, ailedeki sosyalizasyon sürecinde içselleştirilmesiyle, el âlemin informel sosyal kontrolü deneyimlenmektedir. Bu içselleşme sürecinin ardından, el âlem ile ailenin değerlerinin

birleşiminden yeni bir dışsallaşma ve yeni bir el âlemde nesnelleşerek, ailede tekrar içselleşme döngüsü gelecektir. Ayrıca, toplumun ortak değerleri haricinde, her ailenin kendine özgü değer ve kabulleri olabileceği fikrinden hareketle, herkesin el âleminin ve el âleme ait normların da başkalaşacağı ileri sürülebilir. Öte yandan; kültürel birikimlerin de mütemadiyen yeni unsurlarla güncellenmesi, sürekli bir devinim hâlinde olan dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme süreçlerinin farklı el âlemler üretmesini de sağlayacaktır. El âlemin; yakınların başta geldiği, sosyal çevrenin değerlerinin nesnelleşerek aile dışındaki herkeste vücut bulmasından müteşekkil olduğu çıkarsandıktan sonra, hangi alanlarda ve nasıl bir kontrol etkisi oluşturduğu da değerlendirilmelidir.

Çalışmanın bulgularına göre katılımcıların eğitim tercihlerinin de el âlemin kontrolüyle şekillendiği anlaşılmaktadır (K1, K2, K5, K6, K8, K9, K13, K15, K20, K24, K25, K26, K31, K33, K35, K36, K38, K41, K42, K44, K43). Bu el âlemin büyük bir kısmını yakın çevre meydana getirirken, otorite figürlerinin de bu tercihlerin şekillenmesinde dahli bulunmaktadır. Seçimlerinin, bir aile geleneği olduğunu ya da çevresindekilere benzer kararlar aldığını ifade eden katılımcılar ise sosyalizasyon süreçlerinin etkinliğini göstermektedir. Zira bu katılımcılar (K6, K8, K10, K25, K35, K36, K38, K43) "aile geleneğiydi," "o ortamın içine doğdum" ya da "herkes gidiyordu, ben de gittim" ve benzeri cümleler kurmaktadır. Bu ifadeler, bu katılımcıların yakın çevrelerindeki kişilere öykünerek ve onları rol model alarak tercihlerini yaptıklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, Fichter'in (2016: 207) iddiasını da desteklemekte ve sosyal kontrolün, sosyalizasyon sürecinin bir çıktısı olduğunu belirtmektedir. Dahası, katılımcıların, yakınlarının değerlerini içselleştirerek seçimlerini yaptıkları ya da tercihlerinin belirlenmesine izin verdikleri açığa çıkmaktadır. Bu bulgular, Segal'in (1970) sosyalizasyonu içselleştirilmiş bir sosyal kontrol süreci olarak tanımlamasıyla da uyumludur. Üstelik, bu katılımcıların seçimlerinden sonradan pişmanlık duymamaları, yakın çevrenin kontrolünün niteliğini olumluya dönüştürmektedir. Farklı bir bakışla da pişmanlık duymamaları, sosyalizasyon sürecinde gelişen içsel değişimle, başkalarının dikkate alınmasının kalıcı hâle gelmesinin bir sonucudur (Coleman, 1990: 557). Diğer yandan, kendi isteğiyle imam hatip lisesi ve/veya ilahiyat fakültesini tercih edenler (K4, K11, K12,

K21, K23, K26, K28, K30, K32, K39) bu seçimi en bilinçli olarak yapan grup gibi dursa da bilhassa küçük yaşlara denk gelen imam hatip lisesi tercihlerinde ailenin kontrolünün payı büyüktür. Bunlara ilaveten, başörtüsü yasakları dönemlerinde eğitimini sonlandırmış ya da ara vermek zorunda kalmış katılımcılar ile kat sayı problemi nedeniyle tek seçenekleri ilahiyat fakültesi olan katılımcıların (K5, K8, K9, K13, K15, K24, K26, K31, K41) tercihleri ise otoritenin formel olarak işleyen dışsal kontrolü altında bir zorunda kalma ile yapılmıştır. Eğitim tercihleri bir zorunluluk durumuyla karakterize olan bu dokuz katılımcıdan beşinin (K5, K8, K13, K31, K41) hâlihazırda aktif olarak çalışmadığı da ortaya çıkmaktadır. Bu bulgu, formel bir kontrole maruz kalarak istemediği bir alanı tercih eden başörtülü kadınların iş yaşamına katılmakta zorlandıklarını anlatmaktadır.

Kılık kıyafet tercihlerinin de katılımcıların el âleme göre biçimlendirdikleri alanlardan biri olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Dedikodu ya da olumsuz yorumların hedefi olacak kıyafetlerden kaçınmak, içselleştirilmiş bir kontrole tekabül etmektedir (Honkatukia ve Keskinen, 2018: 153). Ayrıca, kıyafet tercihleriyle dikkat çekmemek, başörtülü kadınlardan beklenen rollerden de biridir (Okutan, 2022: 78). Moda ve tüketim algısı gibi etmenler de kıyafet seçimini bir sosyal kontrole dönüştürebilmektedir (Şimşek, 2022: 1-2). Bununla birlikte, kıyafet seçimlerine dikkat eden katılımcıların çoğunun (K8, K10, K12, K18, K23, K37, K40, K44) 1976-1981 yılları arasında doğduğu görülmektedir. Bu tespit, başörtülü kadınların, el âlemin, kıyafetleri hakkındaki düşüncelerine ehemmiyet vermelerinin yaşla birlikte değişmediğini açığa çıkarmaktadır. Diğer bir deyişle, el âlemin başörtülü kadınların kıyafet seçimlerini kontrolü, yaşın ilerlemesiyle gevşememektedir. Bu durum, kişinin, kendi kıyafetine ilişkin algısında dış gözlerin belirleyici olduğunu ve Mardin'in (2008: 104) de işaret ettiği gibi kişilerin birbirlerini "göz"le inşa ettiklerini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, bazı katılımcılar (K13, K27) ise kıyafetlerini baba ve kayınpedere göre biçimlendirmektedir. Baba ve kayınpederin dinî hassasiyetleri, katılımcıların (K13, K27) kıyafetlerini kontrol eden bir unsur hâline gelmektedir. Böylece, başkalarını rahatsız etmeme adına değiştirilen kıyafetler, yakınların değerlerine bağlılığın rutinleştiğini göstermekte ve içselleştirilmiş kontrolün parametreleriyle uyum sağlamaktadır. Bununla beraber, "el âlem ne der" düşüncesinin

etkisiyle, kıyafet tercihlerinde "pozitife doğru" ifadesiyle tanımlanan değişiklikler de yapılabilmektedir (K18). Girilecek ortamın dinî kalıplarına uygun olarak kıyafette değişiklikler yapmak bu duruma örnektir. Burada, katılımcıların dinî düşünceleri ön planda gibi dursa da aslında el âlemin dinî ve geleneksel normlarının etkisiyle kıyafet seçimleri belirlenmektedir. El âlemin istek ve kabullerinin, dinî normlarla uyuşması ya da bu istek ve kabullerin dinî gerekçelerle meşrulaştırılması, başörtülü kadınların dinî düşüncelerle hareket ettikleri yanılgısına düşmelerine neden olmaktadır. Arka planda olan ise dinî normların önüne geçen ve başörtülü kadınların davranışlarını kontrol eden bir el âlemin varlığıdır. Diğer taraftan, bu katılımcıların meslek dağılımlarına bakıldığında ise çoğunun (K8, K13, K27, K44) çalışmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre, iş yaşamına entegre olmuş bireylerin kılık kıyafetlerine daha çok dikkat edeceği ve iş arkadaşlarının kıyafet konusundaki kontrolüne maruz kalacağı düşünülse de bu çalışmadaki bulgularla bu fikir doğrulanamamaktadır. Buna karşın, ev hanımı olan ya da çalışmayan kadınların evde daha çok vakit geçirmeleri, onları komşu, akraba gibi yakın çevrelerinin gözetimi altında da bırakabilmektedir. Mahallenin, bireyleri kontrol etmesine (Özcan, 2001; Alver, 2012; Çakır, 2012) benzer biçimde, başörtülü kadınlar da yakın çevrelerinin istek ve kabullerine göre kıyafet seçimlerini yapabilmektedir. Bu anlamda da çalışmayan başörtülü kadınların, kılık kıyafetlerini daha çok kontrol etmeleri anlaşılabilirdir.

Bunlarla birlikte, katılımcıların (K2, K6, K10, K15, K16, K18, K19, K21, K28, K32, K37, K44, K45) kendilerini başörtülerine göre konumlandırarak; tepki görme tedirginliği yaşadıkları, uygun olmadığını düşündükleri yerlerden uzak durdukları ve örnek olmak zorunda hissettikleri de bulgulanmıştır. Dolayısıyla katılımcıların davranış veya tercihlerini kontrol etmelerinin bir sebebi de dinî bir sembol olan başörtüleridir. Başörtüsünün, belirgin olmasının kamusal alana çıkan her başörtülü kadın için görünürlüğü de beraberinde getirdiği bir vakıadır. Nitekim katılımcıların (K6, K21, K25, K29, K45) telaffuz ettikleri önemli bir nokta da başörtüsünün belirginliğinin içerdiği görülme, diğer bir anlatımla "göz"dür. Mardin'in (2008: 102) mahalle baskısının unsurları olarak nitelediği "göz ve bakma," katılımcıların söylemlerinde de somutlaşmaktadır. Başkalarının bakışına maruz kalma, başkalarının gözünü üzerinde hissetme, katılımcıların (K6, K21, K25, K29, K45) başörtülü olmaları

sebebiyle deneyimledikleri bir kontrole evrilmektedir. Başörtüsünün görünürlüğünün imlediği dış etkilere ilişkin vurgu, Okutan'ın (2013: 166-167) çalışmasında da dile getirilmektedir. Görünür bir dinî sembolü üzerinde taşımaktan ötürü, o sembole uygun olmayan bir davranışı gerçekleştirmemek ya da ona uygun olmayan bir ortamda bulunmamak adına bir kontrol geliştirilmektedir. Akçakaya (2019: 415) da benzer biçimde, bazı dinî sembollerin bireyleri belirli eylemlere yönelttiğini, bazılarının da belirli eylemlerden kaçınmak için dolaylı bir set meydana getirdiğini ileri sürmektedir. Zira Akçakaya'ya (2019: 415-416) göre "Müslüman'ın görevi sadece çevresine mesaj iletmek, göndermede bulunmak değildir. Beden onun için sadece üzerinde bir takım işaretlerin taşındığı bir manken değil deneyimlenmesi gereken bir varlıktır." Buna bağlı olarak, başörtülü olma nedeniyle belirli davranışları yapmak ya da yapmamak, belirli tercihlerde bulunmak ya da bulunmamanın da kontrolü söz konusudur.

Başörtüsünün belirgin ve rölyef bir unsur olması, başörtülü kadınların hâlen bu belirginliğe göre pozisyon almalarını da beraberinde getirmektedir. Başörtülü kadınlar, herkese açık bir ortamda sigara içmek ve hatta yanında sigara içilmesine izin vermek, alkol servisi yapılan bir mekâna gitmek, kısacası başörtülü bir kadına yakışmayacağı düşünülen her türlü davranışı kontrol ederek kendilerini bunlardan alıkoymaktadırlar. Bu açıdan, alkol servisinin olduğu bir mekâna girmeme tercihi, dinî düşüncelerin ön planda tutulmasıyla değil, başörtüleri sebebiyle yadırganacakları ve o ortama uygun bulunmayacakları kaygısıyla şekillenmektedir (K6, K21). Buna benzer bir söylem, Akşit ve diğerlerinin (2020: 366) dindarlık üzerine yaptıkları araştırmada da bulgulanmıştır. Araştırmanın katılımcıları arasında yer alan başörtülü bir kadın "başörtüsü takmasına rağmen farklı çevrelerden insanlarla bir araya gelebildiğini, farklı mekânlara gidebildiğini" belirtmiş, ancak "başörtüsü taktığı için çevresindeki insanlar tarafından eleştirilmekten de çekindiğini ifade etmiştir. Ona göre, başörtülü bir kadın da bara veya kafeye gidebilir; bu çok normaldir, ama toplum başörtülü haliyle bara gitmesine hoş bakmaz" (Akşit vd., 2020: 366). Bu örnekteki başörtülü kadın, kendi zihninde bir çatışma yaşamamasına rağmen, toplumun başörtülü kadına bakışıyla kendi düşünceleri arasındaki zıtlığı tecrübe etmektedir. Diğer bir deyişle, toplumun başörtülü kadına dair kalıp yargıları, başörtülü bir kadın üzerinde kontrol etkisinde bulunabilmektedir. Bunun aksi bir örnekte ise başörtülü bir kadın kendisinin

her mekâna dâhil olmasında bir sakınca bulunmadığını düşünse dahi, içerisine katıldığı başörtüye önyargılı bir ortam tarafından dışlanmaya maruz kalabilir. Dolayısıyla başörtülü bir kadının, toplum tarafından içerisinde bulunmasının uygun olmadığı düşünülen bir yere gitmesi hem kendi düşünce yapısıyla uyumlu kişiler hem de aksi görüştekiler tarafından yadırganmakta ve tepki çekmektedir.[1] Bu anlamda da başörtülü kadınlar çifte kontrol altında kalmakta ve kendilerini bir yere ait hissedememektedirler (K15). Burada, her ne kadar başörtüsünün, bir nevi nesnelleştirilerek dinî düşüncelerden sıyrıldığı ve kendi kendine işleyen bir mekanizmaya dönüştüğü iddia edilebilse de gerek dindar gerekse de seküler el âlemin başörtülü kadınlara yönelik yargılarının geri planında dinî bir kıyasın bulunduğu da unutulmamalıdır.

Başörtüsü bağlamında şekillenen bir başka kontrol de otorite figürlerinin yaptırımlarına maruz kalınmasında formel olarak işleyen dışsal kontroldür (K21, K34). Bu katılımcılarda, dışsal kontrolün, içselleştirilmiş kontrole nazaran daha etkin olduğu savlanabilse de yasakların getirdiği kontrolün de özümsendiği ve geçmiş dönemlerdekilere benzer tepkiler almama adına tercihler yapıldığı açıktır. Bazı katılımcılar (K5, K26) için otorite figürlerinin formel kontrolüne ek olarak en yakınlar içerisinden anne, baba da bu kontrole katkı sunmuştur. Bu durum, yasakların formel kontrolüne bir yön daha ekleyerek el âlemin kontrolünün çift yönlü hissedilmesine yol açmaktadır. Diğer taraftan, başörtülerine gelen tepkilerden artık etkilenmediklerini ya da nasıl davranacaklarını öğrendiklerini belirten katılımcılar (K1, K20, K21, K25, K29) da mevcuttur. Burada, kontrolü içselleştirmelerine rağmen, gündelik yaşamdaki söylemlerini bir direniş nesnesi olarak inşa eden siyahilerin durumuyla tepkisellik bağlamında bir benzerlik görülmektedir (El-Khoury, 2012: 85). Her ne kadar, bahsi geçen çalışmada (El-Khoury, 2012: 85, 97) ırksal bir kontrole değiniliyorsa da gerek bu kontrole karşı eleştirel farkındalık gerekse de karşı koymaya yönelik özdenetim tekniklerinin geliştirilmesi, bu çalışmadaki başörtülü kadınların tepkilere karşı duruşlarıyla da bir anlamda uyuşmaktadır. Öte yandan K21, hem başörtüsü sebebiyle

[1] Bu bağlama farklı bir açıdan yaklaşılırsa; sorulduğunda dindar olduğunu dile getiren erkekler, üzerlerinde herhangi bir dinî sembol taşımamaları sebebiyle, aksi durumda kendilerini yadırgayacak kişilerin bulunduğu her ortama girebilmekte ya da bir çekince yaşamamaktadır. Okutan'ın eserinde de bu durum saha çalışmasıyla gözler önüne serilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Birsen Banu Okutan, **Erillik ve Din**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2017.

kendisini kontrol ettiğine temas eden hem de artık etkilenmediğini dile getiren katılımcılar içerisinde yer almaktadır. Bu durum, geçmişte iş yaşamında karşılaştığı tepkileri örneklemesi, ancak artık bu tepkileri önemsemediğine dikkat çekmesindendir. Tepkilerden artık etkilenmediklerine işaret eden katılımcılar (K1, K20, K21, K25, K29) da benzer şekilde, eskiden tepki görebiliyor olsalar da artık bu tür olaylarla karşılaşmadıklarını ifade etmektedirler.

Bunların yanında, başörtüsüne yönelik tepkilerden etkilenmeyen katılımcıların çoğu (K20, K21, K25, K29) imam hatip lisesi mezunu olsa da ilahiyat fakültesinden farklı bir lisans programında eğitim almıştır. Bu bulgu, ilahiyat fakültesi dışında bir lisans programı okuyarak, farklı görüşten kişilerle sosyalleşmenin tepkilere karşı sosyal bir bağışıklık geliştirilmesine vesile olduğu şeklinde yorumlanabilir. Buna karşın, hâlen farklı görüşlerle bezeli ortamlara girildiğinde durum değişebildiği için bundan sonra herhangi bir tepkiyle karşılaşılmayacağı konusunda tam bir güvenin oluşmadığı da telaffuz edilmektedir (K6, K32, K37). Ayrıca, duyguların birer sosyal kontrol aracına dönüşmesi (Rantakeisu vd., 1997; Akçakaya, 2019; Gunnarsson, 2021) başörtüsü üzerinden de geçerlik kazanabilmektedir. Bu durumu örnekleyen K32, sınıfındaki iki başörtülüden biri olduğu için fikrini ifade ederken yaşadığı gerginliği ve tedirginliği belirterek utanılacak bir duruma düşmekten korktuğunu anlatmaktadır. Aynı şekilde, K16 da yanında sigara içilmesinden veya başkalarıyla tartışmaktan başörtüsü nedeniyle çekinmektedir. Başörtülü olmasından ötürü, bu eylemlerin hoş karşılanmayacağını ve tepki alacağını düşünmesi, bu tepki dolayısıyla bir utanç yaşayacağı tahayyülüne yol açmaktadır. Bunların yanı sıra, başörtüleri sebebiyle, el âlemin kontrolünü üzerlerinde hisseden katılımcıların yaş dağılımları gözden geçirildiğinde ise Y kuşağı olanların (K1, K2, K6, K10, K15, K20, K21, K25, K26, K29, K32) X kuşağı olanlardan (K16, K18, K19, K28, K34, K37, K44, K45) daha fazla olduğu açığa çıkmaktadır. Buna göre başörtülü kadınların, kendilerini kontrol etme gereksinimlerinin, her yaş için geçerli olabildiği anlaşılmaktadır. Hatta, sosyalizasyon sürecinde içselleştirilen başörtülü kadın olmaya ilişkin kodların rutinleşerek, ileriki yaşlarda da davranışları belirlediği netleşmektedir. Bu doğrultuda, yaşın ilerlemesiyle birlikte, el âlemin başörtüsü üzerinden kontrolüne karşı bir direnç gelişemediği, aksine bu kontrolün süreklilik kazandığı da iddia edilebilir.

Başörtülü kadınların, sosyal yaşamları içerisindeki tutum ve davranışlarının da el âlemin kontrolünden etkilendiği bulgulanmıştır. Burada dikkat çeken önemli bir ayrıntı da bilhassa yakın ilişkilerin kurulduğu kişilere itiraz edilemediğidir. Yakın çevrenin davetlerine, dinî düşüncelerle çelişse de icabet edilmekte (K8, K12, K24, K30, K42, K44) ve üstelik kısa süreli katılımı meşru göstermek üzere yalana başvurulabilmektedir (K45).[2] Literatürdeki çalışmalarda da özellikle kadın katılımcıların dedikodudan daha çok korktukları, dedikoduya mahal vermemek için davranışlarını kontrol ettikleri bildirilmektedir (Danış, 2015: 99). Dolayısıyla başkalarının, arkasından dedikodu yapması ya da eleştirmesini bertaraf etmek üzere yalan söylemek daha uygun gelebilmektedir (K45). Dinî bir norm olan yalan söylememek karşısında, el âlemin ne diyeceğinin katılımcıları (K45) kontrol edebildiği görülmektedir. Burada, "ne derler" düşüncesi ve başkalarına hayır diyememenin arka planında işleyen, bir itibar kaybetme çekincesi de katılımcıları yönlendirmektedir. Okumuş'un (2014: 445) da işaret ettiği bu korku, başörtülü kadınların söylem, davranış ve tercihlerini kontrol eder hâle gelmektedir.

Bunların yanı sıra, yakın çevre içerisinde özellikle akrabalara hayır denilemediği de ayrı bir bulgudur. Katılımcılar tarafından uygun olmadığı düşünülse dahi, akrabaların alkol ve dans içeren davetleri geri çevrilememekte, "ne derler" düşüncesinin etkisi dinî düşünceleri esnetmektedir. Bir katılımcının (K24) da vurguladığı gibi bu tür anlarda "dışarıyı," yani yabancıları reddetmek daha kolay oluyorken aileye ve akrabalara hayır denilememektedir. Bu açıdan da el âlemin kontrolüne direnç gösterememe noktasında, yakın çevrenin uzak çevreden daha etkili olduğu netlik kazanmaktadır. Buna göre, herhangi bir zorunluluk olmasa da yakın kişiler mevzubahis olduğunda hayır demek zorlaşmakta ve "ne derler" düşüncesi baskın gelmektedir. Böylece, kontrolün içselleştirildiğine işaret eden yakın çevre ve onların değerlerine rutinleşmiş bağlılık, başörtülü kadınların yakınları söz konusu olduğunda da belirginleşmektedir. Zira katılımcıların, yakın çevrelerinde onları kontrol altında tutmaya çalışan kişilere karşı hayır diyememeleri, sosyal yaşam içerisinde kabul dışı bir davranış olarak görülmektedir. Toplum, içerisindeki aktörlerin

[2] Aynı katılımcı (K45) başka bir söyleminde ise her şeyi dinî inancına göre yaptığını ve Allah'ın razı olmayacağını düşündüğü her tercihten uzak durduğunu vurgulamaktadır.

nasıl davranması gerektiğine dair kabuller sunmakta ve buna yönelik beklentiler geliştirmektedir (Marshall, 1999: 533; Bahar, 2009: 64). Bu sebeple, kendisi yerine karşıdaki kişinin üzülmesi ya da kırılmasını yeğlemek de bir nevi sosyal normlara uyumsuzluk olarak algılanmakta ve davranışlar buna göre düzenlenmektedir. K16'nın söylemlerine akseden "Allah'ın affedeceğine inanırım belki, ama toplum seni acımasızca yerlere vurur" cümlesi, el âlemin kontrol gücünün ne kadar etkin olabildiğini ortaya koyan en somut örneklerdendir. El âlemin, bireyler üzerindeki etkisini bir anlamda özetleyen bu cümle, aynı zamanda, dinî düşüncelerden ziyade sosyal kontrolün daha baskın olduğunu da göstermiş olmaktadır. "Ne derler" düşüncesinin arka planında, el âlemden gelecek tepkiler karşısında utanç yaşamama çekincesinin de olabileceği düşünüldüğünde, bu çalışmanın bulguları literatürde yer alan içselleştirilmiş kontrole dair çalışmalarla (Rantakeisu vd., 1997; Gunnarsson, 2021) da uyumlanmaktadır.

Demografik bilgilerle yorumlandığında ise el âlemin ne diyeceğini önemseyip, kendinden taviz veren, hayır diyemeyen ve el âlemden çekinip korkan katılımcıların (K8, K10, K12, K16, K17, K22, K23, K24, K25, K26, K30, K33, K35, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K44, K45) çoğunun X kuşağı olması, belli bir yaşa erişme ile el âlemin kontrol etkisine direnç gösterebilme arasında net bir çıkarım yapılamayacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla "ne derler" düşüncesiyle söylemleri kontrol etme ya da hayır diyememenin yaşla direkt bir bağlantısının olmadığı, içinde bulunulan ortama ya da bağlama göre form aldığı iddia edilebilir. Ayrıca, bu katılımcılar içerisinde yalnızca üç katılımcının (K35, K39, K43) bekâr olması, evli olmanın eş ve eşin ailesinin kontrolünün de hissedilmesine neden olduğu (Uğuz, 2013; Barnett vd., 2016; Donzelot, 2022) argümanını desteklemektedir. Öte yandan, söylem ve davranışlarını başkalarına göre düzenleyen bu katılımcılar (K10, K12, K16, K17, K22, K23, K24, K26, K30, K33, K35, K37, K38, K39, K40, K43, K45) aktif olarak çalışmaktadır. Çalışan başörtülü kadınların, sosyal ilişkilere dair daha çok farkındalık kazanacakları ve hayır diyebilecekleri düşünülmüşse de durumun böyle olmadığı anlaşılmıştır. Farklı bir açıdan ise çalışan kişilerin gündelik yaşamlarında daha çok kişiyle muhatap olmalarının, hayır demelerini zorlaştıracağı da

bir vakıadır. Çalışmayan kadınlar, iletişimde oldukları çevreyi daha dar tutma imkânına sahipken, çalışan kişiler için bu çok mümkün görünmemektedir.

Diğer taraftan, ne derler düşüncesini bertaraf ederek artık başkalarına hayır diyebildiğini ya da hâlihazırda zaten doğru bildiği gibi davrandığını vurgulayan katılımcıların (K1, K3, K4, K5, K6, K7, K9, K12, K14, K15, K18, K19, K20, K21, K25, K28, K32, K35, K36, K39, K41, K43) olduğu da bulgulanmıştır. El âlemden tepki görmeme isteği ve buna yönelik çekincelerle davranışları kontrol altında tutmak, katılımcıların nazarında, el âlemin istek ve kabullerine uyumlanma ve böylece de sosyal yaşamın sağlıklı işleyişini sağlamakla eşdeğerdir. Tam tersi, el âleme hayır diyebilmek ya da el âlemin tepkisine rağmen bir davranışı gerçekleştirmek ise el âlemin kontrolüne karşı direnci ortaya koymaktadır. Katılımcılar, el âlemi önemsemedikleri ve istemedikleri şeylere karşı hayır diyebildikleri oranda bu kontrol etkisinden sıyrılabilmektedir. Buradaki önemli bir nokta da artık hayır diyebilen başörtülü kadınların (K3, K4, K6, K7, K9, K12, K19, K25, K28, K32, K41) bunu bir öğrenme süreci olarak betimlemesi ve bu sürecin de sancılı olmasıdır. Zira yaşamlarında herhangi bir tepki gösteremeyerek sustukları durumlardan kurtulma adına hayır diyebilmeyi öğrenmek zorunda kalmışlardır. Diğer bir açıdan, susmak ve hayır diyememek, sosyalizasyon süreçlerinde içselleştirdikleri bir kontrole dönüşmüştür. Ayrıca, belirli bir olgunluğa ya da yaşa erişmek, K25'in ifadesiyle bir eşiğe ulaşmak, katılımcıların kendilerini ön planda tutabilmeyi başarmalarına katkıda bulunmaktadır.

Bununla birlikte, her ne kadar yaşa vurgu yapılsa da artık hayır diyebildiğini bildiren katılımcıların, az bir farkla da olsa çoğu Y kuşağıdır. Bu kitle içerisinde, iki katılımcının (K3, K32) 1996 yılı ve üzeri doğumlu olmaları da yaşla bağlantılı olarak artık hayır diyebildiklerini ifade etmeleriyle pek örtüşmemektedir. Diğer yandan, bu katılımcıların yalnızca üç tanesi (K3, K6, K32) bekârdır. Dolayısıyla evli olanların, eşlerine ve eşlerinin ailelerine rağmen hayır diyebiliyor oldukları çıkarsanmaktadır. Eğitim durumları ise imam hatip lisesi (K25, K28, K32) ilahiyat fakültesi (K3, K4, K7, K19, K41) hem imam hatip lisesi hem ilahiyat fakültesi (K6, K9, K12) şeklinde gruplanmakta ve imam hatip lisesi mezunlarının çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu, imam hatiplileri "asi ruhlu" olarak tanımlayan K21'in

ifadeleriyle uyum gösterse de hayır diyebilmek ile imam hatipli olmak arasında kesin bir bağlantı kurulamamaktadır. Katılımcıların, çalışıp çalışmama dağılımına bakıldığında ise büyük bir kısmının çalışmadığı (K7, K19, K25, K28, K32, K41) görülmektedir. Artık hayır diyebildiğini ifade eden katılımcıların içerisinde çalışmayanların daha fazla olması ile "ne derler" düşüncesini içselleştirmiş katılımcılarda çalışmayanların daha az olması bulgusu örtüşmektedir. Bu örtüşme, el âlem ne der diye düşünmeyip artık hayır diyebiliyor olan katılımcıların çoğunun çalışmayanlardan oluştuğunu göstermektedir. Bu bulguya göre, iş yaşamının hayır diyebilmeyi zorlaştırdığı ve başkalarını önemsemek zorunda bıraktığı ifade edilebilir. Öte yandan, çalışmayan kadınlar ise kendi yakın çevrelerini belirlemek ve zorlandıkları ilişkilere sınır koyabilmek açısından daha avantajlıdır.

Bunlara karşılık, "doğru bildiğimi yaparım" diyen katılımcıların (K1, K5, K7, K14, K15, K18, K20, K21, K28, K35, K36, K39, K43) "artık hayır diyebiliyorum" diyenlerden farklı olarak, yaşlarının belli bir olgunluğa eriştiği de iddia edilebilmektedir. Bu katılımcıların eğitim tercihlerine bakıldığında ise sadece imam hatip eğitimi alan altı katılımcı (K20, K21, K28, K35, K36, K43) sadece ilahiyat fakültesine devam etmiş üç katılımcı (K7, K18, K39) ve her iki eğitimi de tamamlamış dört katılımcı (K1, K5, K14, K15) bulunmaktadır. Burada da imam hatip lisesi mezunu olanların çoğunluğu oluşturması, artık hayır diyebildiğini dile getiren katılımcılarla benzeşmektedir. Bu anlamda, K21'in yukarıda yer verilen "asi ruh" göndermesinin bir anlam kazandığı söylenebilir. Diğer taraftan, bu katılımcılardan beşi (K1, K18, K35, K39, K43) bekâr, diğerleri (K5, K7, K14, K15, K20, K21, K28, K36) ise evlidir ve aktif olarak da çalışmaktadırlar (K1, K14, K15, K18, K20, K21, K35, K39, K43). Dolayısıyla burada, "ne derler" düşüncesini bertaraf edebilmiş ve artık hayır diyebilen katılımcılardan farklı olarak, belirli bir iş yaşamı olanlar sayıca daha fazladır. Bu bulgu yorumlandığında, çalışan katılımcıların belirli bir iş yaşamlarının olmasının, onların daha çeşitli ve farklı ortamlarla karşılaşmalarını beraberinde getirdiği öne sürülebilir. Böylece bu çeşitlilik, kendi kararlarını uygulamaları konusunda direnç kazanmalarını da sağlayacaktır. Ayrıca, çalışma hayatının getirdiği belirli bir maddi olgunluğa erişmek, başörtülü kadınların düşüncelerini daha rahat savunabilmelerinde de bir etken olabilir. Hem çalışan hem de evli olan katılımcılarda, bir yandan evlilikle birlikte

aileden bağımsızlık kazanmak, diğer yandan da maddi gelire sahip olmak, söylem ve davranışlarını kendi bildikleri doğrultuda şekillendirmelerine katkıda bulunmaktadır.

Takdir görme ya da eleştirilme, ayıplanma, dedikodu gibi olgular da informel sosyal kontrolün araçları olarak yaşam içerisine konumlanmıştır. Sosyal çevrenin isteklerine ve kabullerine uyulduğu sürece takdir, beğeni, övgü (Lumley, 1925: 57-80) gibi olumlu; tam tersi durumlarda ise eleştiri, kınama, ayıplama (Lumley, 1925; Black, 1984; Dönmezer, 2011; Okumuş, 2014; Danış, 2015; Park ve Burgess, 2017; Akçakaya, 2019; Chriss, 2019) gibi olumsuz kontrol mekanizmaları aktifleşmektedir. Takdir, aynı zamanda, sosyal değerlere uyumun ödülü olarak olumlu bir yaptırım şeklinde de bireyler üzerinde işlemektedir (Chriss, 2019: 16-17). Bu sebeple, el âlemin başörtülü kadınlar üzerindeki kontrol etkisi takdir ve eleştiri bağlamında da sorgulanmıştır.

Takdir olunmaya dair bulgular değerlendirildiğinde, katılımcılar içerisinde takdiri önemseyenlerin olduğu (K1, K4, K8, K9, K18, K19, K21, K24, K27, K32, K33, K35, K39, K44) netlik kazanmaktadır. Bu bulgu, takdirin önemli bir dışsal kontrol mekanizması olarak işlediğini göstermektedir. Bu çalışmada, dışsal kontrol; kişilerin, sosyal çevre tarafından eleştiri, takdir, dedikodu, ayıplama gibi araçlarla kontrolünü anlatmak üzere içselleştirilmiş kontrolün diğer boyutu olarak kavramsallaştırılmaktadır. Öte yandan, takdiri yapan kişiye göre takdirin öneminin değiştiğine vurgu yapan katılımcılar (K3, K11, K31, K44) ise ehemmiyet verilen ve önemsenmeyen ayrımını yansıtmaktadır. Değer verilen, saygı duyulan ve özellikle de yakın kişilerin takdiri daha kıymetli ve anlamlı iken, değer atfedilmeyen ve uzakta olan kişilerin takdiri önemsiz bulunmaktadır. Bu çıkarım, içselleştirilmiş kontrolün unsurlarıyla da benzeşmektedir. Katılımcıların, yakın çevrelerinin değerlerine riayet ettikleri sürece takdir olunacaklarını düşündükleri anlaşılmaktadır. Takdir edilen konu da önemli olmakta ve bilhassa eğitimle ilgili takdir ön planda olurken (K12, K36) dinî hassasiyetlere yapılan takdir (K12) ile ev hanımlığına yöneltilen takdirler (K36) pek mühim görülmemektedir. Dolayısıyla toplum içerisinde önemli bir başarı olarak görülen konularda takdir almak, el âlemin onayı ve kabulüyle de bağdaşmaktadır. Zira genellikle en mutsuz deneyimler, başkalarının onay veya takdirde bulunmadığı deneyimlerdir. Herhangi bir onay ya da takdir alınmaması, o eylemin uygun

görülmediğinin bir işaretidir (Lumley, 1925: 75). Bu anlamda da takdir, başörtülü kadınlar için olumlu bir kontrol aracına evrilmektedir. Diğer taraftan, takdir edildikleri davranış ya da işlerle özdeşleşen ve bu yüzden de o davranış ya da işlerin üzerlerinde bir kontrol gücü oluşturduğu katılımcıların (K6, K14, K32, K33, K36, K37, K42) olması, takdirin toplumdan onay alınmasıyla eşanlamlı olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu durum, aynı zamanda, takdirin olumlu kontrol yönünü, olumsuza doğru çeviren bir unsur olarak da kabul edilebilir. Nitekim takdir görmek adına belirli davranışlar istenmeden de yapılabilmektedir. Maalesef ki kendisini takdir ederek ona her işin yaptırılabileceğini iddia eden K44, takdirin kontrol etkisini örneklemektedir. Bu örnek, takdirin bir kontrol aracı olarak işlediğini bildiren Lumley'in (1925: 59-61) görüşleriyle de uyumlanmaktadır.

Bunlarla birlikte, sırasıyla 1981 ve 1983 yıllarında doğmuş olan K20 ve K25 ise takdirin onlar için artık önemli olmadığını ve yaşlarının bunda etken olduğunu dile getirmektedir. Oysaki, takdirin önemli olduğunu düşünen katılımcıların yalnızca beş tanesinin (K1, K3, K6, K9, K32) 1990 yılı ve üzeri doğumlu olduğu düşünüldüğünde, takdirin öneminin yaşa bağlı olarak değişmediği açıkça görülmektedir. Buna göre, takdirin içselleştirilmiş olumlu kontrol etkisinin, rutinleşerek ileriki yaşlarda da başörtülü kadınlar üzerinde etkin olduğu belli olmaktadır. Ayrıca, takdirin yaşamlarında önemli olduğunu ifade eden katılımcıların çoğu (K4, K8, K9, K12, K14, K19, K21, K24, K26, K31, K33, K36, K37, K42, K44) da evlidir. Bu bulgunun, evlilik yaşamında, eşten beklenen takdir ve bu takdire önem atfedildiğine işaret ettiği öne sürülebilir. Evlilik öncesinde aile, eğitim ve iş çevresinden beklenen takdir, evlilikle birlikte büyük oranda eş ve eşin ailesine yönelmektedir. Diğer yandan, evlilikte kadının yüklendiği rollere ilişkin bir takdirin de beklenebileceği ve bu takdirin de yine eşten gelmesi anlamlı olacaktır. Her ne kadar, K36, ev hanımlığına yapılan bir takdiri önemsiz bulduğunu zikretse de kadınların ev içi emeklerinin görülmesi ve takdir edilmesi motive edici bir faktördür.

Literatürde de yer aldığı gibi (Lumley, 1925; Black, 1984; Dönmezer, 2011; Okumuş, 2014; Danış, 2015; Park ve Burgess, 2017; Akçakaya, 2019; Chriss, 2019) eleştiri, kınanma ya da dedikodu, kişiler üzerinde olumsuz bir kontrol etkisi meydana getirmektedir. Zira dedikodu, toplumsal beklentilerden sapmayı önleyici bir sosyal

kontrol fonksiyonuna sahiptir (Dönmezer, 2011: 313). Literatürdeki bulguların, bu çalışmadaki başörtülü kadınlar (K3, K6, K10, K19, K26, K30, K38, K40, K41, K42, K44) açısından da geçerli olduğu görülmektedir. Sosyal çevrenin kabullerinden uzaklaşmayı imleyen eleştiri ya da dedikodu, dışsal bir kontrol mekanizması olarak işlemekte ve gerçekleştirilen eylemin toplum tarafından onay görmediğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, bilhassa el âlemin eleştirisinden çekinilmekte ve eleştiri almama adına tercihler ya da davranışlar düzenlenmektedir. Akçakaya (2019) da bu minvalde, dedikodunun neden olduğu bir fenomen olarak el âlemin sosyal kontrol boyutuna, yaptığı araştırmada bir cümleyle değinmektedir.

Diğer taraftan, eleştiriden etkilendiklerini telaffuz eden katılımcı kitlenin, büyük bir bölümünün (K3, K5, K6, K8, K10, K15, K26, K27, K29, K30, K38, K39, K41) Y kuşağı olduğu da bulgulanmıştır. Bu bulgu, yaşın ilerlemesine bağlı olarak eleştiri karşısındaki kabullenişin de artabildiğini göstermektedir. Üstelik bu, "doğru bildiğimi yaparım" diyen katılımcıların yaş grubuyla da uyumlu bir bulgudur. Dolayısıyla yaşları daha genç olanların, olumsuz kontrolden daha çok etkilendikleri de burada anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra, katılımcıların eğitim durumları ise imam hatip lisesi (K29, K34, K36, K38, K40, K44) ilahiyat fakültesi (K3, K19, K26, K27, K30, K39, K41, K42) hem imam hatip lisesi hem ilahiyat fakültesi (K5, K6, K8, K10, K15, K23) şeklinde gruplandırılmaktadır. Eğitimini, imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi gibi kendi görüşlerine daha yakın kişilerden oluşan eğitim kurumlarından alan bu katılımcıların, eleştiriyle daha az karşılaşmaları muhtemeldir. Bu sebeple, ileriki yaşlarda farklı sosyal ilişkiler kurmaya başladıklarında gelen eleştirilere tahammül seviyeleri ve kabullenişleri daha az olabilir. Öte yandan, bu katılımcılar (K3, K6, K10, K15, K23, K26, K29, K30, K34, K38, K39, K40) çalışma hayatında da yer almaktadır. Çalışma hayatının beraberinde getirdiği daha fazla kişiyle muhatap olma, aynı zamanda, daha fazla eleştiriye maruz kalmayla da doğru orantılıdır. İş arkadaşları ya da işverenlerinden gelebilecek eleştirileri de deneyimleme ihtimalleri olan bu katılımcıların, çalışmayanlara göre eleştiriden etkilenmeleri doğaldır.

Katılımcılar (K1, K2, K11, K12, K14, K20, K21, K43, K45) eleştirildikleri ya da arkalarından konuşulan konu hakkında kendilerinden eminseler, gelen eleştiri ya da dedikoduyu önemli görmemektedirler. Danış'ın (2015: 97) çalışmasındaki katılımcılar

ise kendilerinden emin olup olmadıklarına temas etmeyerek dedikodularının yapılmasını hiç umursamayacaklarını, fakat o kişiyle karşılaştıklarında neden dedikodularını yaptığını soracaklarını dile getirmiştir. Bunlarla birlikte, takdir görme konusundaki bulgulara benzer şekilde, eleştiren kişinin (K8, K23, K27, K34) de önemli olduğu gözlemlenmektedir. Eğer değer verilen birileri ya da yakınlar, bir eleştiri yöneltiyorsa o eleştiri göz önünde bulundurulmakta, önem verilmeyen ya da yabancı kişilerin eleştirileri ise ciddiye alınmamaktadır. Bu bulgular, Danış'ın (2015: 94) bulgularıyla da paralellik taşımaktadır. Danış'a (2015: 94) göre de sürekli konuşan kişilerin yaptığı dedikoduya inanılmazken "toplumda saygınlığı olan, güvenilir olarak bilinen, samimi ilişkiler kurulmuş kişilerin anlatıldığına inanılmaktadır." Eleştirilen konu (K5, K15, K36) da önemli olmakta ve K36'nın da zikrettiği üzere, eksik olunan konulardaki eleştiriler dikkate alınırken, önemsiz görülen konulardaki eleştiriler umursanmamaktadır. Eleştirinin onları artık etkilemediğine değinen katılımcılar (K9, K12, K28, K32) ise buna sebep olarak yaşlarının ilerlemesiyle fikren olgunlaşmalarını ve insanları değiştiremeyeceklerine olan inançlarını göstermektedir. Dolayısıyla takdir görme konusunda olduğu gibi eleştiriden artık etkilenmediğini vurgulayan katılımcılar da yaş konusuna dikkat çekmektedir. Eleştirilerden artık etkilenmediklerini aktaran katılımcıların yaş olarak belli bir olgunluğa gelmiş kişilerden oluşacağı düşünülmüşse de X ve Y kuşağı olarak homojen bölündüğü görülmüş ve bu durumun yaşla direkt bir bağıntısının olmadığı anlaşılmıştır. Bu bulgu, başkalarından gelen eleştiri, kınama, dedikodu gibi olumsuz yaptırımların, başörtülü kadınların yaşamlarında her zaman etkili olduğunu, yaşın ilerlemesiyle bu tür bir olumsuz kontrol etkisinden sıyrılamadıklarını anlatmaktadır. Diğer bir deyişle, eleştiriyle gelen olumsuz kontrol etkisi, yaşam sürecinde içselleştirilmekte ve rutin hâle gelmektedir. Yakın çevrenin eleştirilerinin yaşamda daha etkili olduğu göz önünde bulundurulduğunda ise yakınların değerlerinin içselleştirildiği açığa çıkmaktadır. Başka açıdan da yakın çevrenin yaşam boyunca çok az değişime uğramasının bunda etkili olduğu söylenebilir. Buradan hareketle, yaşın ilerlemesinin eleştirilerden etkilenmeye karşı bir direniş noktası açabileceği fikri, bu çalışmanın bulgularına binaen net bir şekilde ortaya konulamamaktadır. Zira yaşın ilerlemesiyle birlikte, hâlihazırda içselleştirilmiş olan kontrol daha kalıcı ve rutin hâle gelmektedir.

Bunların yanı sıra, çalışmanın giriş bölümünde öne sürülen, başörtülü kadınların dinî kimliklerinin itkisiyle el âlemin püskürtülerine karşı pasif bir konumda olmadıkları varsayımı, bulgularla birlikte değerlendirildiğinde iki sonuca ulaşılmaktadır: Başörtülü kadınların dinî kimlikleri, el âlemin dayattığı istek ve kabuller karşısında hem onlara bir destek sunmakta hem de zaman zaman el âlemin kontrolünü pekiştiren bir role bürünmektedir. Başörtülü kadınların dinî düşüncelerinin, bir destek sağlayarak el âlemin kontrolünü gevşetici bir rol oynadığı alanlar; dinî sınırların keskinleştiği konular (K1, K2, K17, K22, K36, K40, K45) mekânsal tercihler (K3, K18, K19, K25, K26, K28, K29, K30, K32, K34, K36, K37, K38, K39, K44)[3] ve başörtüsü yasaklarındadır (K5, K8, K11, K16, K18, K26, K36, K45). Diğer yandan, arkadaş seçimi (K5, K7, K13, K17, K18, K35, K38, K40, K43, K44, K45) ve akraba ilişkilerinde (K4, K5, K8, K19) ise dinî düşünceler, el âlemin kontrolünü meşrulaştırarak etkinliğini pekiştirmektedir. Buna karşılık, "artık hayır diyebiliyorum" ya da "doğru bildiğimi yaparım" diyen katılımcılar ise dinî düşünceleriyle ilgili bir fikir öne sürmemektedir. Yalnızca K7 ve K9'un, el âleme karşı durabilme tutumlarının arka planında dinî düşüncelerinin olduğu iddia edilebilse de bu katılımcıların da diğerleri gibi bildirdiği temel faktör yaştır. Bundan dolayı, artık hayır diyebilen veya doğru bildiği gibi davranabilen katılımcıların, el âlem karşısındaki direniş noktalarında, dinin bir rolünün bulunup bulunmadığı hakkında net bir çıkarım yapılamamaktadır.

Dinî düşüncelerin, el âlemin etkisine karşı destek işlevi gördüğü alanlardan birinin, katılımcıların (K1, K2, K17, K22, K36, K40, K45) dinî sınırlarının etkin olduğu hususlarda olduğu bulgulanmıştır. "Dinî sınır" ifadesi, dinî düşüncelerin etkisiyle şekillenen ve belirli tercihleri, davranışları yapmaktan alıkoyan içselleştirilmiş kontrolü ifade etmektedir. Dinî sınırları irdelemek, bireylerin nerede bu sınırları aktifleştirip nerelerde pasif kaldıklarını sorgulamak, din sosyolojisi açısından da uygun bir kullanım alanı oluşturmaktadır. Dinî sınırlar, başörtülü kadınların yaşamlarında, dinî düşüncelerine aykırı gördükleri ve taviz vermeyi düşünmedikleri noktaları belirginleştirmektedir. Bu doğrultuda, başörtülü kadınlar, gidilmesi uygun

[3] K38, dinî kimliğiyle örtüşmeyen yerlerde yer almak istemediğini belirtse de eşine hayır diyemediği için karma bir spor salonuna devam etmektedir.

olan ya da olmayan mekânlara yönelik de bir sınır çekmektedirler. Bu sınır, el âlemin bu türdeki taleplerini kontrol etmede katılımcılara dayanaklık etmektedir. Dinen yasaklanan unsurların mekânda bulunması, başörtülü kadınların el âlemin isteklerine karşı tavır alabilmesine imkân tanımaktadır. Bilhassa alkol servisi yapılan mekânlara gitmeme konusunda katılımcılar (K2, K5, K6, K10, K14, K15, K16, K18, K19, K21, K25, K26, K28, K32, K34, K36, K39) hem fikir gözükmektedir. Bunun benzeri bir çıkarım Azimli'nin (2022) çalışmasında da bulgulanmıştır; dindar bireyler, din ile çelişen bir durumda sosyal çevrelerini önemsemeyeceklerini, dinî anlamda doğru nasıl ise ona göre bir tutum sergileyeceklerini ifade etmişlerdir (Azimli, 2022: 210). Ayrıca, bazı katılımcılar (K5, K8, K11, K16, K18, K26, K36, K45) başörtüsü yasakları döneminde de dinî düşüncelerini ön plana çıkararak kararlarını vermiş ve el âlemin tepkilerine karşı dik durabilmiştir. Bu nedenle, başörtülü kadınların, yasaklar karşısındaki tutumları söz konusu olduğunda hem hâkim otoritenin hem de yakın çevrelerinin çifte kontrolüne maruz kaldıkları ileri sürülebilir. Bu kontrol karşısında ise erken yaşlarda içselleştirilen dinî düşüncelerinin onları desteklediği açığa çıkmaktadır.

Katılımcıların dinî düşünceleri, el âlemin istekleri karşısında onlara bir destek sağlamaktadır (K1, K2, K3, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K22, K25, K26, K28, K29, K30, K32, K34, K36, K37, K38, K39, K40, K44, K45). Dinî düşüncelerini, el âlemin kontrolü karşısında kendilerine bir payanda olarak kullanan bu katılımcıların genelinin (K1, K2, K3, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K14, K15, K25, K26, K29, K30, K32, K38, K39) Y kuşağı olduğu da anlaşılmaktadır. Bu bulgu, el âlem kontrolüne karşı direnme gücünün yaşın ilerlemesiyle artmadığını, genç yaşlarda içselleştirildiğini göstermektedir. Başka bir açıdan da dinî düşüncelerin erken yaşlarda içselleştirildiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla dinî düşüncelerini el âlem karşısında bir destek olarak kullanabilmenin, belirli bir olgunluğa erişmeyle paralel olduğu düşüncesine burada ulaşılamamaktadır. Ayrıca, dinî bir formasyona sahip olmanın, el âlem karşısında konum alabilmeye imkân tanıyacağı düşünülmüşse de bu 30 katılımcı içerisinde yalnızca 11 tanesi (K1, K2, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K14, K15, K17) hem imam hatip lisesi hem de ilahiyat fakültesi mezunudur. Bununla birlikte, 30 katılımcı içerisinde 21 katılımcı (K1, K2, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K14,

K15, K17, K25, K28, K29, K32, K34, K36, K37, K38, K40, K44) ise imam hatip lisesinde eğitim görmüştür. Buna göre, yukarıda da ifade edildiği gibi, yaşamın erken dönemlerinde alınan dinî eğitimin, daha çok içselleştirilmiş olabileceği fikri savunulabilir. Öte yandan, bu katılımcıların (K1, K2, K3, K6, K9, K10, K11, K14, K15, K16, K17, K18, K22, K26, K29, K30, K34, K37, K38, K39, K40, K45) çalışıyor olduğu da gözlemlenmiştir. Çalışan bu katılımcıların geneli (K2, K3, K6, K9, K10, K14, K15, K16, K17, K18, K22, K26, K29, K30, K34, K45) de öğretmenlik yapmakta ya da eğitim alanında yer almaktadır. Bilhassa hem imam hatip lisesi hem de ilahiyat fakültesi mezunu olan kadınlar içerisinde, imam hatip liselerinde öğretmen olarak çalışanların (K2, K9, K10, K14, K17) dinî düşüncelerinin daha etkin olduğu ortaya çıkmaktadır. Burada, öğretmenlik mesleğinin getirdiği, öğrencilere karşı rol model olma düşüncesinin de içselleştirildiği bellidir. Aynı eğitimi almış olsa da farklı okullarda öğretmenlik yapanların (K6, K15) ise sosyal çevrenin etkisiyle dinî düşüncelerini akışkanlaştırabildikleri netlik kazanmaktadır. Bu doğrultuda, içerisine dâhil olunan ortamların çeşitlenmesiyle bağlantılı olarak, sosyal çevreyi oluşturan kişilerin de farklılaşmasının, başörtülü kadınların düşüncelerine etki edebildiği belirginleşmektedir.

Diğer taraftan, başörtülü kadınların dinî düşüncelerinin, kimi zaman da el âlemin kontrol etkisini konsolide eden bir faktör olduğu görülmektedir. Dinin, el âlemin kontrolünü meşrulaştırarak pekiştirdiği alanlar; arkadaş çevresinin seçimi ve akrabalara karşı tutumlardır. Bu anlamda, bazı katılımcıların (K5, K7, K13, K17, K18, K35, K38, K40, K43, K44, K45) sosyal çevreye dâhil edilecek ve uzak tutulacak ya da sosyal çevresine dâhil olunabilecek ve uzak durulacak kişiler ayrımı yaptıkları bulgulanmıştır. Azimli'nin (2022: 260) çalışmasında da benzer bir sonuca ulaşılmış ve dindar kişilerin, arkadaş seçimlerinde dinî düşüncelerini temel alarak tercihlerde bulundukları tespit edilmiştir. Katılımcıların, arkadaş seçimlerinde yaptıkları bu ayrımla oluşturdukları konfor alanı, onların sosyal kontrol sınırları içerisinde kalmalarına da olanak tanımaktadır. Başka bir anlatımla, kendilerinden farklı

niteliklere sahip kişilerle arkadaşlık yapmaları, steril yaşamdan[4] uzaklaşmalarına neden olacak ve onları el âlemin kontrol radarına sokacaktır. El âlemin, sosyal yaşam içerisindeki ilişki dinamiklerine dair kalıpları, başörtülü kadınların kendilerinden farklı tutum ve davranışlara sahip kişilerle yakın olmasını yadırgayan, eleştiren ve ayıplayan bir forma sahiptir. Dolayısıyla bu çalışmadaki başörtülü kadınlar da kendilerinden bilhassa dinî anlamda farklı düşüncelere sahip kişilerle arkadaşlık ilişkilerine pek sıcak bakmamakta ve sosyal çevrelerini steril tutmaktadır. Buradan hareketle, "steril yaşam" tabiri, başörtülü kadınların sosyal çevrelerini kendi düşünceleriyle uyumlu kişilerden oluşturmayı yeğlemelerini ve bu manada sosyal çevrelerini kontrol altında tutmalarını betimlemektedir. Bu anlamda, sterilizasyon sürecinin, yüzeyde dinî düşüncelerle şekilleniyor olduğunun düşünülmesi, el âlemin kontrolünü hem meşrulaştırmakta hem de pekiştirmektedir. Zira aslında bu tutum, el âlemin tepkisini çekmeme amacıyla benimsenmektedir. Ayrıca, katılımcıların zikrettiği steril yaşamın dışına çıkıldığında, dinî düşüncelerin korunmasında gevşemeler de olabilmektedir. Bu durum, steril olarak kodlanan ortamın, el âlemin kontrol etkisiyle birlikte, dinî açıdan bir baskı alanı mı oluşturduğu sorusunu da gündeme taşımaktadır. Diğer yandan da buna bağlı olarak, steril ortamın dışında kalan alanların, esneme talep eden yerler mi olduğu sorusu da açığa çıkmaktadır. Bu sorulara binaen de steril ortamlar, diğer ortamlar karşısında kontrolün daha rahat sağlandığı yerler olmakta ve kontrolü kaçırma endişesi steril ortamlara bağlılığı bir nevi arttırmaktadır. Katılımcıların steril bir yaşamı tercih etmeleri, alıştıkları sosyalleşme ortamlarından uzaklaşmama adınadır. Bu seçim, alışılan sosyal kontrol niteliğini değiştirmemeye, farklı kontrollere maruz kalmaktan kaçınmaya da gönderme yapmaktadır. Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı şekliyle dile getirilecek olursa steril ortam, onları güvende hissettirmekte ve konfor alanı olarak görülmekteyken steril ortamın dışı, dinî düşüncelere muhalif olabilecek ve değişimi zorlayan

[4] Steril yaşama dair bir kavramsallaştırma, Alver (2007) tarafından *Siteril Hayatlar* isimli eserinde türetilmiştir. "Güvenlik önlemleriyle donatılmış ve istenmeyen kişilerin içeriye sızmasını önleme amacıyla perdelenmiş mekânlar" (Alver, 2007: 14) olarak site yaşamına gönderme yapmaktadır. Kelimenin "siteril" olarak yazımının tercih edilmesi de sitelere işaret etme amacıyladır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Köksal Alver, **Siteril Yaşamlar: Kentte Mekânsal Ayrışma ve Güvenlikli Siteler**, Ankara, Hece Yayınları, 2007. Bu çalışmada ise tabirin soyut yönü vurgulanarak katılımcıların kendilerine benzemeyen kişilerin, yaşamlarına sızmasını istememeleri olarak tanımlanabilmekte ve mekânsal bir gönderimi bulunmamaktadır.

istekleriyle belirsiz ve güvensizdir. Arkadaşlık ilişkileri haricinde, Okutan'ın (2013: 187-188) da ifade ettiği gibi steril bir ortamı tercih etmek, aynı zamanda, başörtülülere yönelik gelebilecek tepki ve yargılamalardan uzaklaşarak onlara nefes alacak bir alan da açmaktadır. Bu çalışmada ortaya konulan steril yaşam kavramsallaştırması, din sosyolojisi çalışmalarında, özellikle gruplar, dinî gruplar, mekâna dair çalışmalar ve sekülerleşme alanındaki incelemelerde kullanışlı olacaktır.

Steril bir sosyal yaşamı tercih eden katılımcıların, iş yaşamı gibi belirli mecburiyet hâlleri dışında, çoğunlukla kendileri gibi olan ve dinî düşünceleriyle çelişmeyen kişilerle sosyalleştikleri belirginleşmektedir. Bu açıdan, sosyal çevrelerini steril tutmayı benimseyen bu katılımcıların meslekleri gözden geçirildiğinde K5, K7, K13 ve K44'ün çalışmadığı, K17, K18, K35 ve K45'in öğretmen olduğu, K38'in mimar, K40'ın yapımcı-yönetmen ve K43'ün de hasta kayıt elemanı olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Çalışmayanların ve öğretmen olanların çoğunluğu oluşturduğu bu katılımcı kitlenin, çok farklı ilişki dinamiklerine dâhil olmasının gerekmediği belli olmaktadır. Nitekim öğretmenlik yapan katılımcıların ekserisi de imam hatip liselerinde görev yapmaktadır. Dolayısıyla bu katılımcıların, çalışıp çalışmama kararları ya da meslek seçimlerini de steril bir yaşam düşüncesine göre mi belirledikleri burada bir soru olarak kalmaktadır. Katılımcıların, yaşları ve eğitim durumlarına dair bilgiler buraya taşındığında ise çoğu X kuşağı (K7, K17, K18, K35, K40, K44, K45) olan bu katılımcılardan, yalnızca üç tanesinin (K5, K13, K17) hem imam hatip lisesi hem de ilahiyat fakültesini tamamladığı gözlemlenmektedir. K35, K38, K40, K43, K44 ise sadece imam hatip lisesi mezunu olup, ilahiyat lisans eğitimi dışında bir lisans eğitimine devam etmiştir. Bu bulgular yorumlandığında, başörtülü kadınların, bilhassa yaşlarının ilerlemesiyle kendilerine benzeyen kişilerle bir arada olma meylini taşıdığı ve bu temayülün yaşamlarında onlara bir konfor alanı sunduğu ortaya çıkmaktadır. Zira eğitim süreçleri sadece imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesinde okumadıklarını ve farklı sosyal çevrelere dâhil olduklarını göstermektedir. Bu tecrübeler, başörtülü kadınlarda, gelebilecek tepkilere karşı kendilerini koruma duygusuyla biçimlenen içselleştirilmiş bir kontrole dönüşmüştür.

Steril yaşamın yanı sıra, akraba ilişkilerinin getirdiği sosyal kontrol karşısında dinî düşüncelerini bir meşrulaştırma aracı kullanarak uzlaşma yakalamaya çalışan

katılımcılar (K4, K5, K8, K19) da bulunmaktadır. Bir yandan, el âlemin kontrol etkisiyle istemeden ziyaretlere gidilmekte, diğer yandan da bu eylem, sıla-i rahim olgusunda meşrulaştırılarak el âlemin kontrolü pekiştirilmektedir. Her ne kadar, sıla-i rahim dinin teşvik ettiği bir edim (Kurum, 2021) olarak düşünülse de katılımcıların değinilen konulardaki ifadeleri sıla-i rahimi el âlemin kontrol yönüyle özdeşleştirmektedir. Katılımcılar, akrabalar söz konusu olduğunda, dinî düşünceleriyle çelişse dahi, onları kırmamaya yönelik tutumlar geliştirmektedir. Bu durum, sıla-i rahimin dinî düşünceler kaynaklı olmaktan ziyade, el âlemin kontrol yönünü vurguladığını ve bir meşrulaştırma yöntemi olarak işlediğini belirtmektedir. Zira dinî düşünceler ön planda tutulup el âlemin kontrolüne direnilmemekte, aksine dinî düşünceler akışkanlaşarak el âlemin kontrolünü konsolide eden bir araca dönüşmektedir. Ayrıca, akraba ilişkilerini devam ettirmelerinde, dinî düşüncelerinin etkisini öne süren dört katılımcının tamamı evlidir. Bu bilgi, eşlerinin aileleriyle sürdürmek zorunda kalınan ilişkilere de gönderme yapmaktadır (Kurum, 2021). Çalışmadaki tüm katılımcı ifadeleri gözden geçirildiğinde, bazı katılımcıların (K26, K34, K37) ise genel temayülün aksine, akrabalar mevzubahis olduğunda da dinî düşünceleriyle uyumsuz davetlere katılmadıkları anlaşılmaktadır. Bu katılımcılar (K26, K34, K37) özelinde biçimlenen, el âlem karşısında kesinlikle dinî düşüncelere göre davranma tercihi, Azimli'nin (2022: 210) bulgularında da dinî düşüncelerle çelişen durumlarda kendini göstermektedir.

Roucek'in (1956) yazılı, görsel basın ve sinemayı sosyal kontrol araçları içerisine yerleştirmesine benzer şekilde, günümüzde de sosyal medya, bireyleri yönlendiren, etkileyen ve kontrol eden bir nitelik kazanmaktadır (Şimşek, 2022; Özdemir, 2023; Çelik ve Ateşoğlu, 2024). Bu çalışmada da katılımcıları oluşturan başörtülü kadınların tamamının, en az bir sosyal medya platformunu kullandığı bulgusu elde edilmiştir. Bu sebeple, sosyal medyanın katılımcıların yaşamlarında nasıl bir yer kapladığı, nasıl etkiler barındırdığı da sorgulanmıştır. Sosyal medyanın iletişim kurma, bilgi edinebilme gibi yönleri sebebiyle kendilerine iyi geldiğini belirten katılımcılar (K7, K11, K21, K26, K30, K31, K32, K39, K40, K43, K45) olduğu gibi, özellikle boşa vakit harcamak anlamında olumsuz etkilediğini ifade edenlerin (K1, K3, K5, K6, K11, K17, K18, K19, K25, K29, K38, K40, K41) de olduğu görülmektedir.

Ayrıca, bazı katılımcılar (K3, K29, K38) için sosyal medyayı takip etmenin, neredeyse bir bağımlılığa dönüştüğü ve bundan rahatsız olunduğu da netleşmektedir. Katılımcıların tamamının en az bir sosyal medya hesabı kullanıyor olması, bir yandan sosyal medyanın kontrol gücünü ortaya çıkarmaktayken, diğer yandan da kullanıcılar açısından kontrol kaybına işaret etmektedir. Bu kontrol kaybı, sosyal medyanın manipülasyon ve yönlendirme özelliklerinin bir sonucu iken, kullanıcıların zamanlarını yönetememeleriyle de karakterizedir. Dolayısıyla kullanıcı olarak, kontrolünün kendilerinde olduğunu düşündükleri sosyal medya uygulamaları, platformlar arası yönlendirerek ve zamanlarının kontrolünü ellerinden alarak katılımcıları kontrol eder hâle gelmektedir. Bu nedenle, sosyal medya kullanımının işlevselliğinin, kullanıcılar platformlar üzerinde kontrol sağlayabildiği takdirde ön plana çıkabildiği belli olmaktadır.

Diğer yandan, sosyal medyada daha çok vakit geçiren katılımcıların yalnızca dört tanesinin (K17, K18, K19, K40) X kuşağı olduğu bulgusu, sosyal medya kullanımına gençlerin daha çok eklemlendiğini de göstermektedir. Bu bulguya binaen, ayrıca, sosyal medyada geçirdiği zamanı kontrol etme konusunda da daha çok gençlerin zorlandığı anlaşılmaktadır. Bunların yanında, sosyal medyada yer almanın talep edilen bir durum olduğu aşikâr iken, özellikle Instagram hesaplarının büyük çoğunluğu ise gizlidir (K2, K3, K6, K7, K9, K10, K12, K18, K21, K25, K26, K28, K29, K30, K32, K33, K34, K35, K36, K40, K41, K42, K43, K44, K45). Hesapların gizlenmesi, genellikle tanıdıkların takip edilmesi, sadece tanıdık kişilerin takipçi olarak kabul edilmesi; bir yandan yabancılardan gelebilecek tepkilere ve yorumlara karşı bir kontrol olarak gözükebilirken, diğer yandan da önemsenen kişilerin yalnızca tanıdıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir anlatımla, her ne kadar, sosyal medyada mekân algısı bulanıklaşsa da gündelik yaşamda olduğu gibi sosyal medya üzerinde de katılımcılar, tanıdıkları kişilerle iletişim kurmayı öncelemektedir.

Başörtülü kadınların, gündelik yaşamda tepki ve söylemlerini kontrol etmelerine benzer biçimde, sosyal medyada da paylaşımların bir kontrole tabi tutulduğu ve bilhassa mahremiyete dikkat edildiği bulgulanmıştır (K5, K6, K8, K10, K14, K17, K18, K20, K26, K31, K36, K41, K42). Buna göre, sosyal medya kullanımında belirli sınırların aktifleştiği ortaya çıkmaktadır. “Sanal sınır” olarak

kavramsallaştırılan bu edim, sosyal medya üzerinde bir paylaşıma beğeni gönderme ya da göndermeme, bir hesabı takip etme ya da etmeme gibi kararları alırken aktifleşen zihinsel kontrol bariyerlerini betimlemektedir. Bu bariyerler, başörtülü kadınların sosyal medyadaki etkileşimlerini dizayn ederken, dinî normlarla da diyalog hâlindedir. Sosyal medyanın oluşturduğu sınırsız olma düşüncesinin güçlü baskısı karşısında, bir yandan mahremiyet algısıyla bir set konulmaya çalışılmakta, diğer yandan da gönderilen beğeniler dinî düşüncelerin filtresinden geçirilmektedir. Bu sebeple de sanal sınırlar ve dinî sınırlar arasındaki etkileşim, din sosyolojisi alanında yapılagelen sosyal medya incelemelerinde açıklayıcı olarak kullanılabilir. Öte yandan, sosyal medya paylaşımlarında mahremiyete dikkat edenlerin çoğunun (K5, K6, K8, K10, K14, K20, K26, K31, K41) ise Y kuşağı olduğu görülmektedir. Bu bulgu, mahremiyet konusunda hassasiyetin yaşa bağlı olarak artmadığını, sosyalizasyon sürecinde yakın çevrenin değerlerine bağlılıkla gelişen içselleştirilmiş bir kontrol neticesinde uygulandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu katılımcılar içerisinde imam hatip lisesi mezunu olanların çoğunluğu (K5, K6, K10, K14, K20) oluşturması, eğitim süreçlerinde içselleştirilen bir mahremiyet algısının varlığına da işaret etmektedir.

Bunun yanında, katılımcılardan bazılarının (K8, K11, K12, K25, K26, K27, K33, K34, K36) sosyal medyada, paylaşımlarını kimlerin gördüğü ya da kimlerin beğendiğine bilhassa ilgi gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Yaptıkları paylaşımlara bakan veya beğeni gönderen kişiler dikkatle incelenmektedir. Beğeniler, sosyal çevreden takdir görme ile aynı etkide bulunarak, takipçilerin onayına gönderme yapmakta ve beğenilen türde paylaşımlara devam edilmektedir. Böylece, sosyal medyadan gelen beğenilerin, takdir benzeri olumlu bir kontrol mekanizması gibi işlediği görünür hâle gelmektedir. Beğenilmek ve eleştirilmemek, takipçilerin filtresinden bir nevi sorunsuzca geçildiğine delalet etmektedir. Sosyal yaşamdaki takdir konusunda, takdiri önemseyenler ile sosyal medyadaki beğenilere önem verenler karşılaştırıldığında, iki gruptaki bazı katılımcıların (K8, K11, K12, K27, K33, K36) ortak olduğu bulgulanmıştır. Buradan hareketle, sosyal medyanın da yakın çevrenin dinamikleriyle benzer işlevlere sahip olduğu ve takdir alma, kabul görme bağlamında başörtülü kadınlar üzerinde bir kontrol etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, sosyal medya beğenilerini önemli gören katılımcılar ile sosyal yaşamdaki takdiri önemseyen

katılımcıların çoğunun Y kuşağı olması, takdir ve beğeni gibi olumlu kontrolün daha genç yaştakiler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, sosyal medya kullanımında gençlerin daha aktif olmasıyla bağlantılı olarak da yorumlanabilmektedir.

Sosyal medyadan gelen olumsuz tepki veya yorumlar da sosyal çevrenin eleştirileriyle aynı düzlemde yer almaktadır. Zira gündelik yaşamdaki beddualaların, artık farklı bir ortama taşınarak sosyal ağlardaki yorumlarda devam ettiği öne sürülmektedir (Kocaer, 2007: 33). Bu çalışmadaki katılımcıların da gelen olumsuz tepki ve yorumlar karşısında ya kendilerini savunma güdüsüyle hareket ettikleri (K1, K3, K10, K13, K15, K26, K27, K31, K36, K40, K41, K42, K43, K44) ya da yanıtsız kalarak bir daha o türde bir paylaşım ya da yorum yapmadıkları belirginleşmektedir (K5, K9, K19, K23, K27, K28, K32, K33). Bazı katılımcılar (K1, K6, K8, K9, K12, K13, K14, K15, K16, K18, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K29, K30, K31, K32, K33, K36, K38, K40, K42, K44, K45) ise yazı dili nedeniyle yanlış anlaşılabilecek, karşı tarafı kıracak, üzecek paylaşımları yumuşatmakta ve özellikle siyasi paylaşımlar yapmaktan geri durmaktadır. Burada da sınırların kontrolü gündeme gelmekte ve paylaşım yapmadan önce, paylaşımın niteliği değerlendirilerek sosyal medyanın kabullerine aykırı olmaması adına süzgeçten geçirilmektedir. Paylaşım öncesi bir hazırlık gibi düşünülebilecek bu yaklaşımın sebebi, takipçiler tarafından yanlış anlaşılma ve tepkilerin önüne geçebilmektir. Hatta, özellikle siyasi paylaşımlar bazında damgalanmak ya da linç edilmekten korkmaktır. Burada, Çelik ve Ateşoğlu'nun (2024) dijital utandırma davranışını, bir sosyal kontrol aracı olarak tanımlamaları önem kazanmaktadır. Nitekim sosyal medyada yapılacak herhangi bir kabul görmeyen davranış ya da yorumun, kullanıcıların yakın çevrelerini de aşan kitlesel bir utandırma davranışına dönüşebileceği bir gerçektir. Dolayısıyla katılımcılar, sosyal medyada atacakları her adımı kontrol etmektedirler. Bu kontrol ve sınırlandırma ile birlikte, özgür olunduğu düşünülen sosyal medyada aslında kısıtlanmaya maruz kalındığı anlaşılmaktadır. Bu kısıtlanma, katılımcıların "el âlem ne der" düşüncesiyle içselleştirdikleri kontrolün de bir neticesidir. Diğer bir anlatımla, sosyal medyada başkalarının ne diyeceği katılımcıların paylaşımlarının içeriğini

belirlemekte ve arka plandaki “el âlem ne der” yargısının kontrol etkisi kristalize olmaktadır.

Bunlarla beraber, sosyal medyadan gelen tepkilere tepkiyle karşılık vereceklerini dile getiren katılımcıların çoğunun (K10, K13, K31) Y kuşağı olduğu da ortaya çıkmıştır. Buna karşın, başkalarının tepkilerini düşünerek paylaşımlarını kontrol eden katılımcılarda da Y kuşağı olanlar (K1, K6, K8, K9, K13, K14, K15, K20, K21, K25, K29, K30, K31, K32, K33, K38) çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu bulgu hem yaşla birlikte tepkiselliğin artacağı düşüncesinin aksini göstermekte hem de sosyal medyadan gelen eleştirilerin etkisinin yaşla birlikte azaldığını anlatmaktadır. Zira sosyal medyadan tepki gelebilir çekincesi yaşayanlar ile tepkiye tepkiyle karşılık verebilenler, daha genç grubun içerisine dâhil olmaktadır. Öte yandan, sosyal medyadan gelen tepkilerden etkilenen bu katılımcıların, 15 tanesinin (K6, K9, K12, K14, K15, K16, K18, K20, K22, K23, K26, K29, K30, K33, K45) ya öğretmen ya da eğitim alanında bir mesleğe sahip olduğu da görülmektedir. Bu veri, öğretmen kimliğiyle sosyal medyada paylaşım yapan kişilerin, bilhassa öğrenci ve idarecilerinin paylaşımları hakkında ne tepki vereceklerini düşündüklerine işaret etmektedir. Üstelik, öğretmen olanların, öğrencilerine karşı bir rol model olma sorumluluğu da bulunmaktadır. Dolayısıyla bu etmenlerin içselleştirilmesi, yaşamda bir kontrol unsuru hâline dönüşmektedir.

Bunların yanı sıra, paylaşım yaparken, takipçileri içerisinde yer alan aile, akrabalar, iş arkadaşları ve öğrencilerden oluşan bir kısmını engelleyen katılımcıların (K1, K5, K6, K10, K15, K20, K23, K27, K29, K33, K43) olduğu da bu çalışmada bulgulanmıştır. Burada kendisini gösteren gerçeklik, katılımcıların sosyal medyada bir yandan en yakınlarını, diğer yandan da ikincil sosyalizasyon gruplarını engellemeyi tercih ettikleridir. Paylaşımlarını, en yakınlarına gizleme sebebi, tepkilerden ya da konuşmalardan çekinmek ve onlardan gelebilecek kontrolün önüne geçmektir. Uzak çevredeki kişilere gizleme nedeni ise yakınlık seviyesinin azlığıdır. Bu gizleme ve engelleme edimleri, aslında yakınların değerlerinin ne kadar içselleştirilmiş olduğunu da göstermektedir. Başka bir anlatımla, yakınların değerlerine aykırı olmama adına, farklı tutumları yansıtan ya da tepki gelebilecek paylaşımlar engellenmektedir. Bununla birlikte, kimseyi engellemediklerine işaret eden katılımcılar (K2, K9, K12,

K14, K16, K19, K21, K22, K24, K25, K30, K32, K36, K38, K40, K42, K44) da bulunmaktadır. Bu katılımcıların takipçilerini engellememe sebepleri, zaten kendilerine yakışmayacak şeyleri paylaşmıyor olmaktır. Bu anlamda da "el âlem ne der" düşüncesinin örtük işlerliği tekrar yüzeye çıkmaktadır. "Kendisine yakışmayacak şeyleri paylaşmamak" ifadesi, el âlemin kontrol gücünün etkisini gözler önüne sermektedir. Zira el âlem, toplumsal yaşam içerisinde, bir başörtülü kadına neyin yakışıp yakışmayacağını belirleyen bir merci olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı, el âlemin, kendilerine yakışmayacağını ima ettiği her türlü davranış kontrol edilerek, bir nevi önlem alınmaktadır. Bunlarla beraber, bir katılımcı (K16) ise bazılarını engellemek istediği ve hatta paylaşımlarını görmek bile istemediği hâlde bunu yapamamasının nedenini, "ayıp olmasın" ifadesiyle betimlemektedir. Bu durum karşısındaki memnuniyetsizliği ise "ne kadar isterim bazılarını engellemek" cümlesinde somutlaşmaktadır. Buna bağlı olarak katılımcı (K16) hem başkalarının ne diyeceğini ön planda tutup görmek istemediği paylaşımlara maruz kalmakta hem de iletişim kurmak istemediği kişilerle iletişimini sürdürmeye mecbur olmaktadır. Gündelik yaşamdakine benzer olarak katılımcı (K16) sanal normlara aykırı bir eylem içerisine girmek istememekte ve bu sebeple de tepki vermekten ziyade, kendisi üzerinde bir kontrol sağlamaya çalışmaktadır. Bu da el âlemin kontrolünü, ne kadar içselleştirdiğini ve olağanlaştırdığını göstermektedir.

Diğer taraftan ise paylaşım yaparken kimseyi engellemediğini dile getiren katılımcıların (K2, K9, K12, K14, K16, K19, K21, K22, K24, K25, K30, K32, K36, K38, K40, K42, K44) engellediğini belirtenlerden (K1, K5, K6, K10, K15, K20, K23, K27, K29, K33, K43) daha fazla olduğu açığa çıkmaktadır. Ayrıca, takipçilerini engelleyen katılımcıların neredeyse tamamının Y kuşağı olduğu da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, takipçilerini engellemeyenlerin ise bir farkla çoğu X kuşağıdır. Bu bulgular, paylaşımlarını gizleme düşüncesinin gençlerde daha etkin olduğunu anlatmaktadır. Bunun yanında, gündelik yaşamda eleştiri ya da tepkilerden çekinme davranışının, sosyal medyadaki tepkiler açısından nasıl yorumlanacağı değerlendirildiğinde ise bu iki grubu meydana getiren 43 katılımcı arasında, 22'sinin (K6, K8, K9, K10, K12, K14, K16, K22, K23, K24, K25, K26, K27 K29, K30, K33,

K38, K40, K42, K43, K44, K45) ortak olduğu görülmüştür.[5] Bu durum, gündelik yaşam içerisinde birebir tepki gelmesi ile sosyal medyadan gelen tepkilerin, aynı etkide bulunduğunu ve hatta sosyal medyanın az bir farkla da olsa etki gücünü eline geçirdiğini ortaya koymaktadır. Üstelik, sosyal medyada paylaşımlarını engelleme gereği hisseden, daha genç yaştaki katılımcıların oluşturduğu grup için dijital dünyadaki el âlemin daha etkili olduğu da ileri sürülebilir. Sosyal medya kullanıcılarının, eleştiri almama adına takipçilerini kısıtlama ya da engelleme imkânına sahip olmalarına rağmen, tepkilerden bu denli çekiniyor olmaları, gündelik yaşam pratiklerinin artık sanal dünyaya aktığını da açığa çıkarmaktadır. Diğer yandan bu bulgu, Çelik ve Ateşoğlu'nun (2024) öne sürdüğü dijital utandırma konusunun ve bu anlamda da sosyal medyanın ne kadar güçlü bir kontrol aracı hâline geldiğinin de altını çizmektedir.

Katılımcıların, sosyal medya pratiklerinde dinî düşüncelerinin konumu irdelendiğinde ise dinî sınırların, sosyal medya paylaşımlarını ve beğenilerini de kontrol altında tutabildiği açığa çıkmıştır. Katılımcıların (K4, K12, K13, K16, K25, K28, K30, K32, K36, K38, K39, K40, K42, K44, K45) dinî açıdan uygunsuz olarak kabul edilen, herhangi bir paylaşım yapmadıkları veya bir paylaşıma beğeni göndermedikleri belli olmaktadır. Zira K42'nin de belirttiği üzere, başörtülü kadınlar sosyal medyada beğendikleri gönderi ve takip ettikleri hesaplardan da dinî olarak sorumlu olduklarını düşünmektedirler. Buna karşın, Özdemir'in (2023: 48) araştırmasında ise sanal dünyadaki anonimleşmenin, gündelik yaşam içerisinde kaçınılan dinî normlara aykırı tutum ve eylemleri, dijital dünyada yapmaya olanak tanıdığı iddia edilmektedir (Özdemir, 2023: 48). Azimli'nin (2022: 217) çalışmasında da kısa bir başlık altında yer verilen, sosyal medya ve dinin kontrol ilişkisinde, sosyal medyanın, dinin bireyler üzerindeki kontrolünü olumsuz etkilediği bulgulanmıştır. Bu sebeple de Azimli'nin (2022: 217) görüştüğü katılımcılardan bazıları, dijital dünyanın olumsuz etkilerinden sakınmak adına, sosyal medyayı mümkün olduğunca az

[5] Bu karşılaştırma; "ne derler," "başkaları kırılmasın" ve "eleştirilmek" başlıkları ile "sosyal medyada tepkilerden kaçınmak" ve "sosyal medyada tepkileri engellemek" başlıkları altında yer alan katılımcılar arasında yapılmıştır. Gündelik yaşam grubu: K3, K6, K8, K9, K10, K12, K14, K16, K17, K19, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K29, K30, K33, K34, K35, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K44, K45. Sosyal medya grubu: K1, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K18, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27 K29, K30, K31, K32, K33, K36, K38, K40, K42, K43, K44, K45.

kullanmaya gayret ettiklerini belirtmektedirler. Diğer bir grup katılımcı ise "internetin olumsuz yönleri olduğunu kabul etmekle birlikte, olumlu yönlerine de işaret ederek onu dini paylaşımlar yapabilecekleri, özellikle gençlere kolay ulaşabilecekleri modern bir dini sosyalizasyon aracı olarak görmektedirler" (Azimli, 2022: 217). Bu çalışmadaki katılımcılar da benzer şekilde, sosyal medya üzerinde dinî hassasiyetlerinin belirleyici olduğuna dikkat çekmektedirler. Buna istinaden, tesettüre ve mahremiyet algısına uygun düşmeyecek herhangi bir paylaşım da yapmayacaklarını dile getirmiştirler. Dolayısıyla bu tür paylaşımlar ya biçimlendirilerek dinî düşüncelere uygun hâle getirilmekte ya da paylaşımı hiç yapmamak tercih sebebi olmaktadır. Bununla birlikte, Azimli'nin (2022) bulgusuna konu olan sosyal medyanın, dinî kontrolü olumsuz etkilemesine dair herhangi bir söylem, bu çalışmadaki katılımcılar tarafından serdedilmemiştir.

Diğer yandan, dinî düşünceleri, sosyal medyadaki beğenilerini kontrol eden katılımcıların büyük bir kısmının (K4, K12, K16, K28, K36, K40, K44, K45) X kuşağı olduğu da anlaşılmıştır. Eğitim durumları açısından değerlendirildiğinde ise imam hatip lisesi mezunu olanların (K12, K13, K25, K28, K32, K36, K38, K40, K44) çoğunluğa sahip olduğu görülmüştür. Bu bulgular yorumlandığında, sosyal medya beğenilerinde dinî düşüncelerini ön planda tutan katılımcıların, belirli bir yaşa eriştikleri ortaya çıkmaktadır. Gündelik yaşamlarında, dinî düşüncelerini el âlem karşısında bir destek olarak kullanan katılımcıların ise ekserisinin Y kuşağı olduğu, daha önce ifade edilmiştir. Bundan dolayı, burada, sosyal yaşam ve sosyal medya ayrımı yüzeye çıkmaktadır. Bu farklılaşmaya sebep olarak, daha genç yaşlardaki katılımcıların, sosyal medyayı daha çok kullanmaları ve anonimleşmenin (Özdemir, 2023: 48) etkisi gösterilebilir. Bu katılımcıların, sosyal medyanın sağladığı anonimleşme imkânıyla dinî sınırlarında esnemeler yapabildiği düşünülmektedir. Ayrıca, imam hatip lisesi mezunlarının hem dinî sınırlarının hem de sanal sınırlarının daha aktif olduğu da ifade edilebilmektedir. Buradan hareketle, küçük yaşlarda alınan dinî eğitimin içselleştirilmesinin, dinî sınırları etkin kıldığı ve böylece başörtülü kadınlara bir direniş alanı açtığı da söylenebilir.[6] Buna karşın, katılımcıların dinî

[6] Çalışmanın bu bölümünden itibaren dinî sınırların keskinleşmesinden bahsedildiğinde hem sosyal yaşam hem de sosyal medya beraber ele alınmış olacaktır.

sınırları, sosyal medyada aktifleşmekteyse de bunun, sanal kontrolün diğer yönü olan "sanallığı"na, diğer bir anlatımla, gerçekte olmamasına mı gönderme yaptığı sorusu da gündeme gelmektedir. Her ne kadar katılımcılar, edimlerini dinî sorumluluk fikriyle meşrulaştırsalar da bu tercihlerinin arka planında, el âlemin bu tür paylaşımların yapılması ya da beğenilmesi karşısında ne diyeceği düşüncesinin olup olmadığı da bu çalışma kapsamında bir muamma olarak kalacaktır. Bununla birlikte, gündelik yaşamdaki sosyal çevrenin steril tutulması ve akraba ilişkilerinde, bu tür bir düşüncenin zihinlerdeki aktifliği nettir. Diğer yandan, dinî düşüncelere uygun düşmediği için bir sınır çizilerek beğenilmeyen paylaşımların, neredeyse hepsinin kadınlara ait paylaşımlar olduğu da anlaşılmaktadır. Bu durum, başörtülü kadınların, ya erkeklere ait sosyal medya hesaplarını takip etmeyi tercih etmediklerine ya da bu anlamda kendilerini kontrol ettiklerine dair bir çıkarım yapmayı mümkün kılmaktadır. Bunun yanı sıra, erkeklere nazaran kadınların dinî yönden uygun düşmeyen paylaşımlarının daha çok dikkat çektiğini de burada meydana çıkmaktadır.

Başörtülü kadınlar ve sosyal medya ilişkisi genel olarak yorumlandığında sosyal medyanın, gündelik yaşam içerisindeki el âlem etkisini genişleterek, sanal bir el âlemin varlığını da beraberinde getirdiği belli olmaktadır. "Sanal el âlem" kavramsallaştırması, gündelik yaşamdaki el âleme benzer şekilde, sanal dünyada tepkilerinden çekinilen, paylaşım ve beğenilerin kendisine göre kontrol edildiği ve düzenlendiği sanal topluluğu ifade etmektedir. Bu sanal topluluğun da gündelik yaşamdaki el âleme benzer şekilde daha çok yakınlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bundan başka, sosyal medya ve kontrol olgusu irdelenirken, bunun çift yönlü işleyen bir mekanizma olduğu da belirginleşmektedir. Bir yandan, sosyal medyanın kullanıcıları yönlendirme, kullanımlarını manipüle etme anlamındaki kontrolü söz konusuyken, diğer yandan da kullanıcıların sosyal medyayı paylaşım tercihleri, beğeni ve tepkiler bağlamında sanal bir kontrol altında tutmaya çalıştıkları açığa çıkmaktadır. Ayrıca, bu çift yönlü etkinin aslında bir yanılsama olduğu ve sürecin tek yönlü aktığı da öne sürülebilir. Zira katılımcılar, kendi düşünceleriyle paylaşım, beğeni ve tepkileri kontrol ettiklerini düşünüyor olsalar da sanal el âlemin kabullerinden uzaklaşmama adına bu kontrol gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla da sadece sanal el âlemin kontrolü yüzeyde kalmaktadır. "Sanal kontrol" olarak tanımlanabilecek bu edim, sosyal

medyadan gelecek muhtemel tepkileri engellemek adına, bireyin paylaşımlarını ve yorumlarını kontrole tabi tutmasına gönderme yapmaktadır. Diğer yandan da sosyal medyada uygulandığı düşünülen kontrolün gerçekte olmamasını, yani sanallığını gündeme taşımaktadır. Din sosyolojisi çalışmaları özelinde, sanal kontrol kavramsallaştırmasının sosyal medya ve din bağlamındaki çalışmalarda, sosyal medya ya da internet kullanıcılarının eylemlerini değerlendirmek için fonksiyonel duracağı açıktır.

Yoğun yorumlanan bütün bu değerlendirmeler ışığında, bu çalışmadaki başörtülü kadınlar ve el âlem ilişkisi özetlenirse; başörtülü kadınların, el âlemin eleştiri, dedikodu gibi olumsuz; takdir ve övgü gibi olumlu mekanizmalarla uyguladığı informel dışsal kontrolü, "el âlem ne der" düşüncesiyle içselleştirdikleri ortaya çıkmaktadır. El âlemin, yakınların başta geldiği, sosyal çevrenin değerlerinin nesnelleşerek herkeste vücut bulmasından müteşekkil olduğu düşünüldüğünde, yakınların değerleri ön planda konumlanmaktadır. Bu çalışmadaki katılımcıların da gerek gündelik yaşam gerekse de dijital ortamlarda aile, akrabalar ve arkadaşlarının etkisini daha fazla hissettikleri bulgulanmıştır. Dolayısıyla yakınların ne diyeceği ne tepki vereceği düşüncesiyle tutum ve davranışlarda değişikliklere gitmek, bireylerin yakın çevrelerinin değerlerini içselleştirerek deneyimledikleri bir kontrolün varlığına işaret etmektedir. Bu durum, içselleştirilmiş kontrolün parametrelerinden olan aile, akrabalar ve arkadaşların değerlerine bağlılıkla da örtüşmektedir. Bu doğrultuda, yakınların başta geldiği, sosyal çevrenin değerlerinde nesnelleşen el âlemin, sosyalizasyonla içselleştirilerek başörtülü kadınların yaşamlarında informel sosyal kontrol uygulayıcılarından biri hâline dönüştüğü netleşmektedir. Bu informel kontrol, bir yandan eğitim tercihlerinde somutlaşan erken dönem sosyalizasyon sürecinde içselleştirilmeye başlanmakta, diğer yandan da gündelik yaşam içerisinde başkalarıyla kurulan ilişkilerdeki karşılıklı talep, istek ve kabullerle pekişmektedir. Bu kontrol eleştiri, kınama, dedikodudan kaçınma adına işliyorsa olumsuz; takdir ve övgü elde etme amacıyla gerçekleşiyorsa da olumlu bir içselleştirilmiş kontrole dönüşmektedir. Bu anlamda el âlem, kendi toplumsal kabullerine uyumu teşvik ederek ve aksini olumsuzlayarak bireyler üzerinde bir kontrol etkisi oluşturmaktadır. Bu amaca binaen ortaya konulan istek ve kabullerin, "el âlemin normları" olarak da adlandırılabileceği

düşünülmektedir. El âlemin normları; eleştiri, takdir, kınama ve benzeri dışsal kontrol araçlarının içselleştirilmesiyle işlerlik kazanmaktadır. Bu çalışmada, dışsal kontrol olarak kavramsallaştırılan bu mekanizma, kişilerin sosyal çevre tarafından eleştiri, takdir, dedikodu, ayıplama, kınama gibi araçlarla kontrolünü anlatmak üzere içselleştirilmiş kontrol boyutunun bir diğer yönü olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, el âlemin normlarının özümsenmesi, yaşamın doğal akışında fark edilmeyen ve rutinleşmiş bir form da almaktadır. Böylelikle, el âlemin normları, içselleştirilmiş kontrolün bir diğer parametresi olan yakın çevrenin değerlerine rutinleşmiş bağlılıkla da denk düşmektedir. Bunlardan hareketle, sosyolojik bir zemine yerleştirildiğinde el âlemin; yakınlar başta olmak üzere, sosyal çevrenin değerlerine rutinleşmiş bir bağlılıkla karakterize, içselleştirilmiş informel bir sosyal kontrol uygulayıcısı olduğu çıkarsanmaktadır. Diğer bir anlatımla, başörtülü kadınlar, sosyal yapının parçası olarak işleyen bir ilişkiler kümesinde nesnelleşen el âlemi içselleştirerek kontrolü deneyimlemektedirler. Buna göre çalışmanın girişinde varsayımsal olarak öne sürülen, başörtülü kadınlarda el âlem baskısının çok yoğun olmadığı, dinî düşüncelerin el âlemin etkisini pasivize edebileceği yargısı, çalışmanın bulgularına istinaden kısmen yanlışlanmaktadır. Zira dinî düşüncelerin aktif olduğu alanlar olan dinî sınırların keskinleştiği konular, mekânsal tercihler ve başörtüsü yasakları dönemindeki tutumlar haricinde neredeyse din kadar etkili bir el âlem gerçeği yüzeye çıkmaktadır. Bu doğrultuda, aslında yapının bir parçasının dahi failler üzerinde büyük bir etkisinin olabildiği aydınlığa kavuşmuştur. El âlemi meydana getiren ilişkiler sisteminin kontrolüne karşı direnme noktaları olmakla birlikte, bunların kısıtlı kaldığı da ortadadır. Bunlara bağlı olarak, bu çalışmada operasyonel olarak kullanılan sosyal kontrol tanımının da mülakatlardan elde edilen bulgularla uyumlu olduğu görülmektedir. Nitekim bu çalışmada sosyal kontrol, "el âlem ne der" yargısının, bireyler üzerinde olumlu ya da olumsuz araçlarla oluşturduğu informel kontrol şeklinde betimlenmektedir.

Öte yandan, imam hatip lisesi veya ilahiyat fakültesi ya da her ikisinde eğitimini tamamlamanın, diğer bir deyişle, dinî eğitimin çatallaşmasının katılımcılar üzerinde anlamlı bir fark oluşturacağı beklense de benzer ailelerde sosyalizasyonun bu dinamiği besleyen ana damar olduğu anlaşılmıştır. Bu da erken dönem sosyalizasyon

süreçlerindeki içselleştirilen değerlerin yaşamın bütününe yayılabilen bir etkisi olduğunu göstermektedir. Dahası, katılımcıların belli bir yaşa erişmelerinin, el âlemin kontrolünden uzaklaşmaya işaret edeceği düşünülmüşse de kılık kıyafet tercihlerinde, "ne derler" düşüncesinin aktifliğinde ve sosyal çevreyi steril tutma tercihinde, X kuşağının daha fazla etki altında kaldığı gözlemlenmiştir. Bunun yanında, yakın çevrenin olumlu ya da olumsuz etkisi altına kalma ve eleştirilerden etkilenme konularında da Y kuşağı katılımcılar çoğunluktadır. Takdirin önemli olmasında, başörtüsü konusunda, artık hayır diyebildiğini ve doğru bildiği gibi davrandığını dile getiren katılımcılarda ise yaşa bağlı olarak anlamlı bir fark gözükmemektedir. Sosyal medya kullanımı açısından ise sosyal medyada daha çok vakit geçirip mahremiyete dikkat eden, gelen tepkilere karşılık veren ve takipçilerini engelleyenlerin kahir ekseriyetinin Y kuşağı olduğu bulgulanmıştır. Buna karşın, dinî düşünceleri, sosyal medyadaki beğenilerini kontrol eden katılımcıların çoğu ise X kuşağıdır. Sanal el âlemden daha çok etkilenenlerin Y kuşağı olması, sosyal medya kullanım tercihleri ve sıklığına bağlı olarak anlam kazanmaktadır. Ayrıca, belli bir yaşa ulaşan katılımcıların, sosyal medyada dinî düşüncelerini aktifleştirmesinin de daha kolay olduğu görülmektedir. Bütün bu bulgular, kısmen sosyal medyadaki tutumlar hariç, X ve Y kuşağı arasında, el âlemin kontrol etkisinde belirgin bir farkın gözlemlenemediğini açığa çıkarmaktadır. Her ne kadar X ve Y kuşağı bağlamında çok keskin bir ayrışma olmasa da Z kuşağının, bu iki kuşaktan farklılaşacağı düşünülmektedir. X ve Y kuşağı arasındaki benzerliğe dayanarak, el âlem ve sanal el âlemin kontrolünün, içselleştirilip olağanlaşarak yaşamın her dönemine yayıldığı da netlik kazanmaktadır. Bununla birlikte, fail için kapının aralık olduğu (Okutan, 2023: 82) diğer bir anlatımla, bu kontrolün kişinin kendi gelişimine bağlı olarak ya bir set çekebileceği ya da tecrübe etmeye devam edeceği bir niteliği olduğu da unutulmamalıdır. Diğer yandan, bu set çekme yeni bir sorunu da gündeme taşıyabilmektedir. El âleme direnerek normlarını esnetmeye çabalayan kişiler aykırı, uyumsuz ve benzeri etiketlerle yaftalanıp toplum içerisinde kınama, dışlama gibi olumsuz kontrol araçlarına maruz kalacaklardır. Aynı zamanda bu durum, bu kişileri normlarına uydurmaya çalışan el âlemin, kontrol kurma edimini de pekiştirecektir. Buna mukabil, Okutan'ın (2023: 156) birlikte yaşayabilme imkânına dair sarf ettiği cümlelerin ışığında, kendi iç dinamiklerinin farkına varan

başörtülü kadınların sayısı arttıkça, el âlemi ürkütmeden direnebilmenin olanaklarının da çoğalacağı bir gerçektir.

Başka bir taraftan, örneklem seçiminde bir kriter olarak öne sürülen, İstanbul'da en az 20 yıldır yaşıyor olma şartının, katılımcıların kontrolü deneyimleme edimlerine nasıl yansıdığı da cevaplanması gereken bir sorudur. Bununla ilgili, literatürdeki çalışmalarda, beddua ve dedikodu üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır. Kocaer (2007: 33) kırsal hayattan kentsel hayata geçildiğinde, beddualaların kullanım alanlarının değiştiği, işlevlerinin ise aynı kaldığını iddia etmektedir. Beddualar, artık gündelik yaşamdan ayrı olarak sanal dünyada da etkili olmaktadır. Özellikle sosyal ağlardaki yorum bölümleri, beddualar açısından yeni bir üretim ve tüketim alanları hâline dönüşmüştür (Kocaer, 2007: 33). Dolayısıyla şehirleşme ile birlikte sosyal kontrol araçlarından biri olan beddualaların işlevleri değil, üretildikleri mekânlar değişmiştir. Bu çalışmada ise katılımcılar, şehirde yaşamak ya da İstanbul'da yaşamak hakkında bir yorumda bulunmamıştır. Bununla birlikte, katılımcıların neredeyse hepsinin sosyal medyaya entegre olması, onları sanal dünyadan gelen tepkilere de maruz bırakmaktadır. Bu anlamda, beddua özelinde olmasa da eleştirilerden etkilenme açısından, Kocaer'in (2007) çalışmasıyla benzer bir bulguya ulaşıldığı düşünülmektedir. Ayrıca, dedikodu ile ilgili olarak literatürde yer alan bir çalışmada (Dönmezer, 2011: 313) da büyük şehirlerde, hâlen birincil grupların kontrol etkisinin devam ettiği vurgulanmaktadır. Bu çalışmadaki katılımcılar ise dedikodu bağlamında şehirde yaşamaya dair bir söz sarf etmemişlerse de hepsinin İstanbul'da yaşıyor olmaları, onların deneyimlerini şehirle birlikte yorumlamayı mümkün kılmaktadır. Katılımcıların gerek gündelik yaşamlarındaki eleştirilme ve dedikodularının yapılması endişeleri gerekse de sosyal medyada tepki görmemeye dair edimleri, şehir yaşamında da bu tür dışsal olumsuz kontrol mekanizmalarının etkin olduğunu göstermektedir. Buna göre, uzun yıllardır İstanbul'da yaşayan bu çalışmadaki başörtülü kadınlar da dedikodu gibi olumsuz kontrol araçlarının etkisi altında kalabilmektedir.

Örneklem seçimindeki kriterlerden ayrı olarak, katılımcıların çalışıp-çalışmama, evli ya da bekâr olma gibi başkaca demografik bilgileri de yorumlanmalıdır. Genel olarak bakıldığında, katılımcıların kahir ekseriyetinin çalışma

hayatında yer aldığı görülmektedir. Spesifik olarak ise "doğru bildiğimi yaparım" diyen ve eleştirilerden etkilenen katılımcıların çoğunun çalıştığı aydınlığa kavuşmaktadır. Doğru bildiğini yapmak ile eleştirilerden etkilenmek pek örtüşen edimler olmasa da çalışma hayatının çok çeşitli etkileşimler kurmaya olanak tanımasının her iki bulgu için de anlamlı bir sebep olduğu öne sürülebilir. Bununla birlikte, artık hayır diyebildiğini iddia eden ve çevresini steril tutmak isteyen katılımcılar arasında çalışmayanlar daha fazla sayıdadır. Bu bulgularla paralel olarak, "ne derler" düşüncesini içselleştirmiş katılımcılarda da çalışmayanlar sayıca daha azdır. Steril yaşamı benimsemek ve "ne derler" düşüncesini içselleştirmek, çalışmayan katılımcıların daha dar bir çevreye sahip olabileceklerini göstermektedir. Bu dar çevrede de hayır diyebilmek bir anlamda daha kolay olmaktadır. Kıyafetlerine dikkat edenlerin çoğunun çalışmayan katılımcılar olması ise kayda değer bir sonuçtur. Zira çalışan kişilerin kıyafet seçimlerinin daha çok kontrol altında kalacağı düşünülmüştür. Bu bilgilere istinaden, çalışan ve çalışmayanlardan müteşekkil her iki grubun da farklı alanlarda el âlemin kontrolünü deneyimledikleri açıktır.

Öte taraftan, katılımcıların çoğunun evli olduğu da anlaşılmaktadır. Aile ve akrabalarından olumsuz etkilenenler ile akraba ilişkilerini sürdürmelerinde dinî düşünceleri önemli bir faktör olanların ise tamamı evlidir. Burada sıla-i rahimin, akrabalık ve buna bağlı olarak da aile kurumunun korunması açısından sosyal kontrol işlevi (Kurum, 2021) tekrar belli olmaktadır. Üstelik, "ne derler" düşüncesini içselleştirenler, takdir görmenin önemli olduğuna değinenler ve doğru bildiği gibi davranacağını söyleyenlerin de çoğu evlidir. Literatürde de evliliğin (Uğuz, 2013; Barnett vd., 2016) ve evlilikle ilişkili olarak aile kurumunun (Donzelot, 2022) bir sosyal kontrol aracı olabildiğine dair çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmanın bulguları da literatürü destekliyor gibi görünse de katılımcılar arasında evli olanların sayıca çok daha fazla olmasının bu çıkarıma ulaşmada etken olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Diğer yandan, çalışmanın giriş bölümünde değinilen, el âlemin içinin bir cinsiyete yakınlık ile doldurulup doldurulamayacağı sorusu, katılımcıların ifadeleri değerlendirildiğinde olumsuz olarak cevaplanabilmektedir; el âlemin sadece bir cinsiyete has olmadığı nettir. Bununla beraber, el âlemin kontrolüne kimlerin daha çok

maruz kaldığı da bir soru olarak gündeme gelmektedir. Hâlihazırdaki çalışmanın örnekleminin kadınlardan oluşması, el âlemin kontrolünden kadınların fazlasıyla etkilendikleri ortaya koymaktadır.[7] Başörtülü bir kadın olmak, dinî bir sembol taşıyarak görünür ve belirgin olmayı, aynı zamanda da davranışların dinî normlara karşıt olmaması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Diğer yandan da başörtülü olmak, el âlemin zihnindeki başörtülü kadın algısına uygun olup olmama bağlamında da bir kontrol etkisine muhatap kalmaktır. Ayrıca, başörtülü olmaları, kadınları otoritenin kontrolüne de daha çok maruz bırakmış ve bu kontrole yakınlardan da bir nevi destek gelmiştir. Dolayısıyla başörtülü kadınların hem toplum içerisinde kadın olmak açısından el âlemin kontrolüne maruz kaldıkları hem de başörtülü kadın olmalarıyla buna dinî bir katmanın daha eklendiği ve bunun üzerlerinde çok yönlü ve katmanlı bir etki oluşturduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir anlatımla, bu çok yönlü ve katmanlı etki birçok unsurun kesişimiyle[8] meydana gelmektedir. Bu kesişim gerek el âlemin dışsal kontrolü gerek dinin bu kontrole etkisi ve ayrıca el âlemin dışsal kontrolünün içselleştirilmesiyle gelişen bir kontrolü ifade etmektedir. Kadın olmanın toplumda daha fazla kontrole maruz kalmayla eşgüdümlü ilerlediğine yönelik bu çalışmanın bulgusunu özetleyen, "kız öyle yapar mı? Kız böyle yapar mı? Kadın öyle davranır mı? Kadın öyle konuşur mu?" cümlelerindeki (K16) cinsiyetçi ayrım, literatürdeki diğer çalışmalarla (Uğuz, 2013; Danış, 2015; Barnett vd., 2016; Honkatukia ve Keskinen, 2018; Yazlı, 2019) da desteklenmektedir. Bilhassa, Honkatukia ve Keskinen'in (2018) çalışmalarında dikkat çektikleri üzere, kadınlar üzerindeki sosyal kontrol etkisi tek boyutlu ve dar anlamda incelenmeye uygun bir alan değildir. Dahası, aynı çalışmada (Honkatukia ve Keskinen, 2018) ve bu çalışmada bulgulanmış olduğu gibi başörtülü kadınlar sosyal kontrolü çok katmanlı olarak deneyimlemektedir. Kadın olmak, kontrolün boyutlarını ve katmanlarını arttırmakta, çeşitli kontrol araçlarının kesişimiyle kadınlar üzerindeki kontrol perçinlenmektedir (Honkatukia ve Keskinen, 2018).

[7] Erkeklerin bu konudaki etkilenimleri ise bir başka çalışmanın konusu olarak işlevsel bir karşılaştırmaya olanak tanıyacaktır.

[8] Kesişimselliğe dair ayrıntılı bilgi için bkz.: Patricia Hill Collins, **Intersectionality as Critical Social Theory**, Durham, Duke University Press, 2019; Patricia Hill Collins, Sırma Bilge, **Kesişimsellik: Teori ve Pratikte Toplumsal Adalet Arayışı,** Çev. Ege Acar, Ankara, Fol Kitap, 2023.

Bununla birlikte, Honkatukia ve Keskinen'in (2018) çalışmasıyla hâlihazırdaki bu çalışma, bulgulanan sosyal kontrol katmanları açısından farklılaşmaktadır. Bu çalışma kapsamında, kadınların maruz kaldıkları sosyal kontrol katmanlarının cinsiyet ve din olduğu neticesine ulaşılırken, Honkatukia ve Keskinen (2018) bu katmanları, ırk, etnisite, din ve yaş olarak sınıflandırmaktadır. Uğuz'un (2013) araştırması da kadınların daha fazla sosyal kontrole maruz kaldığını iddia eden yönüyle bu çalışmayla benzerlik gösterse de daha çok ataerkil sosyal kontrol bağlamında bir inceleme yapmaktadır. Bu çalışmada ise sosyal kontrol el âleme atıfla tartışılmış ve sosyal kontrolün uygulayıcıları olarak herhangi bir cinsiyete gönderimde bulunulmamıştır. Namus olgusunun, sosyal kontrol olarak kullanıldığı neticesine ulaşan Yazlı'nın (2019) araştırması da bu anlamda bu çalışmadan ayrışmaktadır. Zira bu çalışmada, kadınların deneyimledikleri sosyal kontrol irdelenirken, namus olgusu gibi bir bağlama ne katılımcılar tarafından değinilmiş ne de çalışma bulgularından böyle bir çıkarım yapılmıştır. Diğer taraftan, Danış'ın (2015) çalışması ise bu çalışmanın kapsamına daha yakın düşmektedir. Bilhassa, kadın katılımcıların dedikodudan daha çok korktukları, davranışlarına bu sebeple dikkat ettiklerini ortaya koymasıyla (Danış, 2015: 99) bu çalışmayla uyuşmaktadır. Dolayısıyla dedikodunun gündelik yaşamda hâlen bir kontrol aracı olarak işlediği ve kadınları daha çok etkilediği anlaşılmaktadır. Dedikodunun kadınlar üzerindeki kontrol gücü, Danış'ın (2015) çalışmasındaki katılımcıların verdikleri örneklerde de somutlaşmaktadır. Dedikodular sebebiyle, özellikle evlenmemiş olan genç kadınların sıkıntı yaşadıkları anlatılmaktadır (Danış, 2015: 102-103). Buradan hareketle gerek bu çalışmanın bulguları gerekse de literatürde yer alan kadın ve sosyal kontrol üzerine gerçekleştirilen çalışmalar (Uğuz, 2013; Danış, 2015; Barnett vd., 2016; Honkatukia ve Keskinen, 2018; Yazlı, 2019) değerlendirildiğinde, kadın olmanın sosyal kontrole maruz kalmayı arttıran bir nitelik olduğu belirginleşmektedir.

Bu çalışmanın, genelde sosyal kontrol, özelde ise sosyal kontrol ve din ya da sosyal kontrol ve kadın bağlamlı çalışmalara, el âlemin kontrol etkisini vurgulayarak yeni bir alan açıp alana katkı sunduğu öne sürülebilmektedir. Kadın açısından ise literatürdeki çalışmalarla kadınların daha çok sosyal kontrole maruz kaldıkları temelinde buluşarak o çalışmaların bir nevi sağlamasını yaptığı da iddia edilebilir.

Buna karşın, Uğuz'un (2013) çalışmasından ataerkil sosyal kontrole işaret etmesi, Yazlı'nın (2019) çalışmasından namus olgusunu ön plana çıkarması, Barnett ve diğerlerinin (2016) çalışmasından yakın partner şiddetini odak noktası yapmaları, Honkatukia ve Keskinen'in (2018) çalışmalarından ise ırk, etnisite, yaş kesişimini de kadınların deneyimledikleri sosyal kontrol katmanlarına eklemeleri açısından farklılaşmaktadır. Ayrıca, Nye (1958) ve Berger'in (1995) içselleştirilmiş kontrolü vicdanla eşdeğer bir olgu olarak ele almaları da bu çalışmadaki içselleştirilmiş kontrol kullanımından ayrışmaktadır. İçselleştirilmiş kontrole dair çalışmalarla benzeşen yönlerin ise utanç duygusu (Rantakeisu vd., 1997; Gunnarsson, 2021) ve tepkisellik (El-Khoury, 2012) kapsamında olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, Vural'ın (2011: 9) içten sosyal kontrol kavramındaki unsurlar, el âlemin, burada öne sürülen inşa sürecindeki aşamalarıyla benzerlik taşımaktadır. Bununla birlikte, her ne kadar belirli açılardan benzeşseler de hâlihazırdaki bu çalışmada, içten değil içselleştirilmiş kontrol kavramı bir fener olarak kullanılmaktadır. Zira Honkatukia ve Keskinen'in (2018) içselleştirilmiş kontrol kavramsallaştırmaları, yakın çevrenin değerlerine bağlılığın altını çizmesiyle bu çalışmada öne çıkmaktadır. Dahası, bu çalışmada, içselleştirilmiş sosyal kontrol ile el âlem birleştirilmekte ve el âlemin informel kontrol etkisi bu mekanizma üzerinden yorumlanmaktadır.

El âlemle benzer tarafları olan kavramsallaştırmalar yorumlandığında ise Mardin'in (2008) mahalle baskısına yönelik söylemlerinin, el âlemin sosyal kontrol yönüne benzeyen yanları bulunduğu ve bunların göz ve bakma üzerinde somutlaştığı düşünülmektedir. Buna mukabil, mahalle baskısının ayırıcı noktası, Mardin'in (2008: 23-24) de vurguladığı gibi büyük oranda dinî bir baskı olmasıdır. Bu çalışmada ise el âlem, yalnızca dinî anlamda bir kontrol etkisinde bulunmamaktadır. Yine de el âlemin, başörtülü kadınların eylemlerini tartarken, arka planda dini referans aldığı göze çarpmaktadır. Başka bir deyişle, "göz"ün merceği, bir davranışın uygun olup olmamasını dinî düşüncelere aykırı olup olmamasıyla ölçmektedir. Dolayısıyla mahalle baskısı kavramı ile el âlem, göz, bakma ve kısmen de dinî kontrol anlamında örtüşmektedir. Mead'in (2019) genelleştirilmiş öteki kavramsallaştırmasının el âlemle yakın düşen nitelikleri, bu aşamada tekrar değerlendirildiğinde, tüm topluluğun tavrına gönderme yapan genelleştirilmiş ötekiyle, toplumu oluşturan herkesin kabullerinin

nesnelleşmiş hâli olan el âlemin benzerlikler taşıdığı açıktır. Öte yandan, genelleştirilmiş ötekinin de el âleme yakın bir fonksiyonla, bireylerin davranışlarını belirleyen zihinsel bir etmen olduğu ifade edilebilir. Bunlarla birlikte, el âlemin Türkiye toplumuna özgü bir fenomen olması, onu Türkiye bağlamında şekillenen sosyal kontrol literatüründe özgün bir konuma yerleştirmektedir.

Sosyalizasyon süreçlerinin, kontrolün içselleştirilmesine önemli bir katkı sunduğuna yönelik argümanlar (Segal, 1970; Coleman, 1990; Fichter, 2016) da bu çalışmanın bulgularıyla benzerlik taşımaktadır. Bilhassa erken dönem aile içi sosyalizasyon, el âlemin değerlerini içselleştiren ailenin, kabul ve isteklerini benimsemede ilk adımdır. Eğitim süreçleri de bu kabullere göre şekillenmekte, aile üyeleri ve yakın çevrenin eğitim tercihleri rol model alınmaktadır. Arkadaş seçimlerinin de ailenin değerlerini şekillendiren el âleme göre yapılması, sosyal çevrenin de bu sosyalizasyon sürecinden etkilendiğini ortaya koymaktadır. Kıyafet seçimindeki kontrolün varlığında da literatürle (Honkatukia ve Keskinen, 2018; Okutan, 2022) aynı düzleme yerleşen bulgular elde edilmekte; dedikodu benzeri olumsuz tepkiler almama adına kıyafetlerin yakın çevrenin değerlerine uyumlandığı gözlemlenmektedir. Başörtüsü bağlamında değerlendirildiğinde ise Mardin'in (2008) mahalle baskısı kavramsallaştırmasının temel ögelerinden olan göz ve bakma üzerinden bu çalışmanın bulguları paralellik göstermektedir. Benzer bulgu, Okutan'ın (2013) çalışmasında da yer almakta ve hâlihazırdaki bu çalışmanın katılımcılarının ifadeleriyle uyuşmaktadır. Başörtüsünün belirginliği ve gözle görünürlüğü, başörtülü kadınları bakışların hedefi hâline getirebilmektedir. Diğer taraftan, başörtüsünün dinî bir sembol olması nedeniyle, kendisini belirli mekân ve ortamlardan uzak tutan katılımcıların ifadeleri gerek Akçakaya'nın (2019) gerekse de Akşit ve diğerlerinin (2020) çalışmasıyla da uyum sağlamaktadır.

Sosyal kontrolün olumsuz araçlarından olan tepki görme, eleştirilme, kınanmaya dair bu çalışmanın çıkarımları; eleştiri (Lumley, 1925; Black, 1984; Chriss, 2019) dedikodu (Dönmezer, 2011; Danış, 2015; Akçakaya, 2019) itibar kaybı (Okumuş, 2014) utanç duygusu (Rantakeisu vd., 1997; Gunnarsson, 2021) gibi konularda, literatürdeki araştırmalarla benzeşen bulgulara sahiptir. Yalnızca, Danış'ın (2015: 97) çalışmasındaki katılımcılar, dedikodu karşısında herhangi bir tepki

vermeyeceklerini söyleseler de bu çalışmada eleştiri ya da dedikodu karşısında tepkisiz kalamayacağını ifade eden katılımcılar vardır. Sosyal kontrol çalışmalarındaki beddua (Kocaer, 2007; Akçakaya, 2019) olgusuna yönelik ise bu çalışmadaki katılımcılar herhangi bir söylemde bulunmamıştır. Damgalama (Barnett vd., 2016) açısından da sosyal çevre içerisinde kabul görmeyen bir davranış yüzünden etiketlenme olarak tanımlanabilecek bir ifadeye rastlanmamıştır. Buna karşın, siyasi paylaşımlar dolayısıyla sosyal medyada damgalanmak ya da linç edilmekten çekinmek bağlamında Barnett ve diğerlerinin (2016) çalışmasıyla bir benzerlik taşımaktadır. Öte yandan, takdir görme, övgü alma gibi olumlu sosyal kontrole dair literatürdeki araştırmalar (Lumley, 1925; Chriss, 2019) takdirin bir olumlu kontrol aracı olarak işlediğini gösteren bu çalışmanın bulgularıyla örtüşmektedir.

Dinî düşüncelerle el âlemin yaptırımlarının karşı karşıya kalması durumunda, özellikle alkol servisi yapılan mekânlara gitmeme hususu da literatürle (Azimli, 2022) uyumludur. Ayrıca, dinî düşünceleriyle çelişmeyen kişilerle arkadaşlık ilişkileri kurarak sosyal çevreyi steril tutma yönündeki temayül, Okutan (2013) ve Azimli'nin (2022) araştırmalarıyla da benzeşmektedir. Sıla-i rahim olgusunu, dinî bir sosyal kontrol mekanizması olarak inceleyen Kurum'un (2021) çalışması ise bu çalışmanın bulgularından farklılaşmaktadır. Zira her ne kadar, sıla-i rahim dinî düşüncelerle işleyen bir ilişki biçimi olsa da bu çalışmadaki katılımcıların, bunu "el âlem ne der" düşüncesiyle gerçekleştirdikleri ortaya çıkmıştır. Sosyal medyanın kontrol etkisi özelinde ise literatürdeki çalışmalar (Azimli, 2022; Şimşek, 2022; Özdemir, 2023; Çelik ve Ateşoğlu, 2024) ile paylaşımlar nedeniyle gelebilecek tepkileri düşünüp hareket etme açısından çoğunlukla benzerlikler görülmektedir. Diğer yandan, Özdemir'in (2023) çalışmasında bulguladığı, dijital dünyada anonim olmanın dinî davranışları esnetme durumu, bu çalışmadaki Y kuşağı katılımcılar için geçerli görülebilir. Nitekim sosyal medyada dinî sınırları daha etkin olan grup X kuşağı katılımcılardır. Bununla birlikte, çoğu katılımcı ise sosyal medyada da dinî açıdan sorumlu olduklarını ve gerek paylaşım gerekse de beğenilerine dikkat etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Azimli'nin (2022) bulgusu olan, sosyal medyanın bireyler üzerindeki dinî kontrolü olumsuz etkilediğine dair bir yargı ise bu çalışma için öne sürülememektedir.

Literatürdeki sosyal kontrole dair çalışmalar içerisinde, suç veya suçluluk gibi konulardan ayrı olarak, bu çalışmanın araştırma konusuyla yakın düşen incelemeler göz önünde bulundurulduğunda, genellikle informel sosyal kontrol araçlarının bireyler üzerindeki etkisine ilişkin benzer çıkarımlara ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşın, bu çalışmada, el âlemin informel bir sosyal kontrol uygulayıcısı olarak ele alınması literatürde yeni bir kapı açmaktadır. Ayrıca, araştırmalarla sosyolojik zemine taşınması gereken Türkiye'ye özgü el âlem fenomeni, toplumsal ilişki dinamiklerini anlamlandırmaya önemli bir katkı sunacaktır. Bu çalışmanın, literatüre naçizane katkısı da bu boyuttadır. Suç ve suç davranışlarına yönelik makro sosyal kontrol çalışmalarıyla oluşmaya başlayan sosyal kontrol literatürü, araştırmalar ilerledikçe informel mekanizmaları inceleyen mikro bir perspektife de yakınlaşmıştır. Mikro perspektifin çeşitlendirdiği informel sosyal kontrol araçları kapsamındaki çalışmalar, yukarıda da yer verildiği üzere, olumlu ya da olumsuz olarak işleyen bu araçları ele almıştır. Bu çalışma ise hem informel bir sosyal kontrol uygulayıcısı olarak el âlemi hem de el âlemin sosyal kontrolü hangi araçlarla ne şekilde uyguladığını anlamaya dairdir. Dolayısıyla diğer çalışmaların bıraktığı noktaya, el âlem fenomenini eklemleyerek literatürde farklı bir bakış açısı sunmuştur.

Diğer yandan bu çalışma, literatürdeki çalışmalardan el âlemin sosyal kontrol yönünün işlendiği ilk çalışma olması yönüyle farklılaşarak ön planda konumlanmaktadır. Bunlarla birlikte, her ne kadar, sosyal kontrol kavramı çok geniş bir kullanıma sahip olarak literatürde yer almaktaysa da bu çalışmada el âlemi, informel sosyal araçları ve uygulamalarının faili konumuna yerleştirmek araştırmacının zihninde bir netlik sağlamıştır. Sosyal kontrole dair kavramsal çerçeve içerisinde bulunan formel ve informel kontrol, olumlu ve olumsuz kontrol, dışsal ve içselleştirilmiş kontrol, sosyal kontrol araçları gibi nosyonlar, bulguları yoğun betimleme sürecine ışık tutmuş, katılımcıların eylemlerinin yoğun yorumlanmasını ve komplike ilişkiselliklerin mahiyetini anlamlandırmayı olanaklı hâle getirmiştir. Elde edilen bulgular, sosyal kontrolün informel yönlerini örneklemekte, sosyal çevreye uyumlanma adına el âlemin işlerliğini ortaya koymaktadır. Bunların yanı sıra, mülakatlar neticesinde ortaya çıkan dinî sınır, steril yaşam, el âlemin normları, sanal

el âlem, sanal sınır, sanal kontrol gibi kavramsallaştırmaların da din sosyolojisi alanında kullanılabileceği düşünülmektedir.

3.2. MÜLAKAT NOTLARI

Bu çalışma kapsamında, katılımcılara ulaşma sürecinde toplamda 60 kişiye ulaşılmış olsa da bu kişiler içerisinden 45 kişi görüşmeyi kabul etmiş ve onlarla mülakat gerçekleştirilmiştir. Ulaşılan kişilerden bazıları vakitlerinin olmadığını öne sürmüş, bir kısmı ileriki bir zamana randevu vermiş, fakat sonrasında mülakat gerçekleştirilememiştir. Katılımcılarla ilk irtibat kurulduğunda mülakatların yüz yüze, Zoom ya da telefon aracılığıyla yapılabileceği bildirilmiş ve katılımcıların isteklerine göre mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara görüşme niteliğine dair seçenekler sunulması, kendi istedikleri ortamda ve zamanda görüşülmesini sağlayacağı için kendilerini rahat hissetmelerine imkân tanıyacağı düşünülmüştür. Katılımcıların isimlerinin veya herhangi bir kişisel bilgilerinin kullanılmayacağının da garantisi verilmiştir.

Katılımcıların istekleri doğrultusunda sekiz kişiyle yüz yüze görüşülmüş, diğer 37 kişinin ikisi ile telefon üzerinden ve kalan 35 kişiyle de Zoom aracılığıyla mülakat yapılmıştır. Zoom görüşmelerinde de katılımcılara seçenek sunulmuş, isterlerse görüntü kapalı görüşülebileceği ifade edilmiş ve bunu tercih eden iki kişi olmuştur. Ayrıca, ses kaydına yönelik bilgilendirmede bulunulmuş, Zoom'dan yapılan görüşmelerde izne dayalı olarak ya sadece ses kaydı ya da görüntü ve ses kaydı alınmıştır. Yüz yüze görüşmeler ise bir kişiyle kafe, diğer bir kişiyle kütüphane, diğerleriyle de iş yerlerinde gerçekleştirilmiştir. Yüz yüze, telefon ya da Zoom görüşmeleri değerlendirildiğinde, görüşme aracının farklılaşmasının gerek katılımcıların kendilerini rahat ifade etmeleri açısından gerekse de araştırmacının odaklanmasında ya da katılımcıyı analizinde bir farklılık yaratmadığı düşünülmektedir.

18 Kasım 2022-23 Şubat 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen mülakatların en kısası 25 dakika, en uzunu ise 90 dakika sürmüş, diğerleri de genellikle 30-40 dakika gibi bir zaman aralığında tamamlanmıştır. Mülakatların son aşaması, 6 Şubat

2023'te yaşanan büyük deprem felaketine denk gelmiş ve 16 kişiyle bu süreçte görüşülmüştür. Katılımcıların genel olarak kendilerine dair değerlendirmelerinde bir değişiklik olduğu düşünülmemekle birlikte, özellikle bazı katılımcılarda yaşama karşı bakışın bu akut dönemle birlikte başkalaştığı ifadelerinde vücut bulmuştur. Diğer taraftan, mülakatlar esnasında bu felaketi dile getirenler olmakla birlikte hiç değinmeyenler ve mülakat soruları odaklı cevap verenler çoğunluktadır.

Mülakatlardaki tutum ve davranışlar ele alındığında, bu çalışmada katılımcı olarak yer alan başörtülü kadınların ekseriyetinin, mülakatlara istekle katıldığı vurgulanabilir. Gerek yüz yüze gerekse de çevrimiçi gerçekleştirilen görüşmelere birkaç kişi hariç tam zamanında ve hazır bulunarak katılınmıştır. Bir katılımcı ise kendisinin geç kalma alışkanlığı olduğuna işaret etmiş ve mülakata da geç kalmıştır. Katılımcılar, ev ortamlarında bulunsalar dahi kıyafetlerine ve mülakat için seçtikleri görüşme alanına dikkat etmişlerdir. Mülakatlar esnasında katılımcıların genellikle kendilerini diğer kişilerden izole ettikleri ve mülakat sorularını dikkatle cevaplamaya özen gösterdikleri görülmüştür. Bir kısım katılımcı, bazı sorularda şık arayışına girmiş, herhangi bir şık olmadığı ifade edildiğinde de nasıl cevap verecekleri noktasında düşündükleri gözlemlenmiştir. Genellikle hazır soru formlarına ve anketlere alışık olduklarından söz eden bir katılımcı (K34) ise "okuyup cevap vermekle, kendi kendine cevap vermekle, birebir konuşup cevap vermek çok farklıymış. Şu an itibariyle onu anlamış bulunuyorum" diyerek karşılıklı soru cevaplarla mülakat gerçekleştirmenin daha verimli olduğuna temas etmiştir. Benzer biçimde, bir katılımcı (K9) da "klavye dili"nin net olmamasına dikkat çekmekte ve "klavye dili diye bir şey var ya. O mesela okunduğu söylendiği gibi olmuyor. Burada sizinle yazışıyor olsam belki kendimi doğru ifade edemeyebilirim" demiştir. Diğer yandan, katılımcılar sorulara doğru cevap verebilmiş olma ümidini taşıyarak "doğru cevap verebildim mi" diye araştırmacıdan teyit beklemişlerdir. Soruların herhangi bir doğru cevabının olmadığı ve istedikleri gibi cevap verebilecekleri ifade edildiğinde ise bir rahatlama hissettikleri fark edilmiştir. Bu durum, eğer kapalı uçlu sorulardan oluşan bir anket formu ya da cevap skalası içeren bir ölçek sunulmuş olsa, katılımcıların objektif olmaktan ziyade en doğru olduğunu düşündükleri cevabı verebilme adına bir çaba göstereceklerini anlatmaktadır. Bununla ilgili bir örnekte, mülakat sırasında bir katılımcı, mülakat

öncesinde yaşadığı katılım konusundaki çekinceyi telaffuz etmiş ve buna sebep olarak da araştırmacının onu yadırgayacağı ve cevaplarını beğenmeyeceği endişesini göstermiştir. Başka katılımcılarda da gözlemlenebilen bu durumda, katılımcıların başkalarından etkilenimleri tekrar açığa çıkmıştır.

Çoğunlukla bir sohbet havasında geçen mülakatlarda bilhassa, "bugünden itibaren hayatınızı iki döneme ayırırsanız, hayatınızın bundan sonraki döneminde yanınızda kimlerin olmasını istersiniz?" sorusu ilgi çekmiş ve üzerinde daha çok düşünülmüştür. Bir katılımcı (K19) sorunun çok güzel olduğunu ve bunun üzerinde sonra da düşüneceğini belirtmiş, bir diğeri (K9) zor bir soru olduğunu dile getirmiş, birkaç katılımcı (K21, K32, K39) ise sorunun güzel olduğunu vurgulamıştır. Katılımcıların değindikleri bir başka nokta da sorulan sorularla düşünmeye sevk edildikleri ve daha önce bu konular hakkında bu şekilde düşünmediklerinden bahsetmeleridir. Kendilerini tarttıklarını ve davranışlarına dair çıkarımlar yaptıklarını da beyan etmişlerdir. Örnek olarak bir katılımcı (K14) "kendimi şu anda çok dik başlı gibi görüyorum cevaplarımda" içgörüsünde bulunmuş; bir başka katılımcı (K9) da "bütün fikirlerim, hayatım. Mesela şu anda sizinle konuşurken fark ettim. Bütün yansımaları varmış bende" sözleriyle babasıyla ilişkisine dair bir farkındalık geliştirmiştir. Hatta katılımcıların bazıları kendilerini bir psikologla konuşuyormuş (K38) ve bir anlamda terapideymiş gibi hissettiklerini (K1, K24) ve bu mülakatları ara ara tekrar edebileceğimizi bildirmişlerdir (K21).

Kısacası, bu çalışmada katılımcı olarak yer almayı kabul edip mülakat gerçekleştirilen başörtülü kadınların, kendilerine dair düşüncelerini, objektif kalmaya çalışarak aktardıkları ve çoğunlukla herhangi bir bariyer kullanmadıkları düşünülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sosyal yaşam, ilişkiler düzeni ve etkileşimi ile var olurken bu ilişkisel dinamiklerle bağlantılı istek ve kabuller de dolaşıma sokulmaktadır. Toplumu meydana getiren aktörler ise bu istek ve kabullerin beraberinde getirdiği mekanizmaların muhatabı olarak bir etkilenime maruz kalmaktadır. Bu çalışma, toplumsalın informel kontrol uygulayıcılarından biri olduğu gerçeği yadsınamayan ve gerek kavramsal çerçeve gerekse de saha bulgularıyla bu vakıa çıkarsanan el âlemin, başörtülü kadınlar üzerindeki etkisini din sosyolojisinin perspektifiyle irdelemiştir.

Çalışma; giriş, literatür ve kavramsal çerçeve ile saha çalışmasına dair bulguların yer aldığı bölümler, bulguların yorumlanması ve mülakat notları, sonuç ve öneriler ile kaynakça ve eklerden oluşmaktadır. Girişte, öncelikle seçilen konu açıklanmış, konuyu seçmedeki amaç belirtilmiş, konunun literatürdeki önemine yer verilmiştir. Sonrasında araştırmanın yaklaşımı, varsayımı ve soruları, araştırmanın yöntemi ile araştırmanın kapsam ve sınırlılıklarına değinilmiştir. Giriş bölümündeki araştırma yöntemine dair bilgilerde, araştırma deseni, mülakat soruları, örneklem seçimine ilişkin izlenilen yol ve katılımcıların demografik bilgileri de bulunmaktadır. Literatür ve kavramsal çerçeve başlığına sahip birinci bölümde ise el âlem kavramının izdüşümleri ve sosyal kontrole dair kavramsal çerçeve literatürle birlikte mezcedilerek sunulmuştur. Ayrıca, literatür ve kavramsal çerçeveye dair bir tartışma ile literatürdeki çalışmaların bu çalışmaya katkıları ve bu çalışmanın literatüre katkısı ele alınmış, çalışmada kullanılan kavramlar operasyonel olarak detaylandırılmıştır. İkinci bölüm, katılımcılarla gerçekleştirilen mülakatlardan elde edilen bulguların derlendiği, temalarına göre başlıklandırıldığı ve yoğun betimlemeyle örneklendirildiği saha araştırmasına dayalı kısımdır. Bu kısmı takiben, sahadan gelen bulguların, demografik bilgiler ve literatürden elde edilen donelerle birlikte yoğun yorumlandığı bölüm ve mülakat notları başlığı konumlandırılmıştır. Ardından ise sonuç ve öneriler bölümüyle araştırmada ulaşılan sonuçlar ve öneriler takdim edilmiştir.

El âlemin kapsamı içerisine kimlerin girdiği, hangi alanlarda ve nasıl etkide bulunduğu, dinî düşünceler ve sosyal medyanın bu etkideki konumlarının ne olduğu gibi bu çalışmanın girişinde öne sürülen sorular, katılımcılarla yapılan mülakatlardan

elde edilen bulgularla yeniden değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda, el âlemin kapsamının yakın ve uzak çevre dâhil olmak üzere herkesi içine aldığı, fakat yakın çevrenin bu içerikte daha fazla yer kapladığı belirginleşmiştir. Diğer yandan, el âlemin bir cinsiyete yakınlık ile nitelenemeyeceği de bu çalışmanın sonucunda somutlaşmaktadır. Sosyal medyanın, bireylerin yaşamındaki etkin varlığının, sanal dünyanın kabullerine uyum ya da uyumsuzluğu takip eden yeni bir el âlemi, başka bir anlatımla, sanal el âlemi ürettiği de bu çalışmanın bulgularındandır. Ayrıca, el âlemin başörtülü kadınların yaşamlarında hangi alanlarda etkili olduğu sorusunun cevabı; eğitim tercihleri, kılık kıyafet tercihleri, başörtüsü, sosyal yaşam ve sosyal medya olarak netleşmiştir. El âlemin kontrol etkisinin nasıl deneyimlendiği konusu da takdir ve beğeniler bağlamında olumlu; eleştirme, tepki gösterme anlamında da olumsuz bir kontrol etkisi olarak aydınlığa kavuşmuştur. Dinî düşüncelerinin ise başörtülü kadınları; dinî sınırların etkin olduğu konular, mekân tercihleri ve başörtüsü yasaklarına dair hususlarda el âlem karşısında desteklediği anlaşılmıştır. Bununla birlikte, dinî düşüncelerin, sosyal çevre seçimi ve akraba ilişkileri gibi mevzularda ise el âlemin kontrolünü meşrulaştırarak pekiştirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla başörtülü kadınların dinî düşüncelerinin, el âlemin etkisini pasivize edebileceği yargısı, çalışmanın bulgularına binaen kısmen yanlışlanmıştır. Bu doğrultuda, başörtülü kadınların yaşamlarında çok katmanlı bir kontrolden de bahsedilebilmektedir. Zira kadın olmak, el âlemin kontrolüne daha fazla maruz kalmaya neden olurken, başörtülü bir kadın olmak buna dinî bir katman daha eklemektedir. Diğer yandan, el âlemin kontrolünü içselleştirerek sosyal yaşamlarındaki seçim ve davranışlarını düzenleyen başörtülü kadınlarda, bu kontrolün rutinleştiği ve olağan bir biçime evrildiği de belli olmaktadır. Bu açıdan, yakın çevrenin değerlerine bağlılığın, gündelik hayat pratiklerine rutinleşerek aksetmesi, el âlemin kontrol yönüyle içselleştirilmiş kontrolün parametrelerinin örtüştüğünü açığa çıkarmıştır. Özcesi el âlem, yakınlar başta olmak üzere, sosyal çevrenin değerlerine rutinleşmiş bir bağlılığı öne çıkartan, içselleştirilmiş informel bir sosyal kontrol uygulayıcısıdır.

Bu çalışmada, başörtülü kadınlar ve el âlem ilişkisi sosyal kontrol bağlamında değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin, muhtelif çalışma başlıklarına sahip yeni

incelemelerle sürdürülmesi literatüre katkı sunacaktır. Sosyal kontrol perspektifinin aydınlatacağı din sosyolojisi bünyesindeki yeni analizler, din sosyolojisi alanındaki ufku da genişletecektir. Ayrıca, burada elde edilen bulguların daha spesifik olarak ele alınabileceği, farklı örneklemler bağlamındaki yeni çalışmalar hem bu araştırmanın başka açılardan değerlendirilmesine olanak tanıyacak hem de çeşitli alt değişkenlerin daha ayrıntılı ve net yorumuna ulaşmayı sağlayacaktır. Böylelikle, el âlemle etkileşimi anlamlandırmayı hedefleyen çok yönlü çalışmaların birbirine eklemlenerek oluşturacağı toplumsal resim, çözünürlüğü yüksek berrak bir görüntü sunacaktır.

KAYNAKÇA

Adaş, Emin, Erbay, Borabay: "Yapay Zekâ Sosyolojisi Üzerine Bir Değerlendirme," **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.XXI, No:1, 2022, s. 326-337.

DOI: 10.21547/jss.991383

Akbaş, Arif: "Dijital Panoptikon: Elektronik Gözetimin Toplumsal Yansımaları," **Sinop İlahiyat Dergisi**, C.I, 2024, s. 51-89.

Akçakaya, Nuh: "Sosyal Kontrolün Başka Fenomenleri Gramatik Yapılar," **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.XIV, No:1, 2019, s. 403-442.

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.474008

Aksoy, Ömer Asım: **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1: Atasözleri Sözlüğü**, 7. bs., İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1988.

Aksoy, Ömer Asım: **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2: Deyimler Sözlüğü,** 4. bs., Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1984.

Akşit, Bahattin, Şentürk, Recep, Küçükural Önder, Cengiz, Kurtuluş: **Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri**, 3. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

Albrecht, Günter, Ludwig-Mayerhofer, Wolfgang: **Diversion and Informal Social Control**, Walter de Gruyter, Berlin, 1995.

Aliiaskarov, Bekchoro: "Sosyal Kontrol ve Sosyal Öğrenme Teorilerinin Gençler Arasındaki Madde Kullanımını Açıklamadaki Yeterliliklerinin Test Edilmesi: Kırgızistan," Doktora Tezi, Ankara, T.C. Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, 2012.

Alkın, Ruhi Can: "Ulrich Beck'in Risk Toplumu Kavramsallaştırması Ekseninde Toplumsal Kontrolün Dönüşümüne Giriş Denemesi," **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, C.I, No:1, 2017, s. 35-54.

Alma, Meryem: "Başkası Merkezli Dışsallık, Allah Merkezlilik ve Kendisi Hakkında Yapılan Dedikodudan Etkilenme Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE., 2021.

Altheimer, Irshad: "Assessing the Relevance of Ethnic Heterogeneity as a Predictor of Crime and Formal Social Control at the Cross-National Level," Ph.D. Dissertation, Washington, Washington State University, 2005.

Altun, Nurullah, Hira, İsmail: "Suçu Önlemede Sosyal Sermaye Olarak Sosyal Kontrolden Yararlanmak," **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.VI, No:1, 2014, s. 111-124.

Altuntop, Serkan: "Suça Bakışta Kontrol Yaklaşımı ve Kontrol Teorileri," Kriminoloji Dergisi, C.IV, No:2, 2012, s. 1-15.

Alver, Köksal: **Siteril Hayatlar: Kentte Mekânsal Ayrışma ve Güvenlikli Siteler**, Ankara, Hece Yayınları, 2007.

Alver, Köksal: "Mahalle," **Kent Sosyolojisi** içinde, Ed. Köksal Alver, 221-237, Ankara, Hece Yayınları, 2012.

Asbury, Kathryn E.: "Embedded Social Control: A Study of the Role of the Apartment Superintendent," Ph.D. Dissertation, Toronto, University of Toronto, 1987.

Aykanat, Zafer, Yıldız, Tayfun: "Ahlaki Çözülmenin Bir Öncülü Olarak Karanlık Üçlü: Bir Alan Araştırması," **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (KMUSEKAD)**, C.XXIV, No:43, 2022, s. 891-909.

Azimli, Elnur: "Sosyal Kontrol ve Din," Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi SBE., 2022.

Azimli, Elnur, Coşkun, Ali: "Sosyal Kontrol ve Din: Dinin Dindar Bireyler Üzerindeki Kontrol Gücü," **Aydın İnsan ve Toplum Dergisi**, C.IX, No:1, 2023, s. 1-16.

Bağış, Radiye Canan: "Mekânın Suça Yansıması: Kentsel Mekân ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi," **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.XXIV, No:3, 2022, s. 1181-1202.

DOI: 10.16953/deusosbil.1034988

Bahar, Halil İbrahim: **Sosyoloji**, 3. bs., Ankara, Usak Yayınları, 2009.

Balamir Bektaş, Rahşan, Gelgeç Bakacak, Ayça: "Modernitenin Sosyal Kontrol Söyleminin Değişen Görünümleri," **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXVI, No:1, 2009, s. 33-48.

Balcı, Ali: **Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler**, 11. bs., Ankara, Pegem Akademi, 2015.

Baltacı, Ali: "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?" **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)**, C.V, No: 2, 2019, s. 368-388.

Bandura, Albert: **Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory**, New Jersey, Prentice Hall, 1986.

Barnett, Jessica Penwell, Maticka-Tyndale, Eleanor, Trócaire Kenya: "Stigma as Social Control: Gender-Based Violence Stigma, Life Chances, and Moral Order in Kenya," **Social Problems**, Vol.LXIII, No:3, 2016, pp. 447-462.

DOI: 10.1093/socpro/spw012

Battalgil, Mübeccel: "Sosyal Kontrol," **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C.II, No:3, 2014, s. 184-187.

Bauman, Zygmunt: **Sosyoloji Ne İşe Yarar?** Çev. Akın Emre Pilgir, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2021.

Baumgartner, Mary Patricia: "Social Control in a Suburban Town: An Ethnographic Study," Ph.D. Dissertation, New Haven, Yale University, 1981.

Bayrakçı, Onur, Çağlayan Savaş; "Toplumsal Kontrol Mekanizması Olarak Emeğin Denetimi: Taylorizmden İdeolojik Denetime," **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, C.XVI, No:3, 2018, s. 315-328.

DOI: 10.11611/yead.422242

Becker, Howard S.: **Toplumu Anlatmak**, Çev. Şerife Geniş, Ebru Arıcan, Mesut Hazır, Ankara, Heretik Yayınları, 2016.

Becker, Howard S.: **Haricîler (Outsiders): Bir Sapkınlık Sosyolojisi Çalışması**, Çev. Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, 3. bs., Ankara, Heretik Yayınları, 2017.

Becker, Howard S.: **Mesleğin İncelikleri: Sosyal Bilimlerde Araştırma Nasıl Yürütülür?** Çev. L. Ünsaldı vd., 3. bs., Ankara, Heretik Yayınları, 2019.

Berger, Peter: "Dini Kurumlar," Çev. Adil Çiftçi, **D.E.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, No:9, 1995, s. 425-465.

Berger, Peter: **Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları**, Çev. Ali Coşkun, 4. bs., İstanbul, Rağbet Yayınları, 2011.

Berger, Peter, Luckmann, Thomas: **Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**, Çev. Vefa Saygın Öğütle, Ankara, Atıf Yayınları, 2018.

Bingöl, İlhan: "Sosyolojik Suç Teorilerine Kuramsal Bir Yaklaşım: Sosyal Süreç Teorileri," **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.XXIV, 2022, s. 640-652.

DOI: 10.29029/busbed.1119294

Black, Donald: "Social Control as a Dependent Variable," **Toward a General Theory of Social Control**, Ed. by Donald Black, 1-36, Florida, Academic Press, 1984.

Black, Donald: "Social Control of The Self," **The Social Structure of Right and Wrong**, Ed. by Donald Black, 65-73, San Diego, Academic Press, 1993.

Brewer, John D., Lockhart, Bill, Rodgers, Paula: "Informal Social Control and Crime Management in Belfast," **The British Journal of Sociology,** Vol.XLIX, No:4, 1998, pp. 570- 585.

DOI: 10.2307/591289

Burchfield, Keri B.: "Neighborhood Attachment as A Source of Informal Social Control," Ph.D. Dissertation, University Park, The Pennsylvania State University, 2005.

Burcu, Esra: "Sosyal Değişme Süreci İçinde Farklı Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıya Sahip Aileler Arasında Sosyal Kontrolün Etkinliği ve Bazı Sapmış Davranışların Nedenlerine İlişkin Sosyolojik Değerlendirmeler," Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi SBE., 1992.

Bursik Jr., Robert J.: "The Informal Control of Crime Through Neighborhood Networks," **Sociological Focus**, Vol.XXXII, No:1, 1999, pp. 85-97.

DOI: 10.1080/00380237.1999.10571125

Campbell, Bradley: "Genocide as Social Control," **Sociological Theory**, Vol.XXVII, No:2, 2009, pp. 150-72.

Carr, Patrick J.: "Keeping Up Appearances: Informal Social Control in a White Working Class Neighborhood in Chicago," Ph.D. Dissertation, Chicago, The University of Chicago, 1998.

Ceylan, Duran: "Osmanlıda Sosyal Kontrol Kavramının Uygulanabilirliği Konusuna Eleştirel Bir Bakış," **6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III**, İstanbul, İlem, 2017, s. 173-184.

Cevizoğlu, Mustafa Hulki: "Foucault'nun 'Toplumsal Denetim' ve Geertz'in 'Kültürel Sistem' Kavramı Çerçevesinde Hıristiyanlığın 'İnanç Nesnelerinin' Kullanımı," Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi SBE., 2022.

Chriss, James J.: "Social Control: History of the Concept," **The Handbook of Social Control**, Ed. by Mathieu Deflem, 9-22, Hoboken, Wiley-Blackwell, 2019.

Cohen, Stanley: **Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification**, Cambridge, Polity Press, 2007 [Orijinal basım 1985].

Coleman, James S.: **Foundations of Social Theory**, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1990.

Cooley, Charles Horton: **Human Nature and the Social Order**, New York, Charles Scribner's Sons, 1902.

Collins, Patricia Hill: **Intersectionality as Critical Social Theory**, Durham, Duke University Press, 2019.

Collins, Patricia Hill, Bilge, Sırma: **Kesişimsellik: Teori ve Pratikte Toplumsal Adalet Arayışı**, Çev. Ege Acar, Ankara, Fol Kitap, 2023.

Cömert, Erkam: "Elazığ-Harput Yöresi Kürsübaşı Musiki Meclisi Geleneğinin Oluşum ve Değişim Süreçlerinin İncelenmesi," Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE., 2024.

Creswell, John W.: **Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları**, 3. bs., Çev. Ed. Selçuk Beşir Demir, Ankara, Eğiten Kitap, 2017.

Creswell, John W.: **Karma Yöntem Araştırmalarına Giriş**, 2. bs., Çev. Mustafa Sözbilir, Ankara, Pegem Akademi, 2019.

Creswell, John W., Guetterman, Timothy C.: **Educational Research Planning, Conducting, and Evaluatıng Quantitative and Qualitative Research**, 6th Ed., New York, Pearson, 2019.

Crotty, Michael: **The Foundations of Social Research**, London, Sage Publications, 1998.

Çakır, İbrahim Etem: "XVI. Yüzyılda Ayntab'da Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahalle Halkının Rolü," **Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, C.0, No:63, 2012, s. 31-54.

Çakır, Ruşen (Haz.): **Mahalle Baskısı: Prof. Şerif Mardin'in Tezlerinden Hareketle Türkiye'de İslam, Cumhuriyet, Laiklik ve Demokrasi**, İstanbul, Doğan Kitap, 2008.

Çalışkan, Aykut, Poyraz, Tuğça: "Suça İlişkin Mekânsal Risk Faktörlerinin Adli Sosyolojik Bakış Açısıyla Analizi," **OPUS International Journal of Society Researches**, C.XV, No:21, 2020, s. 428-453.

DOI: 10.26466/opus.648796

Çelik, Nuriye, Ateşoğlu, Nadir: **Utancın Sosyolojisi: Gelenekten Dijital Çağa Toplumsal Kontrol**, İstanbul, Eğitim Yayınevi, 2024.

Çepni, Salih: "Bilimsel Çalışmalarda Bulgu, Tartışma, Sonuç ve Öneriler Nasıl Yazılmalıdır?" **Fen Matematik Girişimcilik ve Teknoloji Eğitimi Dergisi**, C.V, No:2, 2022, s. 80-97.

Danış, Muhammed Salim: "Dedikodunun Sosyolojisi," Yüksek Lisans Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi SBE., 2015.

Danner, Mona J. E.: "Gender Inequality and Criminalization: A Cross-National Analysis of the Legal Social Control of Women," Ph.D. Dissertation, Washington, The American University, 1993.

David, Jean-Denis: "A Study of Crime, Disorder, and Social Control in Rural and Remote Communities," Ph.D. Dissertation, Montreal, McGill University, 2023.

Deflem, Mathieu (Ed.): **Popular Culture, Crime and Social Control**, Emerald Group Publishing, Bingley, 2010.

Deflem, Mathieu: "Introduction: Social Control Today," Ed. by Mathieu Deflem, **The Handbook of Social Control**, 1-6, Hoboken, Wiley-Blackwell, 2019.

De La Torre, Elvira: "'All We Want is to be Near Our Husbands': How Latina Prison Wives Navigate Formal and Informal Social Controls," Master's Thesis, Riverside, University of California, 2023.

Demir, Sevim Atila: "Modern Toplumda Kontrol Mekanizmaları: Foucault ve Disiplin Kuşatması," **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VI, No:2, 2009, s. 1-12.

Dereli, Sercan: "Sapkınlık, Suç ve Toplumsal Kontrol," **Sosyoloji: İnsan ve Toplum** içinde, Ed. Vedat Bilgin, Erdinç Yazıcı, Huzeyfe Arslan, 383-395, Ankara, A Yayınları, 2015.

Donzelot, Jacques: **Aile Polisi**, Çev. P. Burcu Yalım, Ankara, Nika Yayınevi, 2022.

Dönmezer, Sulhi: "Türk Toplumunda Sosyal Kontrol Aracı Olarak Ceza ve Ödüllendirme," **Journal of Istanbul University Law Faculty**, C.XLVIII, No:1-4, 2011, s. 295-315 [Orijinal basım 1983].

Durkheim, Emile: **İntihar**, Çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2013 [Orijinal basım 1897].

El-Khoury, Laura J.: "Being While Black: Resistance and the Management of the Self," **Social Identities**, Vol.XVIII, No:1, 2012, pp. 85-100.

DOI: 10.1080/13504630.2012.629516

Ellis, Desmond P.: "The Hobbesian Problem of Order: A Critical Appraisal of the Normative Solution," **American Sociological Review**, Vol.XXXVI, No:4, 1971, pp. 692-703.

DOI: 10.2307/2093599

Eren, Selim: "Toplumsal Norm, Ahlak ve Din," **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XI, No:2, 2007, s. 289-316.

Erkol, Çimen Günay: "Bir Yoğun Betimleme Olarak Edebiyat: Yeni Tarihselciliğin Edebiyat Eleştirisine Katkıları," 2. Uluslararası Batı Edebiyatları Sempozyumu, Ankara Üniversitesi, 2011, s. 117-130.

Ete, Hatem, Yargı, Abdullah: **Türkiye'de Dindarlık Algısı**, İstanbul Politikalar Merkezi ve Ankara Enstitüsü, 2023.

Facey, Paul W. S. J.: "Social Control and Pressure Groups," **The American Catholic Sociological Review**, Vol.VI, No:4, 1945, pp. 224-231.

DOI: 10.2307/3706979

Fırıncıoğulları, Sevra: "Suç, Sapma ve Toplumsal Kontrol," **Sosyoloji Toplumbilim-İçtimaiyat İlmi Umran** içinde, Ed. Durmuş Ali Arslan, Gülten Arslan, 365-377, Çanakkale, Paradigma Akademi, 2018.

Fichter, Joseph H.: **Sosyoloji Nedir**, Çev. Nilgün Çelebi, 3. Bs., Ankara, Anı Yayıncılık, 2016 [Orijinal basım 1957].

Foucault, Michel: **Hapishanenin Doğuşu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1992 [Orijinal basım 1975].

Frank, Lawrence K.: "What Is Social Order?" **American Journal of Sociology**, Vol.XLIX, No:5, 1944, pp. 470- 477.

Friedman, Jennifer, Rosenbaum, Dennis P.: "Social Control Theory: The Salience of Components by Age, Gender, and Type of Crime," **Journal of Quantitative Criminology**, Vol.IV, No:4, 1988, pp. 363-381.

Garland, David: **The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society**, Chicago, The University of Chicago Press, 2001.

Geertz, Clifford: **Kültürlerin Yorumlanması**, Çev. Hakan Gür, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2010 [Orijinal basım 1973].

Gibbs, Jack P.: "Social Control, Deterrence, and Perspectives on Social Order," **Social Forces**, Vol.LVI, No:2, Special Issue, 1977, pp. 408-423.

DOI: 10.2307/2577733

Gibbs, Jack P.: **Norms, Deviance, and Social Control: Conceptual Matters**, New York, Elsevier, 1981.

Goffman, Erving: **Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar**, Çev. Ş. Geniş, L. Ünsaldı, S. N. Ağırnaslı, 2. bs., Ankara, Heretik Yayınları, 2018 [Orijinal basım 1963].

Goffman, Erving: **Toplum İçinde Davranmak: Etkileşimlerin Sosyal Düzenine Dair Açıklamalar**, Çev. Adem Bölükbaşı, 2. bs., Ankara, Heretik Yayınları, 2020 [Orijinal basım 1963].

Gunnarsson, Nina Veetnisha: "The Self-Perpetuating Cycle of Shame and Self-injury," **Humanity & Society**, Vol.XLV, No:3, 2021, pp. 313-333.

DOI: 10.1177/0160597620904475

Güçlü, Rümeysa, İlik, Sedef, Keskin, Savaş, Canan, Osman: "'El Âlem Ne Der?' Kaygısının Diplomatik Dönüşümü: 'Reaksiyon Videolarında' Kültür Markalamanın Netnografisi," **Yeni Medya Araştırmaları Dil, İmaj, Fenomenler, Teknoloji, Dezenformasyon**, Ed. Mehmet Ali Göngen, Yıldıray Kesgin, 133-161, Gaziantep, Özgür Publications, 2023.

DOI: 10.58830/ozgur.pub63

Güneş, Ahmet Celalettin: "Üniversite Öğrencilerinde Allah Merkezlilik, Başkası Merkezli Dışsallık ve Olumlu Bilişsel Üçlü Arasındaki İlişki," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE., 2021.

Günşen İçli, Tülin, Burcu, Esra: "İnformal Sosyal Kontrolün Sağlanmasında Ailelerin Gelir ve Eğitim Düzeyinin Önemi: Ankara'da Uygulamalı Bir Çalışma," **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.X, No:1, 1993, s. 43-56.

Gürel, Emet, Özşenler, Didem: "Dedikodu Olgusu: Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi," **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.IXX, No:39, 2020, s. 975-992.

DOI: 10.46928/iticusbe.767958

Hagan, Michael: "Japanese Festivals and Holidays: A Study of Applied Social Control Theory," Master's Thesis, Warrensburg, Central Missouri State University, 1997.

Hansson, Sven Ove: "Norms and Values," **Crítica: Revista Hispanoamericana de Filosofía**, Vol.XXIII, No:67, 1991, pp. 3-13.

DOI: 10.22201/iifs.18704905e.1991.791

Harputlu, Filiz: "Yeni Kapitalizmin Toplumsal Denetim Aracı-Korku Kültürü ile Kitle İletişim Araçları İlişkisi: Türkiye'deki İnternet Haber Siteleri Örneği," Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi SBE., 2012.

Heidensohn, Frances: "Women and Social Control," in **Women and Crime. Women in Society**, 163-195, London, Palgrave, 1996.

Heidensohn, Frances: **Sexual Politics and Social Control**, Buckingham, Open University Press, 2000.

Hirschi, Travis: **Causes of Delinquency**, New York, Routledge, 2017 [Orijinal basım 1969].

Hollingshead, August de Belmont: "The Concept of Social Control," **American Sociological Review**, Vol.VI, No:2, 1941, pp. 217-224.

DOI: 10.2307/2085551

Honkatukia, Päivi, Keskinen, Suvi: "The Social Control of Young Women's Clothing and Bodies: A Perspective of Differences on Racialization and Sexualization," **Ethnicities**, Vol.XVIII, No:1, 2018, pp. 142-161.

DOI: 10.1177/1468796817701

Horwitz, Allan V.: **The Logic of Social Control**, New York, Springer, 1990.

Innes, Martin: **Understanding Social Control: Deviance, Crime and Social Order**, Berkshire, Open University Press, 2003.

Janowitz, Morris: "Sociological Theory and Social Control," **American Journal of Sociology**, Vol.LXXXI, No:1, 1975, pp. 82-10.

DOI: 10.1086/226035

Johns, Jill: "Controlling Youth Crime: A Qualitative Analysis of Informal and Formal Social Controls," Master's Thesis, Windsor, University of Windsor, 1999.

Kalbfeld, Jessica Rose: "Privilege in Proximity: Neighborhood Change and Social Control in New York City," Ph.D. Dissertation, New York, New York University, 2021.

Karakuş, Önder: "Suç Korkusunun Sosyolojik Belirleyenleri: Sosyal Sermaye Mi? Sosyal Kontrol Mü?" **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.XIV, No:1, 2013, s. 1-19.

Katz, Stephen: "Generation X: From Fiction to Fact, and Still a Mystery," **Generations: Journal of the American Society on Aging**, Vol.XLI, No:3, 2017, pp. 12-19.

Kenevir, Fatma: "Suç, Sosyal Sapma ve Din: Suça Karışan Kadınların Dini Bağlılık Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma," **Dini Araştırmalar**, C.XVIII, No:46, 2015, s. 233-249.

Kerezsi, Habil: "The Technology of Control: The Role of Technical Development in Exercising Social Control," **Journal of Istanbul University Law Faculty**, Vol.LXXI, No:1, 2013, pp. 777-78.

Keşan, Derya: **Kim Bu El Âlem?** İstanbul, Kitapyurdu Yayıncılık, 2023.

Kızmaz, Zahir: "Gelişmiş Batı Ülkelerinde Suç Oranlarındaki Değişim Nedenlerini Anlamak: Sosyal Kontrol Kuramı ve Uygarlık Süreci Yaklaşımı Üzerinden Bir Değerlendirme," **Şarkiyat**, C.XIII, No:2, 2021, s. 792-809.

DOI: 10.26791/sarkiat.951350.

Kocaer, Sibel: "Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Beddualar ve İnternet," **Milli Folklor**, http://www.millifolklor.com, 2007, s. 30-33.

Kurtoğlu Zorlu, Özlem: "Türkçe ve İngilizce Atasözlerinde 'Ötekilik'," **International Journal of Social Sciences and Education Research**, Vol.IV, No:3, 2018, s. 483-500.

DOI: 10.24289/ijsser.428635

Kurum, Muhammed Ahmet: "Kur'an'da Sosyal Kontrol ve Sıla-i Rahim İlişkisi," **Journal of Analytic Divinity**, C.V, No:1, 2021, s. 205-225.

DOI: 10.46595/jad.859770

Lacombe, Dany: "Reforming Foucault: A Critique of the Social Control Thesis," **British Journal of Sociology**, Vol.XLVII, No:2, 1996, pp. 332-352.

DOI: 10.2307/591730

Leman-Langlois, Stéphane: "Technologies of Surveillance," **The Handbook of Social Control**, Ed. by Mathieu Deflem, 349-360, Hoboken, Wiley-Blackwell, 2019.

Lemert, Edwin M.: "The Folkways and Social Control," **American Sociological Review**, Vol.VII, No:3, 1942, pp. 394-399.

DOI: 10.2307/2085369

Lemert, Edwin M.: "Issues in the Study of Deviance," **The Sociological Quarterly**, Vol.XXII, No: 2, 1981, pp. 285-305.

Lignier, Wilfried: "Symbolic Power for Beginners: The Very First Social Efforts to Control Others' Actions and Perceptions," **Sociological Theory**, Vol.XXXIX, No:4, 2021, pp. 201-224.

DOI: 10.1177/07352751211050

Liska, Allen E.: "Social Structure and Social Control: Building Theory: Comment," **Law & Society Review**, Vol.XXVII, No:2, 1993, pp. 345-354.

DOI: https://doi.org/10.2307/3053940

Lumley, Frederick Elmore: **Means of Social Control**, New York, The Century Co., 1925.

Macy, Michael W. "Backward-Looking Social Control," **American Sociological Review**, Vol.LVIII, No:6, 1993, pp. 819-836.

Mannheim, Karl: **Man and Society in an Age of Reconstruction: Studies in Modern Social Structure, Collected Works of Karl Mannheim Volume II**, Trans. by Edward Shils, New York, Routledge, 2007 [İlk Basım 1936].

Manning, Jason Philip: "Suicide as Social Control: A Theoretical and Emprical Study," Ph.D. Dissertation, Virginia, University of Virginia, 2011.

Mardin, Şerif: **Türkiye'de Din ve Siyaset**, 21. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

Marshall, Gordon: **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

Matsueda, Ross L.: "Testing Control Theory and Differential Association: A Causal Modeling Approach," **American Sociological Review**, Vol.XLVII, No:4, 1982, pp. 489-504.

DOI: 10.2307/2095194

Matsueda, Ross L., Heimer, Karen: "Race, Family Structure, and Delinquency: A Test of Differential Association and Social Control Theories," **American Sociological Review**, Vol.LII, No:6, 1987, pp. 826-840.

DOI: 10.2307/2095837

Marvasti, Amir B.: **Qualitative Research in Sociology**, London, Sage Publications, 2004

McMahon, Sean H.: "Professional Purpose and Academic Legitimacy: Ross's Social Control and the Founding of American Sociology," **The American Sociologist**, Vol.XXIX, No:3, 1998, pp. 9-25.

Mead, George Herbert: "The Genesis of the Self and Social Control," **International Journal of Ethics**, Vol.XXXV, No:3, 1925, pp. 251-277.

Mead, George Herbert: **Zihin, Benlik ve Toplum**, Çev. Yeşim Erdem. 2. bs., Ankara, Heretik Yayınları, 2019 [Orijinal basım 1934].

Meier, Robert F.: "Perspectives on the Concept of Social Control," **Annual Review of Sociology**, Vol.VIII, 1982, pp. 35-55.
DOI: 10.1146/annurev.so.08.080182.000343

Merriam, Sharan B., Grenier, Robin S.: **Qualitative Research in Practice: Examples for Discussion and Analysis**, 2nd Ed., San Francisco, Jossey-Bass, 2019.

Merton, Robert K.: **Social Theory and Social Structure**, New York, The Free Press, 1968.

Mészáros, István: **The Necessity of Social Control**, Monthly Review Press, New York, 2015.

Mills, C. Wright: **Toplumbilimsel Düşün**, Çev. Ünsal Oskay, İstanbul, Der Yayınları, 2007.

Mutlu, Erol: **İletişim Sözlüğü**, Ankara, Ayraç Kitabevi, 2008.

Myers, William O.: "Daily Control: Immigrant Experiences with Social Control," Ph.D. Dissertation, Kent, Kent State University, 2021.

Nagasawa, Richard, Qian, Zhenchao, Wong, Paul: "Social Control Theory as a Theory of Conformity: The Case of Asian/Pacific Drug and Alcohol Nonuse," **Sociological Perspectives**, Vol.XLIII, No:4, 2000, pp. 581-603.

DOI: 10.2307/1389549

Nakhaie, M. Reza, Silverman, Robert A., LaGrange, Teresa C.: "Self-Control and Social Control: An Examination of Gender, Ethnicity, Class and Delinquency," **The Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie**, Vol. XXV, No: 1, 2000, pp. 35-59.

Neuman, W. Lawrence: **Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar 1&2**, 8. bs., Çev. Sedef Özge, Ankara, Yayınodası, 2016.

Nikitina, Alena S., Ruchkin, Aleksey V., Isacov, Alexander S.: "The Concept of Digital Social Control: Results of Public Opinion," **International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies**, Vol.XIII, No:4, 2022, pp. 1-11.

DOI: 10.14456/ITJEMAST.2022.68

Niman, Katherine: "Online Social Networking: The Changing Self, Impression Management and Social Control," Ph.D. Dissertation, Carbondale, Southern Illinois University Carbondale, 2017.

Nişancı, Zübeyir: **Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık**, İstanbul, Mahya Yayıncılık, 2023.

Nişanyan, Sevan: **Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi**, 3. bs., İstanbul, Liberus Kitap, 2021.

Nye, Francis Ivan: **Family Relationships and Delinquent Behavior**, New York, John Wiley, 1958.

Oktik, Nurgün: "Sosyal Kontrol, Çocuk ve İnternet," **1. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı/1**, İstanbul, Çocuk Vakfı Yayınları, 2013, s. 297-309.

Okumuş, Ejder: "Din ve Sosyalleşme," **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol.IX, No:11, 2014, pp. 429-454.

DOI: 10.7827/TurkishStudies.7398

Okumuş, Ejder: "Kadın Dindarlığının Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi," **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.XX, No:1, 2020, s. 129-164.

DOI: 10.33415/daad.666995

Okutan, Birsen Banu: **Türkiye'de Popüler Kültür Din ve Kadın,** İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2013.

Okutan, Birsen Banu: **Erillik ve Din**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2017.

Okutan, Birsen Banu: "Din Sosyolojisinin Yöntemsel İncelikleri: Bir Şematikleştirme Çabası," **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C.XXIV, No:2, 2020, s. 911-931.

DOI: 10.18505/cuid.784076

Okutan, Birsen Banu, Durmuş, Necmiye: "Din Sosyolojisi Disiplini İçinde Yaşam Memnuniyeti Araştırmaları," **II. Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumu Tam Metin Kitabı**, Ankara, Kadim Yayınları, 2020, s. 64-81.

Okutan, Birsen Banu: "İtibarsızlaştırma Töreninden Parçalar: Bir Hünsâ Hikâyesi," **Pasajlar**, C.III, No:8, 2021, s. 157-176.

Okutan, Birsen Banu: "Kamusal Alanın Konukları Kadınlar: Kadın Kimliği Örneği (1995-1999)," **İslamcılık Araştırmalarında Yeni Bakışlar** içinde, Ed. Lütfi Sunar, Büşra Bulut, 61-92, İstanbul, İlem Yayınları, 2022.

Okutan, Birsen Banu: **Balinanın Farkında: Yapı-Fail Dikotomisini Anlama Girişimi**, Ankara, Tezkire Yayınları, 2023.

Osuna, Steven: "Policing the Wretched: Transnational Apparatuses of Social Control in the Early 21st Century," Ph.D. Dissertation, Santa Barbara, University of California, 2015.

Örki, Hülya, Pulat, Hayrettin: "Dilenciliği Yönetmek: 19. Yüzyıl Osmanlı Merkezinde Suç, Sapma ve Sosyal Kontrol Kavramları Bağlamında Dilencilik," **Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)**, C.XVIII, No:35, 2024, s. 317-338.

DOI: 10.19060/gav.1601735

Özcan, Tahsin: "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi," **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, C.I, No:1, 2001, s. 129-151.

DOI: 10.5281/zenodo.3343104

Özdemir, Nur: "Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Din ve Yeni Medya," **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.XXXII, No:3, 2023, s. 42-50.

Parent, Marcel: "Self-Control vs. Social Control as an Explanation for Delinquency," Master's Thesis, Windsor, University of Windsor, 2003.

Park, Robert Ezra, Burgess, Ernest W.: **Asimilasyon ve Sosyal Kontrol: Sosyoloji Bilimine Giriş II**, Çev. Pınar Sayar Kızılçalı, İstanbul, Pinhan Yayınları, 2017.

Parsons, Talcott: **The Social System**, London, Free Press, 1951.

Patton, Michael Quinn: **Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri**, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara, 2018.

Payne, George E.: "Education and Social Control," **The Journal of Educational Sociology**, Vol.I, No:3, 1927, pp. 137-145.

DOI: 10.2307/2961744

Ponterotto, Joseph. G.: "Brief Note on the Origins, Evolution, and Meaning of the Qualitative Research Concept Thick Description," **The Qualitative Report**, Vol.XI, No:3, 2006, pp. 538-549.

DOI: 10.46743/2160-3715/ 2006.1666

Possamai, Adam: **Sociology of Religion for Generations X and Y**, Routledge, New York, 2014.

Rantakeisu, Ulla, Starrin, B., Hagquist, C.: "Unemployment, Shame and Ill health - An Exploratory Study, **Scand J SOC Welfare**, Vol.VI, 1997, pp. 13-23.

Rathbun, Tracy Lynn: "Neighborhood in Transition: Crime, Blight, and Social Control Within Greenville Park," Master's Thesis, Hammond, Southeastern Louisiana University, 2014.

Redmon, David Wayne: "Informal Social Control, Self-Control, and Public Sexual Deviance at Mardi Gras," Master's Thesis, Denton, Texas Woman's University, 1997.

Reiss, Albert J.: "Delinquency as the Failure of Personal and Social Controls," **American Sociological Review**, Vol.XVI, No:2, 1951, pp. 196-207.

DOI: 10.2307/2087693

Roberts, Joshua: "Little Brother is Watching and Recording You: Social Control in a Deviant Group," Master's Thesis, Richmond, Eastern Kentucky University, 2011.

Robinson, Christine M.: "The Web: Social Control in a Lesbian Community," Ph.D. Dissertation, Lawrence, University of Kansas, 2003.

Robinson, John N., Headworth, Spencer, Karp, Shai: "Performing Social Control: Poverty Governance, Public Finance, and the Politics of Visibility," **Sociological Theory**, Vol.XLII, No:1, 2024, pp. 23-48.

DOI: 10.1177/07352751231222476

Rock, Paul, Mcintosh, Mary (Eds.): **Deviance and Social Control**, Oxon, Routledge, 2018.

Rodger, John J.: **Family Life and Social Control: A Sociological Perspective**, London, Macmillan, 1996.

Ross, Edward Alsworth: "Social Control," **The American Journal of Sociology**, Vol.I, No:5, 1896, pp. 513-535.

Ross, Edward Alsworth: "Social Control. IV. Suggestion," **American Journal of Sociology**, Vol.II, No:2, 1896, pp. 255-263.

Ross, Edward Alsworth: "Social Control. V. Religion," **American Journal of Sociology**, Vol.II, No:3, 1896, pp. 433-445.

Ross, Edward Alsworth: "Social Control. VI. Ideals," **American Journal of Sociology**, Vol.II, No:4, 1897, pp. 547-566.

Ross, Edward Alsworth: "Social Control. X," **American Journal of Sociology**, Vol.III, No:3, 1897, pp. 328-339.

Ross, Edward Alsworth: "Social Control. XI," **American Journal of Sociology**, Vol.III, No:4, 1898, pp. 502-519.

Ross, Edward Alsworth: "Social Control. XIV. Education," **American Journal of Sociology**, Vol.V, No:4, 1900, pp. 475-487.

Ross, Edward Alsworth: "Social Control. XIX. Class Control," **American Journal of Sociology**, Vol.VI, No:3, 1900, pp. 381-395.

Ross, Edward Alsworth: **Social Control: A Survey of the Foundations of Order**, The Macmillan Company, New York, 1910.

Roucek, Joseph S.: **Social Control**, 2nd ed., New Jersey, D. Van Nostrand Company, 1956 [Orijinal basım 1947].

Saraç, Havva: "Başörtülülerin Görünürlüğündeki Değişimin Sosyolojik Analizi," Yüksek Lisans Tezi, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE., 2019.

Segal, Alan: "Censorship, Social Control and Socialization," **The British Journal of Sociology**, Vol.XXI, No:1, 1970, pp. 63-74.

Silver, Eric, Miller, Lisa L.: "Sources of Informal Social Control in Chicago Neighborhoods," **Criminology**, Vol.XLII, No:3, 2004, pp. 551-584.

DOI: 10.1111/j.1745-9125.2004.tb00529.x

Silverman, David: **Nitel Araştırma Nasıl Yapılır?** Çev. Ergin Hava, İstanbul, Küre Yayınları, 2021.

Small, Albion W., Vincent, George Edgar: **An Introduction to the Study of Society**, New York, American Book Company, 1894.

Sönmez, Ekin: "From the Perspective of Existential Communication and Feminist Paradigm: The Impact of Father - Daughter Communication on Self-Perception," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi SBE., 2021.

Stark, Rodney, Bainbridge, William Sims: **Religion, Deviance and Social Control**, New York, Routledge, 2012 [Orijinal basım 1996].

Sumner, William Graham: **Folkways**, Boston, The Athenæum Press, 1906.

Şimşek, İbrahim: "Distopik Metinlerde Sosyal Kontrol Olgusunun Sosyolojik İncelenmesi," Yüksek Lisans Tezi, Sivas, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi SBE., 2022.

Takács, Károly: "Effects of Network Segregation in Intergroup Conflict: An Experimental Analysis," **Connections**, Vol.XXVII, No:2, 2006, pp. 59-76.

Takmaz Demirel, Fatma: "Din ve Sosyal Sapma: Üniversite Öğrencileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma," **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, **(INIJOSS)**, C.IX, No:2, 2020, s. 468-492.

Taşkın, Fatma: "Denetim Uygulamaları Açısından İlk Dönem İslam Toplumunun Sosyolojik Bir Değerlendirmesi," Yüksek Lisans Tezi, Bursa, Bursa Uludağ Üniversitesi SBE., 2021.

Terek, Selda: **El Âlem Ne Der?** İstanbul, Destek Yayınları, 2024.

Thielmann, Heidi Irene: "The Location of Registered Sex Offenders and Their Impact on Neighborhood Crime and Informal Social Control," Ph.D. Dissertation, Washington, University of Washington, 2016.

Tietze, Andreas: **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı,** C.A-E, İstanbul, Simurg, 2002.

Topuz, Beyza: "Osmanlı İstanbul Mahallelerinde Sosyal Kontrol," **6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III**, İstanbul, İlem, 2017, s. 261-270.

Uğuz, Beril: "Yeni Türk Sinemasında Kadına Yönelik Sosyal Kontrol Kodlarının Dönüşümü: Feminist Açıdan Bir İnceleme," Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi SBE., 2013.

Ulmer, Jeffery T., Ulmer, Jeffrey T.: "Commitment, Deviance, and Social Control," **The Sociological Quarterly**, Vol.XLI, No:3, 2000, pp. 315-336.

DOI: 10.1111/j.1533-8525.2000.tb00081.x

Uyar, Turgut: **Büyük Saat**, 11. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Ünal, Halime: "Neden Çocuklar ve Gençler Suç İşler? Ayırıcı Birleşimler ve Sosyal Kontrol Teorileri," **Toplumbilim**, No:23, 2008, s. 51-62.

Vural, Engin: "Ütopya ve Distopyalarda Sosyal Kontrol," Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi SBE., 2011.

Wardak, Ali: **Social Control and Deviance: A South Asian Community in Scotland**, New York, Routledge, 2019.

White, Harrison C.: **Identity and Control: How Social Formations Emerge**, Princeton, Princeton University Press, 2008.

Wiatrowski, Michael D., Griswold, David B., Roberts, Mary K.: "Social Control Theory and Delinquency," **American Sociological Review**, Vol.XLVI, No:5, 1981, pp. 525-541.

Wickes, Rebecca, Hipp, John, Sargeant, Elise, Mazerolle, Lorraine: "Neighborhood Social Ties and Shared Expectations for Informal Social Control," **Journal of Quantitative Criminology**, Vol.XXXIII, No:1, 2017, pp. 101-129.

DOI: 10.1007/s10940-016-9285-x

Wickes, Rebecca, Hipp, John R.: "The Spatial and Temporal Dynamics of Neighborhood Informal Social Control and Crime," **Social Forces**, Vol.XCVII, No:1, 2018, pp. 277-308.

DOI: 10.1093/sf/soy026

Yavuz, Sefer: "Bazı Alt Kategorileriyle Sosyal Sapma ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine," **1. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USOS 2017) Özet Kitabı**, 3N Yayınları, Ankara, 2017, s. 106.

Yazlı, Gizem: "Kadın Bakışından Namusa Atfedilen Anlam ve Sosyal Kontrol İnşası," Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi SBE., 2019.

Yeon, Seong-Jin: "Linking the Criminal Justice and Social Welfare Systems: Toward a Macrosocial Theory of Social Threat and Social Control," Ph.D. Dissertation, Albany, State University of New York, 1994.

Yun, Woosuk: "State Control, Social Ties, Social Control: Examining the Roles of Residents' Perception of the Police on Social Interactions, Social Cohesion, and Informal Social Control," Ph.D. Dissertation, New York, The City University of New York, 2009.

Zald, Mayer N.: "On the Social Control of Industries," **Social Forces**, Vol.LVII, No:1, 1978, pp. 79-102.

DOI: 10.2307/2577627

Zambak, Ayşe: "Developing Efl Teachers' Competencies Through an Inset Program in Turkish Mone Context: An Exploratory Case Study," Doktora Tezi, Adana, Çukurova Üniversitesi SBE., 2022.

Zerubavel, Eviatar: **Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2003.

Zhu, Su-li: "A Critique of Social Control in Cross-Cultural Studies," Ph.D. Dissertation, Tempe, Arizona State University, 1992.

İnternet Kaynakları

"El âlem," **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi), https://lugatim.com/s/elalem, 11 Kasım 2024.

"El âlem," **Türk Dil Kurumu Sözlükleri**, (Çevrimiçi), https://sozluk.gov.tr/, 20 Ekim 2021.

EKLER

EK 1: Mülakat Soruları

1. Nasıl bir din eğitimi aldınız? Nereden? / Kendi isteğiniz miydi?
2. Dinî kimliğinizi nasıl tanımlarsınız?
3. Dinî inancınız gündelik hayatınızdaki seçimlerinizi, davranışlarınızı nasıl etkiliyor? Hangi konularda?
4. Yaşamınızda kimlerin etkili olduğunu düşünüyorsunuz? Hangi konularda? Nasıl?
5. Hangi davranışlarınızı, seçimlerinizi başkalarına göre uyarlarsınız?
6. Başkalarının ne diyeceğini düşünüp yapmak zorunda hissettiğiniz ya da yapmaktan vazgeçtiğiniz şeylerden bahseder misiniz?
7. Başkalarına göre davranışlarınızı şekillendirmek yaşamınızı nasıl etkiliyor?
8. Başkalarının düşüncelerini veya ne söyleyeceklerini düşünüp dinî tutumlarınızda nasıl değişiklikler yaparsınız?
9. İnsanların sizi takdir etmesi, onaylaması size ne düşündürür/sizi nasıl etkiler? Sizin için önemli midir?
10. İnsanların sizin hakkınızda dedikodu yapması ya da sizi eleştirmesi size ne düşündürür/sizi nasıl etkiler?
11. Kimseyi umursamadan, kendi doğru bildiğiniz şekilde davranırsanız nasıl tepkilerle karşılaşacağınızı düşünürsünüz? Bunu başarabiliyor musunuz? Bu yaşamınızı nasıl etkiler?
12. İnancınızla pek uyuşmayan bir şekilde davranmak zorunda olduğunuz durum veya ortamlardan bahsedebilir misiniz? Bu size ne düşündürür?

13. İnancınıza göre davrandığınızda başkalarının düşünce ya da söylemlerinin nasıl olacağını düşünürsünüz?

14. Sosyal medya kullanıyor musunuz? Kullanıyorsanız hangileri? Hesaplarınız gizli mi?

15. Sosyal medyadaki takipçi sayınız nedir? Daha çok takipçiye ulaşmak için neler yapıyorsunuz?

16. Sosyal medya kullanımı yaşamınızı nasıl etkiliyor? Size iyi geliyor mu?

17. Sosyal medyada nasıl paylaşımlar yaparsınız?

18. Bir paylaşım ya da yorum yaptığınızda başkalarından gelen olumlu yorumlar, beğeniler sizi nasıl etkiler?

19. Bir paylaşım ya da yorum yaptığınızda başkalarından gelen olumsuz tepkiler sizi nasıl etkiler?

20. Başkalarından gelecek tepkileri düşünüp paylaşımınızı/yorumunuzu şekillendirmek sizi nasıl etkiler?

21. Sosyal medyada yapacağınız bir paylaşım ya da yorumda dinî hassasiyetlerinizin önemi nedir?

22. Bir paylaşım yaparken aileniz veya tanıdıklarınızdan engellediğiniz oluyor mu? Neden?

23. Bugünden itibaren hayatınızı iki döneme ayırırsanız, hayatınızın bundan sonraki döneminde yanınızda kimlerin olmasını istersiniz?

EK 2: Demografik Tablolar

	Doğum Yılı	Eğitim Durumu	İHL	İlahiyat	Meslek	Medeni Hâl	İlçe	Kaç Yıldır İstanbul'da
K1	1994	Lisans	Evet	Evet	Muhasebeci	Bekâr	Ataşehir	Doğma-büyüme
K2	1989	Lisans	Evet	Evet	Müdür Yardımcısı	Bekâr	Arnavutköy	Doğma-büyüme
K3	1996	Lisans	Hayır	Ön Lisans	Öğretmen	Bekâr	Ümraniye	Doğma-büyüme
K4	1977	Ön Lisans	Hayır	Ön Lisans	Direksiyon Eğitmeni	Evli	Bağcılar	23 yıldır
K5	1984	Yüksek Lisans	Evet	Evet	Çalışmıyor	Evli	Beykoz	Doğma-büyüme
K6	1990	Yüksek Lisans	Evet	Evet	Müdür Yardımcısı	Bekâr	Üsküdar	Doğma-büyüme
K7	1976	Lisans	Hayır	Evet	Ev Hanımı	Evli	Esenyurt	Doğma-büyüme
K8	1981	Doktora	Evet	Evet	Çalışmıyor	Evli	Üsküdar	Doğma-büyüme
K9	1990	Lisans	Evet	Evet	Öğretmen	Evli	Sarıyer	Doğma-büyüme
K10	1993	Lisans	Evet	Evet	Öğretmen	Evli	Küçükçekmece	Doğma-büyüme
K11	1984	Lisans	Evet	Ön Lisans	Din Görevlisi	Bekâr	Maltepe	Doğma-büyüme
K12	1980	Lisans	Evet	Evet	Öğretmen	Evli	Başakşehir	21 yıldır
K13	1991	Lisans	Evet	Evet	Çalışmıyor	Evli	Sancaktepe	30 yıldır
K14	1985	Lisans	Evet	Evet	Öğretmen	Evli	Fatih	Doğma-büyüme
K15	1985	Lisans	Evet	Evet	Öğretmen	Evli	Fatih	Doğma-büyüme
K16	1974	Lisans	Hayır	Evet	Öğretmen	Evli	Üsküdar	Doğma-büyüme
K17	1973	Lisans	Evet	Evet	Öğretmen	Evli	Eyüp	Doğma-büyüme
K18	1976	Lisans	Hayır	Ön Lisans	Okul Öncesi Eğitimcisi	Bekâr	Beykoz	Doğma-büyüme
K19	1978	Ön Lisans	Hayır	Ön Lisans	Çalışmıyor	Evli	Beykoz	Doğma-büyüme
K20	1981	Lisans	Evet	Hayır	Çevirmen-Yazar	Evli	Beylikdüzü	30 yıldır
K21	1984	Lisans	Evet	Hayır	Memur	Evli	Beykoz	32 yıldır
K22	1967	Lisans	Hayır	Evet	Öğretmen	Evli	Esenler	37 yıldır
K23	1979	Lisans	Evet	Evet	Öğretmen	Evli	Kadıköy	27 yıldır
K24	1969	Lisans	Evet	Evet	Sanatçı	Evli	Zeytinburnu	48 yıldır
K25	1983	Lisans	Evet	Hayır	Çalışmıyor	Evli	Beykoz	Doğma-büyüme

K26	1989	Ön Lisans	Hayır	Ön Lisans	Eğitimci	Evli	Kadıköy	Doğma-büyüme
K27	1988	Lisans	Hayır	Ön Lisans	Öğrenci	Bekâr	Fatih	Doğma-büyüme
K28	1975	Lisans	Evet	Hayır	Çalışmıyor	Evli	Başakşehir	46 yıldır
K29	1995	Lisans	Evet	Hayır	Öğretmen	Bekâr	Sancaktepe	Doğma-büyüme
K30	1989	Yüksek Lisans	Hayır	Ön Lisans	Araştırma Görevlisi	Evli	Ümraniye	Doğma-büyüme
K31	1989	Ön Lisans	Hayır	Ön Lisans	Çalışmıyor	Evli	Üsküdar	Doğma-büyüme
K32	1997	Lisans	Evet	Hayır	Öğrenci	Bekâr	Ümraniye	Doğma-büyüme
K33	1986	Lisans	Evet	Hayır	Öğretmen	Evli	Kartal	Doğma-büyüme
K34	1971	Lisans	Evet	Hayır	Öğretmen	Bekâr	Eyüp	Doğma-büyüme
K35	1980	Lisans	Evet	Hayır	Öğretmen	Bekâr	Fatih	Doğma-büyüme
K36	1979	Lisans	Evet	Hayır	Öğrenci	Evli	Bakırköy	27 yıldır
K37	1971	Lisans	Evet	Hayır	Aktivist	Evli	Üsküdar	30 yıldır
K38	1984	Yüksek Lisans	Evet	Hayır	Mimar	Evli	Ümraniye	Doğma-büyüme
K39	1985	Yüksek Lisans	Hayır	Ön Lisans	Psikolojik Danışman	Bekâr	Fatih	Doğma-büyüme
K40	1976	Lisans	Evet	Hayır	Yapımcı-Yönetmen	Evli	Üsküdar	Doğma-büyüme
K41	1987	Lisans	Hayır	Ön Lisans	Ev Hanımı	Evli	Üsküdar	Doğma-büyüme
K42	1974	Lisans	Hayır	Ön Lisans	Ev Hanımı	Evli	Gaziosmanpaşa	25 yıldır
K43	1997	Lisans	Evet	Hayır	Hasta Kayıt Elemanı	Bekâr	Beşiktaş	Doğma-büyüme
K44	1977	Lisans	Evet	Hayır	Ev Hanımı	Evli	Ümraniye	Doğma-büyüme
K45	1977	Lisans	Hayır	Evet	Öğretmen	Evli	Esenler	22 yıldır

Doğum Yılı
1967
1969
1971
1971
1973
1974
1974
1975
1976
1976
1976
1977
1977
1977
1978
1979
1979
1980
1980
1981
1981
1983
1984
1984
1984
1984
1985
1985
1985
1986
1987
1988
1989
1989
1989
1989
1990
1990
1991
1993
1994
1995
1996
1997
1997

Eğitim Durumu
Doktora
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Lisans
Ön Lisans
Ön Lisans
Ön Lisans
Ön Lisans
Yüksek Lisans
Yüksek Lisans
Yüksek Lisans
Yüksek Lisans
Yüksek Lisans

Meslek
Aktivist
Araştırma Görevlisi
Çalışmıyor
Çalışmıyor
Çalışmıyor
Çalışmıyor
Çalışmıyor
Çalışmıyor
Çalışmıyor
Çevirmen-Yazar
Din Görevlisi
Direksiyon Eğitmeni
Eğitimci
Ev Hanımı
Ev Hanımı
Ev Hanımı
Ev Hanımı
Hasta Kayıt Elemanı
Memur
Mimar
Muhasebeci
Müdür Yardımcısı
Müdür Yardımcısı
Okul Öncesi Eğitimcisi
Öğrenci
Öğrenci
Öğrenci
Öğretmen
Öğretmen
Öğretmen

ÖZGEÇMİŞ

2002 yılında mezun olduğu Kadıköy Anadolu İmam Hatip Lisesi'nin ardından, 2015 yılında İstanbul Üniversitesi Amerikan Kültürü ve Edebiyatı bölümünde lisans eğitimini tamamlamış ve 2018 yılında "Religion and Discourse in the Age of Turbulence: Post 9/11 American Novels" başlıklı teziyle İslami Araştırmalar (İngilizce) yüksek lisans programını bitirmiştir. "El Âlem ve Sosyal Kontrol: Başörtülü Kadınlar Üzerine Bir Araştırma" başlıklı doktora tezini ise 2025 yılında Din Sosyolojisi alanında tamamlamıştır.